

20 ЛЬВІВСЬКОМУ
ДЕРЖАВНОМУ
УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ
РОКІВ СПРАВ

ДЕПАРТАМЕНТ ГОЛОВНОЇ ІНСПЕКЦІЇ
ТА ДОТРИМАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Дотримання принципів
гендерної рівності
та недискримінації в діяльності
Національної поліції

Навчально-методичний посібник

Львів
2025

УДК 351.74:305-055.1/.3] (075.8)
Д 55

Рекомендовано до друку та розміщення в електронних сервісах ЛьвДУВС
Вченою радою Львівського державного університету внутрішніх справ
(протокол від 27 жовтня 2025 року № 4)

Р е ц е н з е н т и:

Ольга БАРАБАШ, докторка юридичних наук, професорка
(Львівський державний університет внутрішніх справ);

Алла ПИШНА, кандидатка юридичних наук, доцентка
(Одеський державний університет внутрішніх справ)

Д 55 **Дотримання** принципів гендерної рівності та
недискримінації в діяльності Національної поліції :
навчально-методичний посібник / кол. авт. ; за ред.
І. М. Євхутіч. Львів : Львівський державний університет
внутрішніх справ, 2025. 360 с.

ISBN 978-617-511-434-6

Висвітлено сучасні підходи до реалізації державної політики у сфері гендерної рівності, проаналізовано нормативно-правову базу, міжнародні стандарти та механізми їх упровадження в діяльність Національної поліції України.

Посібник підготовлено з метою формування у працівників поліції та представників інших правоохоронних органів ґрунтовних знань і практичних навичок щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, запобігання проявам дискримінації, упередженості та гендерно зумовленого насильства в професійній діяльності.

Для здобувачів вищої освіти закладів освіти відомчого підпорядкування і юридичних закладів вищої освіти Міністерства освіти і науки України, а також працівників органів Національної поліції.

The modern approaches to implementing state policy in the field of gender equality are highlighted, and the regulatory and legal framework, international standards, and mechanisms for their implementation in the activities of the National Police of Ukraine are analysed. This manual has been prepared to provide police officers and representatives of other law enforcement agencies with comprehensive knowledge and practical skills in ensuring equal rights and opportunities for women and men, as well as in preventing discrimination, bias, and gender-based violence in professional activities. It is intended for higher education applicants of educational institutions under departmental subordination and law higher education institutions of the Ministry of Education and Science of Ukraine, as well as for employees of the National Police.

УДК 351.74:305-055.1/.3] (075.8)

© Львівський державний університет
внутрішніх справ, 2025

ISBN 978-617-511-434-6

Зміст

ВСТУПНЕ СЛОВО.....	8
---------------------------	----------

РОЗДІЛ 1

ГЕНДЕР І ГЕНДЕРНА РІВНІСТЬ: ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ, ПРИНЦИПИ ТА КОНЦЕПЦІЇ (Шевців М. Б.).....	10
---	-----------

1.1. Поняття та передумови становлення гендеру.....	10
1.2. Гендерна рівність: поняття та зміст.....	15
1.3. Принципи гендерної рівності.....	21
1.4. Основні сучасні концепції гендерної політики.....	25
Питання для самоконтролю.....	30
Тестові завдання.....	31

РОЗДІЛ 2

ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ ТА НЕДИСКРИМІНАЦІЇ У ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ.....	33
--	-----------

2.1. Міжнародні стандарти гендерної рівності та не дискримінації (Романцова С. В., Філін В. О.).....	33
2.2. Стамбульська конвенція – основний інструмент у роботі Національної поліції (Романцова С. В., Пасічник Б. М.).....	55
2.3. Національна рамка гендерної рівності та протидії дискримінації (Романцова С. В., Булачек В. Р.).....	65
2.4. Внутрішні політики гендерної рівності та не дискримінації у Національній поліції (Романцова С. В., Малігонова Ю. В.).....	82
Питання для самоконтролю.....	88
Тестові завдання.....	88

РОЗДІЛ 3

ПРОТИДІЯ ГЕНДЕРНО ЗУМОВЛЕНОМУ НАСИЛЬСТВУ У ДІЯЛЬНОСТІ ПІДРОЗДІЛІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ.....	92
--	-----------

3.1. Поняття «гендерно зумовлене насильство» та його характеристика (Романцова С. В.).....	92
3.2. Форми гендерно зумовленого насильства (Романцова С. В., Булачек В. Р.).....	98

3.3. Ідентифікація та протидія домашньому насильству у діяльності Національної поліції (Романцова С. В., Пасічник Б. М.).....	104
3.4. Переслідування (сталкінг) як форма гендерно зумовленого насильства (Романцова С. В., Пасічник Б. М.).....	126
3.5. Сексуальне насильство (Романцова С. В., Малігонова Ю. В.).....	133
3.5.1. Зґвалтування і сексуальне насильство, примушування до вступу в статевий зв'язок.....	133
3.5.2. Сексуальне насильство під час збройних конфліктів.....	148
3.6. Інші види гендерно зумовленого насильства (Романцова С. В., Малігонова Ю. В.).....	157
3.6.1. Каліцтво жіночих геніталій.....	157
3.6.2. Примусовий шлюб.....	160
3.6.3. Примусова стерилізація та примусовий аборт.....	163
3.6.4. Злочини в ім'я так званої «честі».....	167
3.6.5. Торгівля людьми (Романцова С. В.).....	168
Питання для самоконтролю.....	177
Тестові завдання.....	177

РОЗДІЛ 4

ДИСКРИМІНАЦІЯ: ПРАВОВІ ФОРМИ, ПРОЯВИ, ВИДИ

(Онишко О. Б., Коваленко В. В.).....	181
4.1. Поняття, форми та ознаки дискримінації.....	181
4.2. Сексуальні домагання як форма гендерно зумовленого насильства та зловживання владою на робочому місці.....	224
4.3. Мобінг та інші прояви дискримінації.....	241
Питання для самоконтролю.....	266
Тестові завдання.....	267

РОЗДІЛ 5

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ В ПОЛІЦЕЙСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

(Євхутіч І. М., Пащенко О. Ю., Захаренко В. В.).....	269
5.1. Нормативно-правові засади засади забезпечення прав і свобод осіб з інвалідністю в Україні.....	269
5.2. Забезпечення прав і свобод осіб з інвалідністю в поліцейській діяльності.....	279
5.3. Комунікативна культура поліцейських у забезпеченні прав осіб з інвалідністю.....	295

Питання для самоконтролю.....	310
Тестові завдання.....	310

РОЗДІЛ 6

ЗЛОЧИНИ НА ҐРУНТІ НЕНАВИСТІ: РАСИЗМ, МОВА ВОРОЖНЕЧІ І КСЕНОФОБІЯ ЯК ФОРМИ НЕТЕРПИМОСТІ

*(Горяченко Р. І., Поцюрко О. Ю., Швець Д. В.).....*313

6.1. Злочини на ґрунті ненависті:	
поняття, ознаки, особливості розслідування.....	313
6.2. Расизм, мова ворожнечі та ксенофобія:	
поняття, види, форми та прояви.....	319
6.3. Міжнародний досвід протидії расизму та ксенофобії.....	343
Питання для самоконтролю.....	355
Тестові завдання.....	355

ВСТУПНЕ СЛОВО

...Копаючи трішки глибше, відкривають щось, що кидає виклик панівним уявленням і відкриває безмежні можливості для пізнання та застосування.

Роберт Грін

Телеологічний аспект права на рівність спрямований на забезпечення справедливої рівності можливостей, а корекційний – виправлення існуючих самопідсилюваних соціальних нерівностей. Положення, згідно з яким «чоловіки та жінки мають рівні права», спрямоване не тільки на заборону правових норм, що закріплюють переваги чи обмеження за ознакою статі, але й на встановлення рівних можливостей для чоловіків і жінок у майбутньому. Заборона несправедливої дискримінації.....спрямована не тільки на уникнення дискримінації людей, що належать до знедолених груп. Вона спрямована на більше. В основі заборони несправедливої дискримінації лежить визнання, що метою нашого нового конституційного і демократичного порядку є утворення суспільства, в якому за всіма людьми визнається рівна гідність і повага, незалежно від їхньої приналежності до конкретних груп. Розбудова такого суспільства в контексті нашого глибоко неегалітарного минулого не буде простою справою,що не повинна бути забута чи упущена*.

Національна поліція України покликана забезпечувати захист прав та свобод громадян. Найважливішим виявом захисту прав та свобод громадян є повага до людської гідності.

У діяльності Національної поліції, що перебуває у структурі сектору безпеки оборони, де працює система підпорядкування, наказів, вказівок та розпоряджень, необхідна

* Олександр Водянніков. Гендерна рівність. Теорія і практика в порівняльному конституційному праві. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/3/4/502224.pdf>

професійна майстерність для вибудовування комунікації на засадах гендерної рівності та недискримінації під час надання поліцейських послуг, що має на меті навчальний посібник, формуючи гендерну оптику та гендерну чутливість поліцейських, звільняючи простір від стереотипів та упереджень, забезпечуючи гендерну рівність та недискримінаційне середовище.

Потиск руки є символом визнання суб'єкта рівним та готовності до діалогу, запускаючи трансформаційні процеси рівності чоловіків і жінок.

Колектив авторок та авторів висловлює сподівання, що теплий потиск рук при передачі примірника посібника «Дотримання принципів гендерної рівності і недискримінації у діяльності Національної поліції» матиме символічне значення. Цим символічним потиском ми повертаємо до глибинних орієнтирів, запускаючи важливі ціннісні зміни для Національної поліції України, а саме гендерної рівності та недискримінації.

Розділ 1

ГЕНДЕР І ГЕНДЕРНА РІВНІСТЬ: ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ, ПРИНЦИПИ ТА КОНЦЕПЦІЇ

1.1. Поняття та передумови становлення гендеру

1.2. Гендерна рівність: поняття та зміст

1.3. Принципи гендерної рівності

1.4. Основні сучасні концепції гендерної політики

1.1. Поняття та передумови становлення гендеру

Історія державотворчих і правотворчих процесів світового співтовариства охоплює величезний спектр суспільних відносин, котрі на кожному історичному етапі розвитку людства або переважно удосконалювалися, еволюціонували або подекуди, навпаки, деградували з урахуванням тогочасних уставів і моральних засад суспільства.

Розвиток суспільних відносин найбільш чітко прослідковується крізь призму реалізації прав та свобод людини, їх гарантій. Історія становлення прав людини, як відомо, охоплює чотири покоління, останнє з яких і надалі формується під впливом сучасних тенденцій розвитку соціуму.

Одним із фундаментальних прав людини, яке чи не найбільше змінювалося в історичній ретроспективі, є право гендерної рівності. Сучасну демократичну, правову державу неможливо уявити без урахування реалізації гендерного паритету у всіх сферах – політичній, трудовій, сімейній, спортивній та ін.

Виникнення поняття «**гендер**» та становлення гендерної рівності має доволі глибокі історичні передумови.

Концепція гендера з'явилася у другій половині ХХ ст., коли феміністські теорії висунули поняття «гендер», як центральне для розуміння життя жінки, її дискримінаційного становища в суспільстві. Гендерна концепція допомагає визначити соціальні, класові, расово-етнічні аспекти становища жінки в суспільстві, зокрема і на правовому рівні. Із появою

цієї концепції в науці у багатьох країнах з'явилася нова законодавча база, побудована відповідно до гендерного підходу¹.

У 1958 р. психоаналітик Роберт Столлер увів у науку термін «гендер» (соціальні прояви приналежності до статі або «соціальна стать»). У 1963 р. він виступив на конгресі психоаналітиків у Стокгольмі з доповіддю про поняття соціостатевого (гендерного) самоусвідомлення. Пропозиція Р. Столлера щодо розвинення біологічної та культурної складових у вивченні питань, пов'язаних зі статтю, й дала поштовх формуванню особливого напрямку в сучасному гуманітарному знанні – гендерних досліджень².

У 1980-ті роки ключовою специфічною категорією аналізу стає «гендер» або «стать-рід», альтернативний поняттю «стать-секс», який покликаний виключити біологічний детермінізм, присутній в останньому. Це було феміністське тлумачення гендера. Поняття гендеру є одним із механізмів подолання ідеології патріархату, воно на ранньому етапі другої хвилі фемінізму не замінювало поняття біологічної статі, а лише доповнювало його. Інше тлумачення поняття «гендер» з'являється в пізніший період другої хвилі фемінізму, коли багатьма було усвідомлено, що суспільство формує не лише особові і поведінкові характеристики людей, але також способи прояву тілесності і сексуальності. Під гендером у цей період розуміється будь-яка конструйована суспільством відмінність, що має стосунок до поділу людей на чоловіків і жінок, включаючи ознаки, які відрізняють жіночі тіла від чоловічих. Біологічну стать почали розуміти як частину соціально культурної статі, гендеру. Водночас на Заході з'явилася ідея розрізнення статі і гендеру, вивчення їх взаємодії, а не поглинання чи заміни одного іншим³.

¹ Аніщук Н. В., Горяга О. В. Впровадження гендерного підходу в історії держави і права. *Право та державне управління*. 2023. № 2. С. 426.

² Степанова Е. Р. Сутність та походження поняття «гендер». *Сучасні проблеми управління підприємствами: теорія та практика*. ХНЕУ ім. С. Кузнеця, м. Харків (30–31 березня 2017 року). URL: <http://repository.hneu.edu.ua/bitstream/>

³ Краснопольська Т. М. Поняття гендеру: становлення та основні концепції. *Актуальні проблеми політики* : збірник наукових праць / керівник авт. кол. С. В. Ківалов ; відп. за вип. Л. І. Кормич. Одеса : Фенікс, 2010. Вип. 39. С. 257–258.

Особливе загострення гендерної теми відбулося у 70–90-ті роки ХХ ст., що призвело до нових напрямів досліджень. До найбільш інтенсивних належить фемінізм. У 80–90 рр. гендерні дослідження були досить поширеним явищем, але відрізнялися різноманіттям. У 1993 р. був створений Центр дослідження жінок і гендеру. Причиною виникнення таких досліджень стало протиставлення жінок і чоловіків, стереотипи про чоловіче призначення⁴.

Сам собою термін «гендер» означає «соціальна стаття». Відповідно, прикметник «гендерний» тлумачиться як «розглянутий з позицій особливостей соціального становища статей в суспільстві». Цей термін спершу стало увійшов у наукову та політичну лексику, а вже потім – у правову⁵.

Виникнення поняття «гендер» не можна вважати випадковим ні з історичної, ні з логічної точки зору. Це поняття є складовою сучасного процесу глобалізації, що залучає весь світ до єдиних універсальних процесів розвитку прав людини.

Цей термін почав уживатися доволі недавно. Термін «гендер» у сучасному розумінні вперше ввів у науковий обіг американський психоаналітик Роберт Столлер наприкінці 1960-х років. Він запропонував використовувати це поняття для позначення соціальних і культурних аспектів статі. До того часу цей термін застосовувався лише в біологічному та фізичному контекстах для позначення роду, а після введення Столлером, отримав окреме значення, пов'язане із соціальними та культурними аспектами.

Як первинне, найбільш абстрактне і до цих пір визнане дослідниками, ми візьмемо визначення, що належить Енн Оуклі («Стать, гендер і суспільство», 1972 рік). Зокрема, авторка вважає, що гендер (gender) є предметом культури: він співвідноситься з соціальною класифікацією на «маскулінне» і «фемінінне»... постійність статі

⁴ Гришко В., Лівчук С. Історичні передумови формування гендерної нерівності у суспільстві. *Підприємство, господарство і право. Конституційне право*. № 2. 2019. С. 142.

⁵ Максименко Н. В. Гендерна рівність: проблеми становлення та дотримання. *Форум права*. 2011. № 2. С. 551–552.

має бути визнана, але також має бути (визнана) різноманітність «гендера»⁶.

Гендер (грец. *genos* – рід, походження) – соціальна конструкція, яку використовують для характеристики статевих особливостей поведінки і побудови стратегій. Гендер також використовують як соціальну категорію на відміну від вродженої біологічної статі. Він є соціальним конструктором, який охоплює соціальні можливості кожної статі в освіті, професійній діяльності, доступі до влади, сімейні ролі і репродуктивну поведінку⁷.

Поняття «**гендер**» (**gender**) у прямій інтерпретації – це соціальне конструювання ролей чоловіків та жінок, тобто «відмінності в ролях, поведінці, ментальних та емоційних характеристиках між чоловічим і жіночим»⁸.

У найширшому розумінні гендер можна визначити як змодельовану суспільством та підтримувану соціальними інститутами систему цінностей, норм і характеристик чоловічої й жіночої поведінки, стилю життя та способу мислення, ролей та відносин жінок і чоловіків, набутих ними як особистостями в процесі соціалізації, що насамперед визначається соціальним, політичним, економічним і культурним контекстами буття й фіксує уявлення про жінку та чоловіка залежно від їх статі⁹.

Нормативно поняття гендеру задекларовано в статті 3 Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами.

Зокрема, «**гендер**» означає соціально закріплені ролі, поведінку, діяльність і характерні ознаки, які певне суспільство вважає належними для жінок та чоловіків¹⁰.

⁶ Nancy Tuana. Re-fusing Nature/Nurture. Hypatia Reborn. Essays in Feminist Philosophy. Ed. By Azizan Y. Al-Hibri and Margaret Simons. Indiana University Press. Bloomington and Indianapolis. 1990. P. 77.

⁷ Психологічна енциклопедія / автор-упорядник О. М. Степанов. К.: «Академвидав», 2006. С. 80.

⁸ Мельник К. О., Чальцева О. М. Гендерна політика в системі державного управління України. *Прикладні аспекти сучасних міждисциплінарних досліджень* : матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції. ДонНУ імені Василя Стуса, м. Вінниця, 2024. С. 104.

⁹ Основи теорії гендеру : навч. посіб. / за ред. М. М. Скорик. Київ : К.I.C., 2004. С. 11.

¹⁰ Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами від 11 травня 2011 р. Ратифікована Законом України від 20 червня 2022 р. № 2319-IX. *Офіційний вісник України*. 2022. № 54. Ст. 2997.

У національному законодавстві це поняття наразі ніде не задекларовано. Щоправда, воно міститься в статті 6 Інструкції щодо інтеграції гендерних підходів під час розроблення нормативно-правових актів, затвердженій Наказом Міністерства соціальної політики України 07 лютого 2020 року № 86¹¹.

Відповідно, ця інструкція дублює поняття гендеру, зазначеного в Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами.

Гендер – досить складне поняття, оскільки розкриває багатоаспектний зміст явища. У науковій літературі воно вживається в кількох значеннях:

- гендер як соціально-рольова й культурна інтерпретація рис особистості та моделей поведінки чоловіка і жінки, на відміну від біологічної;

- гендер як набуття соціальності індивідами, що народилися в біологічних категоріях жіночої або чоловічої статей;

- гендер як політика рівних прав і можливостей чоловіків та жінок, а також діяльність зі створення механізмів щодо її реалізації¹².

Гендерний підхід у науці, по-перше, є принципово новий підхід, що означає зміну ціннісних орієнтацій людини та перегляд багатьох звичних уявлень про світ; по-друге, ґрунтується на ідеї про те, що важливим є не біологічні або фізичні відмінності між чоловіками та жінками, а те культурне й соціальне значення, яке суспільство надає цим відмінностям. Використання гендерного підходу, характерне для західного соціального та гуманістичного знання, подає широкі можливості для переосмислення культури, соціуму, місця у ньому людини. Права людини не знають відмінностей статі, раси, націй, релігій та переконань¹³.

¹¹ Про затвердження Інструкції щодо інтеграції гендерних підходів під час розроблення нормативно-правових актів : Наказ Міністерства соціальної політики України від 07.02.2020 № 86. *Офіційний вебсайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z0211-20>

¹² Степанова Е. Р. Сутність та походження поняття «гендер». *Сучасні проблеми управління підприємствами: теорія та практика*. ХНЕУ ім. С. Кузнеця, м. Харків (30–31 березня 2017 року). URL: <http://repository.hneu.edu.ua/bitstream/>

¹³ Лазар І. Г. Гендерна політика: поняття, визначення, управлінські підходи : словник-довідник. Львів : Ліга-Преса, 2005. С. 21.

Отож, гендерний підхід посідає особливе місце серед критеріїв рівності прав людини. Використання цього терміна лише в біологічному та фізичному контекстах у цілому обмежує його дійсну сутність, адже саме культурний, а особливо соціальний, аспекти відображають принципові відмінності між правами жінки та чоловіка, а не лише їх статеву особливість.

Отже, гендер як соціальне явище виник у результаті соціалізації людини щодо її статевої приналежності та ідентичності. Це явище в сучасному розумінні є доволі молодим у науковому полі. Сучасна гендерна свідомість українців крокує в ногу з європейською спільнотою. Проте, досліджуючи ретроспективу поняття гендеру, аналізуючи сучасні тенденції реалізації гендерної ідентичності, на нашу думку, не слід бездумно калькувати сучасні світові інновації в цій сфері. Адже українська ментальна спадщина, з урахуванням високих моральних принципів, канонічних норм, не повинні допускати ні в побутові відносини, ні особливо в систему законодавства нашої держави порушення гендерних прав людини, а також девіацій в сфері гендерного паритету та гендерної ідентичності особи.

1.2. Гендерна рівність: поняття та зміст

Гендерна рівність є не лише однією з найвагоміших демократичних цінностей як світового співтовариства, так і сучасного українського суспільства, а й одним із ключових орієнтирів у сфері реалізації прав людини та громадянина.

Концепція гендерної рівності в контексті історії людства є доволі молодою. Вона сформувалася на перетині соціології, феміністичних теорій, прав людини та публічної політики.

Перш ніж визначати зміст поняття «гендерна рівність», вважаємо за доречне дещо проаналізувати передумови виникнення цього соціокультурного явища.

З огляду на історичну спадщину світової науки, вважаємо, що головним поштовхом до становлення гендерної рівності став фемінізм.

Фемінізм – соціально-політичний рух та ідеологія, що прагнуть досягти рівноправ'я жінок і чоловіків у всіх сферах суспільного життя та боротьби за права жінок¹⁴.

Ця течія виникла в кінці XVIII – на початку XIX століття. Науковці виділяють основні три хвилі фемінізму.

Перша хвиля фемінізму починається від суфражизму (боротьби за право голосу, 1830-ті роки) і триває приблизно до Другої світової війни, коли жінки так званого західного світу добилися свого. Нова Зеландія першою у світі надала жінкам право голосу в 1893 році. Через рік відзначилася Австралія. У Європі першою була Фінляндія – 1905 р. Далі пішли інші Скандинавські країни, решта Європи. Право на власність, вищу освіту та професійну зайнятість – інші нагальні питання першої хвилі фемінізму.

Друга хвиля фемінізму представлена розмаїттям проблематики. Вихід жінок на ринок праці, гідна оплата праці, неоплачувана домашня праця, соціальна підтримка з боку держави – далеко не все. «Особисте є політичним» – відомий слоган активісток, які ставили на політичний порядок денний питання насильства щодо жінок, як у сім'ї, так і в робочому середовищі.

Третя хвиля пов'язана з епохою постмодернізму і постструктуралізму – це 1990-ті роки. Оскільки активізм не забезпечив повністю очікуваних результатів, змінюється підхід до постановки проблеми. Теорія влади Мішеля Фуко застерігає: навіть якщо нас безпосередньо не контролюють, своїм активізмом ми вписуємося у владну систему, граємо за її правилами. Тому боротися не має великого сенсу¹⁵.

Упродовж останнього століття становище жінок у суспільстві зазнало докорінних змін. Ті права та можливості, які сьогодні здаються очевидними й невіддільними складовими їхнього життя, насправді є результатом тривалої та наполегливої боротьби жінок за рівність у різних країнах світу. Кожне досягнення в рівноправності жінки було результатом

¹⁴ Словник української мови : у 20 т. / Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України ; ред. І. К. Білодід. Київ : Наукова думка, 2010–2019.

¹⁵ Гришко В., Лівчук С. Історичні передумови формування гендерної нерівності у суспільстві. *Підприємство, господарство і право. Конституційне право*. № 2. 2019. С. 142–143.

тривалого процесу соціальних трансформацій, активної участі жіночих організацій, внеску науковців, юристів і правознавців. У сукупності вони заклали підґрунтя для сучасних демократичних стандартів рівності та справедливості, а також стали основою для подальшого утвердження гендерної рівності у всьому світі.

Як наслідок впливу феміністичних поглядів, виникає та формується гендерна рівність – недопущення будь-якої дискримінації щодо жінок.

Стаття 1 Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок визначає поняття **«дискримінація щодо жінок»**: є будь-яке розрізнення, виняток або обмеження за ознакою статі, спрямовані на ослаблення чи зведення нанівець визнання, користування або здійснення жінками, незалежно від їхнього сімейного стану, на основі рівноправності чоловіків і жінок, прав людини та основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній, громадській або будь-якій іншій галузі.

У цій же Конвенції, у статті 3, визначається поняття **«наси́льство стосовно жінок»**, під яким розуміється порушення прав людини й форма дискримінації стосовно жінок та означає всі акти насильства стосовно жінок за гендерною ознакою, результатом яких є або може бути фізична, сексуальна, психологічна або економічна шкода чи страждання стосовно жінок, у тому числі погрози таких дій, примус або свавільне позбавлення волі, незалежно від того, чи відбувається це в публічному або приватному житті¹⁶.

З цього формується висновок, що саме феміністичні наративи призвели до боротьби проти насильства стосовно жінок, відтак стали основою для становлення гендерної рівності.

Важливим аспектом у розумінні гендерної рівності є її нормативно-правове закріплення.

Поняття та зміст категорії «гендерна рівність» зафіксований як на міжнародному, так і на національному рівнях.

¹⁶ Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 18 грудня 1979 р. Ратифікована Законом України від 17 вересня 1995 р. № 380/95-ВР

Міжнародна спільнота вже давно закріпила принцип рівності прав жінок і чоловіків у фундаментальних правових актах. Загальна декларація прав людини 1948 року визначає, що «усі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах» (ст. 1), а також гарантує однаковий обсяг прав незалежно від статі (ст. 2)¹⁷.

У подальшому цей принцип набув більш розгорнутого відображення в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 року та Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права 1966 року, де рівність чоловіків і жінок у правах закріплюється як універсальна вимога (ст. 3 обох документів)¹⁸.

У Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 року теж йдеться про рівність між жінками та чоловіками, яку держави-сторони зобов'язані визнавати.

Проте наразі чітко визначеного поняття **«гендерна рівність»** у міжнародних нормативно-правових актах не міститься.

Щодо національного законодавства, то тут навпаки. Україна, інтегруючись у європейську та світову правову спільноту, поступово формує власну систему нормативно-правового забезпечення гендерної рівності.

Конституція України у ст. 24 проголошує рівність конституційних прав і свобод жінок та чоловіків, а також забороняє будь-які привілеї чи обмеження за ознакою статі. Це положення є фундаментом для розвитку подальшого спеціального законодавства¹⁹.

Ключовим актом є Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 8 вересня 2005 року. Відповідно до статті 1 цього нормативного акта, **гендерна рівність** – рівний правовий статус жінок і чоловіків та рівні можливості для його реалізації, що дозволяє

¹⁷ Загальна декларація прав людини : прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р.

¹⁸ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р.

¹⁹ Конституція України : від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

особам обох статей брати рівну участь у всіх сферах життєдіяльності суспільства. Крім цього, Закон закріплює державні гарантії рівності у сфері праці, освіти, державної служби, політики та суспільного життя, а також передбачає механізми моніторингу та відповідальності за дискримінаційні дії²⁰.

Під **гендерною рівністю** розуміють «рівні можливості для самореалізації жінок і чоловіків, забезпечення поваги до прав і свобод з урахуванням особливостей обох статей, взаємних зобов'язань і спільної відповідальності в процесі життєдіяльності»²¹.

Зважаючи на сутність поняття «гендерна рівність», слід охарактеризувати його зміст.

Зміст принципу гендерної рівності ґрунтується на низці національних нормативних документів, зокрема: Державній соціальній програмі забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2021 року; Національному плані дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека»; Стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків до 2030 року тощо.

Зміст гендерної рівності у правовій доктрині та практиці України можна визначити через три ключові аспекти:

1. *Формально-правовий* – закріплення рівності у законах та підзаконних актах, гарантування однакового доступу до прав і можливостей для жінок і чоловіків.

2. *Інституційний* – створення органів і механізмів (наприклад, Урядового уповноваженого з питань гендерної політики), які здійснюють контроль та координацію відповідних заходів.

3. *Соціально-практичний* – фактична реалізація рівності у політичній, економічній та соціальній сферах, що передбачає подолання стереотипів і забезпечення реального доступу до ресурсів.

²⁰ Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків : Закон України від 8 вересня 2005 р. № 2866-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 52.

²¹ Кисельова О. Інституційні механізми забезпечення гендерної рівності в Україні в контексті європейської інтеграції. *Жінки в політиці в Україні: національний рівень*. С. 144–155.

Вітчизняні дослідження свідчать, що формально-правові механізми в Україні створено, проте фактична реалізація рівності залишається проблематичною. Наприклад, у політичній сфері зберігається недостатнє представництво жінок, попри законодавчі квоти. У сфері зайнятості й надалі існує гендерний розрив у заробітній платі та обмежений доступ жінок до керівних посад²².

Таким чином, зміст гендерної рівності полягає не лише у створенні рівних для чоловіків та жінок юридичних норм, а й у формуванні середовища, де жінки та чоловіки мають рівний вплив на прийняття рішень, рівний доступ до суспільних та соціальних благ і ресурсів та рівні можливості для самореалізації.

Отже, гендерна рівність є однією з основоположних цінностей сучасного демократичного суспільства та полягає у можливостях рівного доступу жінок та чоловіків у реалізації своїх права, свобод та можливостей у всіх сферах суспільного життя, включно з політикою, економікою, соціальною сферою, освітою та культурою. Її зміст спрямований на усунення та унеможливлення в майбутньому будь-яких форм дискримінації за ознакою статі, створення належних умов для рівної реалізації потенціалу кожної особистості.

Проблема забезпечення гендерної рівності не зводиться виключно до правового закріплення формального рівноправ'я, а охоплює складні соціальні процеси, систему стереотипів, суспільні практики та інституційні перепони, що формують нерівні умови для осіб залежно від їхньої статі чи гендерної ідентичності. Міжнародне та національне законодавство хоча в цілому й відображає передумови для реалізації гендерної рівності, проте потребує подальшого розвитку у сфері правозастосування, інституційного забезпечення та зміни суспільних практик.

²² Аніщук Н. В., Горяга О. В. Впровадження гендерного підходу в історії держави і права. *Право та державне управління*. 2023. № 2. С. 424–428.

1.3. Принципи гендерної рівності

Забезпечення гендерної рівності в демократичному суспільстві є показником його вектору розвитку, і не лише гарантує справедливий доступ чоловіків та жінок до ресурсів, прав і можливостей, а й виступає необхідною умовою для сталого розвитку держави та утвердження верховенства права.

Можливість рівної реалізації прав, свобод та обов'язків різними статями може забезпечуватися лише за умови дотримання усіма суб'єктами суспільних відносин встановлених правил – принципів гендерної рівності.

Звичайно, обов'язковою умовою є дотримання загальних принципів права, як-от: верховенство права, гуманізму, демократизму, справедливості, свободи тощо. Проте реалізація гендерної рівності потребує забезпечення додатково власних принципів.

Принципи гендерної рівності мають доволі ґрунтовну правову основу. Зокрема, основними міжнародними правовими актами для впровадження принципів гендерної рівності є Статут ООН та Статут Міжнародного суду, Загальна декларація з прав людини, Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок та Факультативний протокол до неї, Пекінська декларація та Платформа дій, Декларація тисячоліття Організації Об'єднаних Націй, Цілі сталого розвитку ООН до 2030 року, визначені резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 25 вересня 2015 року, Резолюція Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» та ін.

У статті 2 Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок зазначається, що держави зобов'язуються здійснювати політику ліквідації дискримінації щодо жінок і з цією метою повинні включити принцип рівноправності чоловіків і жінок у свої національні конституції або інше відповідне законодавство, якщо цього ще не було зроблено, та забезпечити за допомогою закону й інших відповідних заходів практичне здійснення цього принципу²³.

²³ Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 18 грудня 1979 р. Ратифікована Законом України від 17 вересня 1995 р. № 380/95-ВР

Національне законодавство із забезпечення та реалізації принципів гендерної рівності включає Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», низка Указів Президента України, Постанов та Розпоряджень Кабінету Міністрів України тощо.

Принципи гендерної рівності утворюють цілісну систему, що визначає механізми формування й реалізації прав жінок і чоловіків. Вони охоплюють як юридичне закріплення рівних прав, так і забезпечення реальних можливостей, недопущення дискримінації та застосування спеціальних заходів підтримки. В українських умовах поєднання міжнародних стандартів, національних законодавчих гарантій та суспільних практик формує підґрунтя для повної імплементації гендерної рівності.

Усі принципи гендерної рівності можна згрупувати за такими категоріями.

I. Засадничі принципи гендерної рівності. Вони є фундаментальними орієнтирами для реалізації державної політики, формування законодавства та судової практики. **До них слід віднести: принцип рівності прав та свобод; принцип заборони дискримінації за ознаками статі; принцип забезпечення рівних можливостей; принцип подолання історичної нерівності, принцип інтеграції міжнародних стандартів.**

Принцип рівності прав та свобод – закріплює за жінками та чоловіками однакові конституційні та законодавчі права у політичній, економічній, соціальній, культурній та інших сферах²⁴.

Принцип заборони дискримінації за ознаками статі визначає, що будь-які обмеження чи переваги за статевою ознакою є неприпустимими²⁵.

²⁴ Конституція України : від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30.

²⁵ Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків : Закон України від 8 вересня 2005 р. № 2866-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 52.

Принцип забезпечення рівних можливостей позиціонує створення умов, за яких права та свободи можуть реалізовуватися на практиці²⁶.

Принцип подолання історичної нерівності відображає можливість, отримання жінками однакової квоти у політиці, освіті, зайнятості, інших сферах публічного життя в суспільстві²⁷.

II. Принцип рівності перед законом. Принцип рівності перед законом означає, що жодна особа не може бути обмежена у правах або отримати перевагу через стать. Стаття 24 Конституції України прямо встановлює рівність прав і свобод громадян і заборону дискримінації за ознакою статі²⁸.

Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» передбачає заходи щодо надання жінкам рівного доступу до освіти, праці, державної служби та участі у політичному житті²⁹.

Судова практика України також підтверджує застосування цього принципу. Наприклад, рішення Вищого адміністративного суду у справах щодо дискримінації за статтю демонструє, що національні суди визнають необґрунтовані відмінності у правах чоловіків і жінок порушенням закону.

III. Принцип заборони дискримінації. Цей принцип має на меті недопущення не лише випадків прямого обмеження прав, а й прихованих форм дискримінації, коли зовні однакові норми на практиці створюють умови нерівності між жінками та чоловіками.

Міжнародні стандарти, такі як Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації

²⁶ Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 18 грудня 1979 р. Ратифікована Законом України від 17 вересня 1995 р. № 380/95-ВР

²⁷ Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами : від 11 травня 2011 р. (Стамбульська конвенція). Ратифікована Законом України від 20 червня 2022 р. № 2319-ІХ.

²⁸ Конституція України : від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30.

²⁹ Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків : Закон України від 8 вересня 2005 р. № 2866-ІV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 52.

щодо жінок та Стамбульська конвенція, закріплюють обов'язок держав вживати як превентивних, так і корегувальних заходів для запобігання дискримінації

В Україні принцип недискримінації втілюється завдяки законодавчим інструментам та діяльності спеціальних інституцій, серед яких – Урядовий уповноважений з питань гендерної політики, підрозділи Національної поліції з протидії насильству та органи судової влади.

IV. Принцип рівності можливостей акцентує на практичній реалізації прав не залежно від статі, а не лише на їх формальному закріпленні. Зокрема, його завданнями є рівний доступ до працевлаштування та кар'єрного росту, можливість отримання однакової оплати за рівноцінну працю, доступ до освіти та професійного розвитку, можливість участі в політичному та суспільному житті тощо.

V. Принцип подолання історичної нерівності спрямований на забезпечення фактичної рівності чоловіка та жінки в історичному екскурсі. Стосується це низки сфер суспільного розвитку, які на певних етапах історії людства стереотипно обмежували права жінок. Серед таких варто згадати встановлення квот для жінок у виборчих списках політичних партій, реалізацію програм сприяння жіночому підприємництву, а також соціальні ініціативи, спрямовані на розширення участі жінок у керівних посадах та науковій сфері та ін.

VI. Принцип інтеграції міжнародних стандартів відображає реалізацію гендерної рівності у тісній взаємодії з міжнародним правом. Це пояснюється ратифікацією та імплементацією міжнародних нормативних актів, договорів, впровадження відповідних стандартів та участь у світових європейських ініціативах для удосконалення національної гендерної політики.

У цьому контексті особливо важливе значення має виконання рекомендацій Комітету CEDAW та Ради Європи, що передбачає системний моніторинг, оцінювання результативності вжитих заходів і обов'язкове усунення виявлених порушень.

Підсумовуючи, варто зазначити, що фактична реалізація вказаних принципів забезпечується в Україні через розробки та впровадження навчальних програм із гендерної

рівності, моніторинг та оцінку розвитку гендерної політики та відповідні програми, розробки наукових досліджень із зазначеної проблематики тощо. Проте, варто визнати, що, попри наявність формальних механізмів у сфері гендерної політики, в українському суспільстві й надалі зберігаються стереотипи та інституційні бар'єри, які ускладнюють повну реалізацію прав жінок у політиці, підприємництві та науковій діяльності.

Отже, гендерна рівність є базовою умовою демократичного суспільства та правової держави. Вона спирається на принципи рівних прав і можливостей жінок і чоловіків, закріплені як у міжнародних документах, так і в законодавстві України, та реалізується як у правовій, так і в соціальній практиці. Поруч із загальноприйнятими принципами права, до основних принципів гендерної рівності варто віднести: принцип недискримінації, принцип рівного доступу до ресурсів і можливостей, принцип участі у прийнятті рішень, принцип гендерного мейнстрімінгу тощо.

1.4. Основні сучасні концепції гендерної політики

Гендерна політика є важливим елементом демократичного поступу суспільства та однією з визначальних передумов інтеграції України у світову спільноту як рівноправного учасника міжнародних процесів. У глобальному вимірі дедалі глибше утверджується розуміння необхідності забезпечення гендерної рівності, що означає створення умов, за яких жінки й чоловіки мають рівні можливості для повної самореалізації в усіх сферах життя. У цьому контексті розгляд основних сучасних концепцій гендерної політики, її засадничих принципів, актуальних проблем та перспектив розвитку в Україні набуває особливого значення.

Гендерна політика має бути складовою діяльності будь-якої демократичної держави та центральною ланкою формування моделі паритетної демократії³⁰.

³⁰ Заїка А. А. Гендерна рівність як принцип правового статусу особи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2016. Вип. 39. С. 65–70.

Розвиток гендерної політики в Україні відбувається у руслі гармонізації з європейськими стандартами, виконання міжнародних зобов'язань та відповіді на актуальні запити самого суспільства. Її зміст охоплює широкий спектр напрямів – від удосконалення законодавчої бази та державних програм до впровадження практичних заходів на регіональному й локальному рівнях. Концептуальні засади цієї політики ґрунтуються на ключових принципах забезпечення рівних прав і можливостей, недопущення дискримінації та системного врахування гендерного підходу у всіх сферах суспільного життя.

Стаття 6 Конвенції Ради Європи про попередження та боротьбу з насильством щодо жінок зазначає, що «сторони зобов'язуються включати гендерну перспективу у виконання положень цієї Конвенції та оцінку їхнього впливу, а також заохочувати й ефективно здійснювати політику рівності між жінками та чоловіками й надання жінкам самостійності»³¹.

Гендерна політика – це державна та громадська діяльність, спрямована на досягнення рівності чоловіків та жінок у всіх сферах життєдіяльності суспільства. У ширшому розумінні, це стратегія, спрямована на забезпечення рівних прав, свобод та можливостей розкриття потенціалу жінок і чоловіків у контексті розвитку гендерної демократії та гендерної культури в суспільстві³².

Державна гендерна політика – це дії органів державної влади з вирішення проблем забезпечення гендерної рівності в суспільстві, а саме: 1) забезпечення однакового суспільного статусу жінок і чоловіків; 2) забезпечення однакових умов реалізації прав людини для жінок і чоловіків; 3) забезпечення однакової можливості використання соціальних і економічних ресурсів для жінок і чоловіків; 4) забезпечення однакових можливостей для жінок і чоловіків робити свій внесок у національний, політичний, соціальний,

³¹ Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами : від 11 травня 2011 р. (Стамбульська конвенція). Ратифікована Законом України від 20 червня 2022 р. № 2319-ІХ.

³² Табанова А. І. Теоретичні засади визначення поняття гендерної політики. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Економіка*. 2017. Вип. 2. С. 102.

економічний і культурний розвиток; 5) забезпечення рівного права для жінок і чоловіків мати однакову користь від результатів їх діяльності³³.

Т. Мельник дійшла висновку, що *державна гендерна політика* може виявлятися як «діяльність державних інституцій», а також як їх «бездіяльність» (якщо відсутність гендерної політики є свідомим курсом певної держави), що «спрямована на здійснення безпосередньо або опосередковано на забезпечення рівних прав, свобод і можливостей для жінок і чоловіків, утвердження гендерної демократії та формування гендерної культури в суспільстві»³⁴.

Ефективність державної політики подолання гендерної дискримінації суттєво залежить від активності, ініціативності та наполегливості жіночого руху в країні, чого на цьому етапі України бракує, адже саме він в образі жіночих організацій та ініціатив формує самосвідомість жінок, сприяє зростанню їхнього почуття самоцінності та гідності, заснованого на визнанні права на власний вибір ролі в суспільстві³⁵.

З часу проголошення незалежності в Україні поволі формується й гендерна політика.

Жіночий рух в Україні розвивався поступово, проходячи три ключові стадії: усвідомлення власної ролі та потреб, налагодження взаємодії з органами державної влади та формування ідентичності в межах громадянського суспільства шляхом опанування його інструментів і механізмів діяльності.

У лютому 1994 року відбувся Перший всеукраїнський з'їзд жіночих організацій, що по суті започаткував жіночий рух в Україні. Це етап відкритості до співпраці і взаємодії жіночих організацій, об'єднання зусиль у розробці стратегії щодо відстоювання інтересів жінок. Об'єктивно лише з цього часу можна стверджувати про існування осмисленого українського жіночого руху як сукупності жіночих організацій

³³ Грицяк Н. Формування гендерної політики в Україні: проблеми теорії, методології, практики : монографія. Київ : Вид-во НАДУ, 2004. С. 223.

³⁴ Мельник Т. М. Творення суспільства гендерної рівності: міжнародний досвід. Закони зарубіжних країн з гендерної рівності. 2-ге допов. вид. Київ : Стилос. 2010. С. 218–219.

³⁵ Мельник К. О., Чальцева О. М. Гендерна політика в системі державного управління України. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Політологія і державне управління*. 2021. № 2. С. 122.

і прагнення їх до взаємодії. Після цього Міжнародна конференція зі становища жінок у Пекіні (1995 р.) та участь у ній українських жіночих організацій суттєво вплинули на трансформацію свідомості жінок та сприяли розвиткові гендерної політики в Україні³⁶.

Актуальні підходи до гендерної політики ґрунтуються на переконанні, що справжня демократія неможлива без рівноправної участі жінок і чоловіків у діяльності органів державної влади та системі управління.

В політичній системі українського суспільства вирізняють чотири види гендерної політики:

1) гендерно-упереджена політика – дискримінаційний характер стосовно жінок;

2) гендерно-сліпа політика – результат невизнання людьми, відповідальними за формування політики, важливості гендерного фактора;

3) гендерно-нейтральна політика – де-юре закріплює принцип рівності статей, де-факто – найчастіше має негативний характер реалізації щодо жінок;

4) гендерно-чутлива політика – ставить завдання проаналізувати основні чинники, що впливають на розподіл праці, і навіть розробити заходи щодо забезпечення рівних прав та обов'язків чоловіків та жінок³⁷.

Проаналізувавши авторитетні наукові публікації в досліджуваній сфері, узагальнено варто виокремити такі основні концепції гендерної політики в Україні.

Інституційна концепція гендерної політики відображає роль Урядового уповноваженого з питань гендерної політики. Його діяльність спрямована на координацію роботи центральних та місцевих органів виконавчої влади щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок та чоловіків, а також моніторинг виконання національних стратегій, підготовку звітів та рекомендацій з гендерних питань.

³⁶ Гендерна політика в системі державного управління : підручник / за заг. ред. М. М. Білинської. Запоріжжя : Друкарський світ, 2011. С. 16, 17.

³⁷ Сардалова Є., Петрук Н. Що нижчий рівень, то більше депутаток. Скільки жінок потрапили до місцевої влади на виборах-2020. *Радіо Свобода*. 2020. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/zhinky-na-miscevyh-vyborah2020/31027881.html>

Нормативно-правова концепція полягає у реалізації норм Конституції України, що закріплює принцип рівності прав і свобод громадян незалежно від статі. Зокрема, стаття 24 Основного Закону держави забороняє дискримінацію за ознакою статі, що створює правову основу для реалізації гендерної рівності.

Окрім цього, концепція ґрунтується й на інших нормативно-правових актах, базовим з яких є Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», який визначає основні принципи та механізми реалізації гендерної політики. Водночас варто згадати й про Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» та інші підзаконні акти, що регулюють конкретні аспекти гендерної рівності в Україні.

Концепція гендерно орієнтованої політики. Ця концепція включає дві складові. Перша – гендерний аналіз впливу міжнародних та національних політичних тенденцій та програм на жінок і чоловіків. Йдеться про аналіз законодавчих актів, бюджетних програм та інших документів для виявлення та усунення гендерної нерівності. Друга складова полягає у належному та достатньому розподілі бюджетних коштів, забезпечення рівного доступу жінок та чоловіків до державних ресурсів та послуг.

З метою визначення ефективних моделей розвитку гендерної політики, оцінки програм, формування пріоритетних напрямків та завдань для максимального унеможливлення гендерної нерівності реалізовується **стратегічна концепція гендерної політики**. В цьому контексті сьогодні в Україні основними документами є Стратегія забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року та відповідні програми національного та місцевого рівнів.

Освітня концепція гендерної політики. Українські заклади освіти доволі активно впроваджують проблематику гендерної рівності в освітні програми, навчальні дисципліни та курси. Це дозволяє формувати у здобувачів освіти розуміння гендерних аспектів у різних сферах життя. Окрім цього, не оминає гендерна самоосвіта і наукових та науково-педагогічних працівників. Підвищувати свою кваліфікацію можна завдяки великій кількості тренінгів, наукових семінарів та інших науково-практичних заходів.

Децентралізація влади в Україні теж здійснила вагомий вплив на реалізацію гендерної політики на місцевому рівні. Саме концепція гендерної політики на місцевому рівні відповідає за розробку стратегій та програм в органах влади на місцях з урахуванням особливостей місцевих громад та потреби їх населення. Позитивом реалізації такої політики є можливість оперативного реагування на ініціативи громадськості, залучення грантових проектів для розвитку гендерної політики загалом.

Таким чином, формування та розвиток гендерної політики в Україні становлять важливу складову процесу утвердження у суспільстві рівних можливостей. Ключовими орієнтирами її реалізації є інституційний, нормативно-правовий, стратегічний та освітній виміри. Водночас наявні проблеми й бар'єри, такі як потреба в удосконаленні нормативно-правової бази, недостатнє фінансове забезпечення, насаджування стереотипного розуміння ролей жінок та чоловіків, зумовлюють необхідність подальшого вдосконалення як державної політики, так і практичних механізмів у цій сфері.

Питання для самоконтролю

1. Які історико-культурні та філософські передумови зумовили формування поняття «гендер»?
2. Які міжнародні документи стали основою для закріплення поняття «гендер» у правових системах демократичних держав?
3. Охарактеризуйте поняття та зміст категорії «гендер».
4. У чому полягає сутність гендерної рівності та як вона відрізняється від формального рівноправ'я?
5. Чому гендерна рівність розглядається як одна з ключових умов демократичного розвитку суспільства?
6. Які інституційні механізми забезпечують дотримання принципів гендерної рівності в Україні?
7. Які основні бар'єри та стереотипи заважають реалізації гендерної рівності в Україні?
8. Перелічіть принципи гендерної рівності.
9. Чому інтеграція гендерного підходу вважається одним із ключових принципів сучасної гендерної політики?
10. Які концепції гендерної політики визначаються як ключові в сучасних демократичних державах?

Тестові завдання

1. Хто ввів термін «гендер» (соціальні прояви приналежності до статі або «соціальна стать») в науку у 1958 році?

- а) Енн Оуклі
- б) Мішель Фуко
- в) **Роберт Столлер**
- г) Ненсі Туана

2. Згідно з Конвенцією Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стаття 3), що означає «гендер»?

- а) біологічні відмінності між чоловіками та жінками
- б) **соціально закріплені ролі, поведінка, діяльність і характерні ознаки, які певне суспільство вважає належними для жінок та чоловіків**
- в) тільки індивідуальне самоусвідомлення особистості
- г) економічний статус жінок у суспільстві

3. Що стало головним поштовхом до становлення гендерної рівності, згідно з історичною спадщиною світової науки?

- а) науково-технічний прогрес
- б) **фемінізм**
- в) економічна глобалізація
- г) політичні революції

4. Згідно зі статтею 1 Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», що означає «гендерна рівність»?

- а) тільки рівний доступ до освіти
- б) **рівний правовий статус жінок і чоловіків та рівні можливості для його реалізації, що дозволяє особам обох статей брати рівну участь у всіх сферах життєдіяльності суспільства**
- в) перевагу жінок у політичній сфері
- г) заборону жінкам працювати на керівних посадах.

5. Який із перелічених документів не є основним міжнародним правовим актом для впровадження принципів гендерної рівності?

- а) Статут ООН
- б) Загальна декларація з прав людини
- в) **Віденська конвенція про право міжнародних договорів**
- г) Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок

6. Який вид гендерної політики характеризується як дискримінаційний стосовно жінок у політичній системі українського суспільства?

- а) гендерно-сліпа політика
- б) гендерно-нейтральна політика
- в) **гендерно-упереджена політика**
- г) гендерно-чутлива політика

7. Яка концепція гендерної політики в Україні відображає насамперед роль Урядового уповноваженого з питань гендерної політики?

- а) нормативно-правова концепція
- б) освітня концепція
- в) **інституційна концепція**
- г) стратегічна концепція

8. На чому ґрунтується гендерний підхід у науці?

а) на біологічних та фізичних відмінностях між чоловіками та жінками

б) на економічному статусі жінок

в) **на культурному та соціальному значенні, яке суспільство надає відмінностям між чоловіками та жінками**

г) на релігійних переконаннях

9. Яка стаття Конституції України проголошує рівність конституційних прав і свобод жінок та чоловіків, а також забороняє будь-які привілеї чи обмеження за ознакою статі?

- а) стаття 1
- б) стаття 10
- в) **стаття 24**
- г) стаття 50

10. Які принципи гендерної рівності є фундаментальними орієнтирами для реалізації державної політики, формування законодавства та судової практики?

- а) принципи рівності перед законом
- б) принципи заборони дискримінації
- в) **засадничі принципи гендерної рівності**
- г) принципи рівності можливостей

Розділ 2

ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ ТА НЕДИСКРИМІНАЦІЇ У ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ

- 2.1. Міжнародні стандарти гендерної рівності та недискримінації
- 2.2. Стамбульська конвенція – основний інструмент у роботі Національної поліції
- 2.3. Національна рамка гендерної рівності та протидії дискримінації
- 2.4. Внутрішні політики гендерної рівності та недискримінації у Національній поліції

1. Міжнародні стандарти гендерної рівності та недискримінації

Міжнародно-правові стандарти є результатом тривалої роботи великої кількості держав із становленням узгоджених позицій у сфері прав людини. Держави спрямовують свою діяльність на дотримання певних універсальних цінностей, забезпечуючи повагу та захист прав людини всіма доступними способами. Вони відповідальні за виконання своїх зобов'язань у сфері прав і свобод людини перед своїм населенням і міжнародним співтовариством, а тому визнання, дотримання та захист прав і свобод людини й громадянина є одним із найважливіших обов'язків держави³⁸.

Цінність концепції *human rights* полягає у тому, що права людини – це навігаційна система для розвитку міжнародних та національних правових систем. Права людини є фундаментальним стовбуром, навколо якого вибудовані певні інструменти, механізми захисту, що постійно розвиваються,

³⁸ Наливайко О. І., Братішко Н. А. Поняття та особливості міжнародно-правових стандартів прав людини. Аналітично-порівняльне правознавство. С. 412. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/05/73.pdf>

удосконалюються. Так, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. була створена як механізм протидії тоталітарним режимам після Другої світової війни. Гітлеризм, сталінізм, зіткнення двох глобальних «левіафанів» призвело міжнародну спільноту до усвідомлення необхідності вироблення дієвих механізмів для блокування подібних небезпечних тенденцій. Конвенція 1950 р. від початку своєї роботи була спрямована засновниками на забезпечення невтручання держави у права людини, негативні зобов'язання держав. Проте згодом відбулося зміщення акцентів, і сьогодні актуалізована концепція позитивних зобов'язань держави. Нині державі замало просто не втручатися у права і свободи особи. Держава повинна активно діяти, щоб забезпечити, захистити та сприяти реалізації прав людини³⁹.

Л. Наливайко і К. Степаненко визначили, що стандарти в міжнародному праві є універсально визнаними нормами, які, з одного боку, є мінімально допустимим консенсусом, а з іншого – зразками для наслідування⁴⁰.

Міжнародні стандарти гендерної рівності впливають із тлумачення правового статусу людини. П. Рабінович визначав, що міжнародні стандарти прав людини – це закріплені в міжнародних актах та інших міжнародних документах певні показники цих прав, до досягнення яких заохочуються або ж зобов'язуються держави⁴¹. Ідеться про своєрідні взірці (зразки, «еталони»), на які покликані орієнтуватися в діяльності різні держави й інші учасники суспільного життя⁴².

Міжнародні стандарти прав людини відображають ідею, що проблема прав простягається далеко за кордони сучасних держав, а їх повага, дотримання, забезпечення, реалізація

³⁹ Харитоновна О. В. Ключові засади гендерної політики в кримінальному праві України та основні напрями реформ щодо протидії насильству стосовно жінок та домашньому насильству : науково-практичний посібник. Харків, 2018. С. 28–29.

⁴⁰ Наливайко Л. Р., Степаненко К. В. Міжнародно-правові стандарти прав людини : навч. посібник. Дніпро : ДДУВС, 2019. 184 с.

⁴¹ Рабінович С. М., Хавронюк М. І. Права людини і громадянина : навчальний посібник. Київ : Атіка, 2004. 464 с.

⁴² Путраймс І. І. Ефективність імплементації міжнародних стандартів прав людини у законодавство України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. К., 2013. 20 с.

та захист є спільною справою для всієї світової спільноти. Міжнародні стандарти, як універсальні, так і регіональні, суттєво впливають на розвиток національних правових систем у сфері прав людини⁴³.

До ознак міжнародних стандартів прав людини належать:

1) фіксація певного змісту, чи певного обсягу, чи водночас і змісту, й обсягу прав людини;

2) обов'язковість (або принаймні бажаність) дотримання їх дотримання державами;

3) специфіка санкцій за порушення означених стандартів, що мають або політико-юридичний (стосовно обов'язкових приписів) або ж суто політичний (стосовно приписів рекомендаційних) характер;

4) наявність принципів, що визнаються самостійним джерелом права у сфері прав людини;

5) універсальність – усесвітня чи регіональна;

6) стандартизація соціальної значимості зовнішньо (формально) неоднакових фактів, відносин, ситуацій;

7) гранична абстрактність застосовуваних у них терміно-понять (серед яких часто превалюють терміно-поняття суто оціночного характеру)⁴⁴.

У контексті класифікації міжнародних стандартів у сфері прав людини, до яких уходять також фундаментальні принципи, ґрунтовний аналіз провів професор П. Рабінович, виділивши п'ять критеріїв поділу:

– *залежно від їх онтичного статусу* – номінальні (термінологічні, текстуальні) стандарти, до яких належать самі лише назви прав і свобод людини, що вжиті у міжнародних актах, та фактичні (змістовні), до яких відносять зафіксовані у вказаних джерелах змістові й обсягові показники таких прав і свобод;

– *за деонтичним статусом* – обов'язкові, втілення яких є формально-необхідним для відповідних держав і може

⁴³ Міжнародний пакт про громадянські та політичні права від 16 грудня 1966 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.

⁴⁴ Рабінович П., Венецька О. Міжнародні стандарти прав людини: загальні ознаки, поняття. *Юридичний вісник України*. 2012. № 49 (910). С. 5–6.

забезпечуватися навіть застосуванням міжнародних політико-юридичних санкцій, та рекомендаційні, які хоч і не мають формальної обов'язковості, проте теж забезпечені санкціями міжнародно-політичними (морально-політичними);

- *за простором (територією) дії* – світові (загальноцивілізаційні, глобальні) й регіональні (зокрема, континентальні);

- *за колом адресатів* – загальні (стосуються усіх людей) та спеціалізовані (адресовані окремим категоріям, членам соціальних спільнот, наприклад, дітям, жінкам, біженцям);

- *за суб'єктом їх встановлення*: стандарти ООН, ЮНЕСКО, Ради Європи, ЄС тощо⁴⁵.

Можна дійти висновку, що міжнародно-правові стандарти гендерної рівності у Національній поліції – це сукупність принципів та норм, прийнятих уповноваженими суб'єктами за відповідною процедурою, такими як ООН, ОБСЄ, НАТО, РЕ, ОЕСР, МОП, ЄС тощо, які визначають обсяг прав та можливостей кожної людини незалежно від гендеру і відповідних зобов'язань для держав та інших суб'єктів у секторі безпеки і оборони з метою належної реалізації даного принципу з відповідними національними і міжнародними гарантіями та становлять основу її правового регулювання та формують напрямки розвитку національного законодавства у вказаній галузі для сучасних держав та інших суб'єктів⁴⁶.

Після жаків двох світових воєн ХХ століття, яке назвали «зневіреним століттям», концепт «людської гідності» у праві набув серйозного поширення. Через визначення діянь, що суперечать людській гідності (так званий «негативний підхід», коли гідність як концепт створюється за допомогою аналізу ситуацій, які ми схильні описувати як порушення

⁴⁵ Рабінович П. М. Міжнародні стандарти прав людини: властивості, загальне поняття, класифікація. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 1. С. 19–29.

⁴⁶ Романова Н. В. Забезпечення гендерної рівності в секторі безпеки і оборони: імплементація міжнародно-правових стандартів у законодавство України : дис. ... доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. Інститут держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України, Київ, 2024. С. 93.

людської гідності⁴⁷), із метою уникнення їх повторення термін «людська гідність» був включений до всіх основних декларацій та договорів про права людини, зокрема таких: Статут ООН (1945)⁴⁸, Загальна Декларація прав людини (1948)⁴⁹, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966)⁵⁰, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966)⁵¹, Міжнародна конвенція про ліквідацію усіх форм расової дискримінації (1965)⁵², Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979)⁵³, Гельсінський заключний акт ОБСЄ (1975)⁵⁴, Хартія основних прав ЄС (2000)⁵⁵.

Спостереження за історичним розвитком ідеї гідності демонструє, що нині людська гідність стосується внутрішнього ціннісного статусу людини, не залежно від інших властивостей. Головний сенс гідності – повага й визнання людини як істоти з особливою цінністю, яку однаково поділяє кожна людина⁵⁶. Людина є виправданою метою

⁴⁷ Humiliation, Degradation, Dehumanization. Human Dignity Violated / ed. by Kaufmann P., Kuch H., Neuhauser C., Webster E. Springer, 2011. 280 p.; Margalit A. The Descent Society. Cambridge, MA: Harvard University Press. 1996; Margalit A. Human Dignity between Kitch and Deification. *The Hedgehog Review*. Fall 2007. P. 7–19. DOI: 10.1007/978-90-481-9661-6.

⁴⁸ Статут Організації Об'єднаних Націй від 26 червня 1945 року. URL: https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf

⁴⁹ Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

⁵⁰ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

⁵¹ Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text

⁵² Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації від 4 січня 1969 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_105#Text

⁵³ Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 06.10.99. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text

⁵⁴ 1 серпня 1975 року підписано Гельсінський заключний акт. URL: <https://kremenets.te.gov.ua/news/1-serpnia-1975-roku-pidpysano-helsinskyi-zakliuchnyi-akt>

⁵⁵ Хартія основоположних прав Європейського Союзу. URL: <https://ccl.org.ua/posts/2021/11/hartiya-osnovnyh-prav-yevropejskogo-soyuzu/>

⁵⁶ Цомплак К. Гідність людини: сутність, зміст і передумови існування. *Публічне право*. 2012. № 4(8). С. 14–22.

кінцевого порядку для будь-яких дій, ціллю-в-собі⁵⁷. Основа для розгортання концепції гідності є в багатьох різноманітних соціокультурних та релігійних контекстах, а тому людська гідність стала крилом, яке огортає широкий діапазон розмислів щодо ціннісного статусу людини, і суттєво вплинула як на нормативне перекалібрування в міжнародному праві після Другої світової війни, так і на розвиток національних конституцій⁵⁸. Завданням положень Загальної декларації прав людини щодо людської гідності був не стільки захист конкретних нормативних прав, скільки розвиток розуміння змісту, цінності й систематичного підходу до основи, у якій укорінені права людини. Як зауважила Елеонора Рузвельт, яка була головним ініціатором прийняття Декларації, її головною метою є створення загального стандарту досягнень для всіх людей усіх націй⁵⁹.

Преамбула Загальної декларації проголошує, що визнання гідності, яка властива всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних їх прав, є основою свободи, справедливості та загального миру. Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах⁶⁰.

⁵⁷ Mahlmann M. Human Dignity and Autonomy in Modern Constitutional Orders. *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law* / ed. by M. Rosenfeld, A. Sajo. 2012.

⁵⁸ Roosevelt E. Transcript of Speech on Human Rights 1951. URL: <https://www.fdrlibrary.org/documents/356632/390886/Eleanor+Roosevelt+Transcript+of+Speech+on+Human+Rights+1951.pdf/7c4b27f5-0512-46f0-8119-8b57f201caa9> (access 08 January 2021) ; Бориславська О. М. Європейська модель конституціоналізму: системно-аксіологічний аналіз. Харків : Право, 2018. 384 с. ; Водяніков О. Генеалогія поняття людської гідності у конституційному праві. *Право України*. 2018. № 9. С. 41–56. DOI: 10.33498/loiui-2018-09-041; Гришук О. В. Філософія людської гідності у праві. *Право України*. 2018. № 9. С. 14–28. DOI: 10.33498/loiui-2018-09-014; Савчин М. В. Людська гідність та структура конституційного порядку. *Людська гідність і права людини як основа конституційного устрою держави* : зб. тез Міжнародної науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 19–20 жовтня 2018 р.). Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2018. С. 274–278; Яценко С. С. Гідність людини має захищатися належно. *Право і громадянське суспільство*. 2013. № 2. С. 143–168.

⁵⁹ Харитоновна О. Людська гідність і гендерна рівність у конституційному просторі. *Український часопис конституційного права*. 2020. № 4. С. 62–63.

⁶⁰ Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

Людина є скарбом Природи, звідки й походять притаманні їй за народженням права і свободи, тобто ті, що природні. Людська гідність як джерело всіх прав і свобод людини та їх основа є однією із засадничих цінностей українського конституційного ладу. Із статті 3 Конституції України випливає обов'язок держави забезпечувати охорону та захист людської гідності⁶¹. Такий обов'язок покладено на всіх суб'єктів публічної влади, до яких входить Національна поліція України (поліція) – це центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку. Закон України «Про Національну поліцію України» визначає основні завдання поліції:

- 1) забезпечення публічної безпеки і порядку;
- 2) охорони прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави;
- 3) протидії злочинності;
- 4) надання в межах, визначених законом, послуг з допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги.

Права та свободи людини спираються на притаманну будь-якій людині гідність. Так, у статті 1 Загальної декларації з прав людини закріплено, що «всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти у відношенні один до одного в дусі братерства»⁶². На практиці це означає, що навіть людина, яка вчинила ганебний вчинок та, на думку інших, не має особистої гідності, все одно не може втратити людської гідності, із поваги до якої неприпустимим та кримінально караним є жорстоке поводження із серійним вбивцею під час утримання у в'язниці. Окремо варто зазначити, що, відповідно до статті 19 Конституції України, «органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень

⁶¹ Каталог юридичних позицій Конституційного Суду України. URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/424-pravo-na-povagu-do-gidnosti>

⁶² Там само.

та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України». Тобто, на відміну від людей, яким дозволено усе, що не заборонено законом, органи влади діють за протилежним принципом. Їм дозволено тільки те, що прямо законом передбачено. Таким чином, концепція прав людини включає три аспекти: по-перше, кожна влада існує у суворих встановлених законом рамках: по-друге, кожна людини має автономну сферу, в яку жодна влада не може вторгнутися; по-третє, кожна людина може виступити проти держави для захисту своїх прав. Більшість прав та свобод людини не мають абсолютно-го характеру та можуть обмежуватися. Наприклад, заборона мови ворожнечі обмежує свободу вираження поглядів, слідчі дії правоохоронних органів обмежують право на приватне життя. У будь-якому разі такі обмеження не можуть бути свавільними, навпаки: вони мають передбачатися виключно законом, точно відповідати цілям, заради яких запроваджуються, та бути необхідними у демократичному суспільстві⁶³.

Основна цінність, якої зобов'язані дотримуватися поліцейські, виконуючи завдання, – це повага до людської гідності. Водночас невизнання принципу поваги до людської гідності запускає ланцюг порушення прав людини, а відповідно – порушення закону та міжнародних стандартів.

Обов'язок Національної поліції як органу держави – керуватися також міжнародними стандартами щодо людських прав, зокрема тими, що стосуються людської гідності осіб, щодо яких застосовується покарання. Одним із таких стандартів є принцип, у якому втілено ідею: «Усі особи володіють людською гідністю, котру має бути захищено. Це стосується осіб, які зазнають кари, навіть тих, що скоїли найжахливіші злочини. Хоч кара неминуче обмежує людські права тих, хто її зазнав, вона не може відійняти в них їхньої засадничої гідності. Існує тісний зв'язок між захистом людської гідності всіх людей і заборонаю певних видів покарання, визначуваних по-різному як «жорстокі та виняткові» або «нелюдські та такі, що принижують гідність»⁶⁴.

⁶³ Права людини в діяльності поліції : практичний посібник. URL: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/12804.pdf>

⁶⁴ Конституційний суд України. Каталог юридичних позицій. URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/katalog-yurydychnyh-pozyciy-konstytucijnogo-sudu-ukrayiny-za-rishennyamy-vysnovkamy>

Для прикладу, порушення принципу поваги до людської гідності поліцією у справі «Ірландія проти Сполученого Королівства»⁶⁵ від 18.01.1978 Суд досліджував 5 особливих методів поглибленого допиту (методи дезорієнтації або позбавлення сенсорного сприйняття), що були застосовані поліцейськими щодо 14 членів ІРА. З їх допомогою була отримана значна кількість розвідувальної інформації, встановлено понад 700 осіб – членів ІРА і осіб, що скоїли 85 раніше нерозкритих злочинів. Методи:

- стояння біля стіни (кілька годин перебування у стресовій позиції) – випростовування навпроти стіни, пальці рук вперті у стіну високо над головою, ноги розставлені, стопи відставлені назад, так, що доводилося стояти на пальцях ніг, вага тіла, припадала на пальці рук;

- покривання голови чорним мішком постійно, і зняття його лише під час допиту;

- шумовий вплив – перед допитом затриманих тримали в кімнаті, де постійно лунали голоси і шиплячі звуки;

- позбавлення сну;

- позбавлення їжі та води.

На думку ЄСПЛ, запроваджений рівень жорстокості такими методами допиту, хоч і призвів до сильного душевного страждання впродовж багатьох годин поспіль (потерпілі втрачали вагу і під час допиту у них виникали гострі симптоми психічного розладу), все ж таки не дав підстав кваліфікувати його як катування. У п. 167 Суд відзначив: «Вони потрапляють під категорію нелюдського поводження у значенні ст. 3. Ці методи є такими, що принижують гідність, оскільки викликали у жертв почуття страху, страждання і неповноцінності, зламу фізичної і моральної стійкості».

Процес впровадження гендерної рівності в Україні триває з моменту ратифікації Статуту ООН (1945 р.) Президією Верховної Ради Української РСР і дотепер, а процес впровадження гендерної рівності у діяльність Національної поліції відбувається з моменту її створення 2 липня 2015 року.

Основним документом, що закріплює повноваження ООН, є Статут, що набув чинності 24.10.1945 р., і вперше

⁶⁵ Case of Ireland v. the United Kingdom. 18 January 1978. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-57506%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57506%22]})

наголошує про утвердження і захист прав людини, рівноправність чоловіків та жінок в теперішньому розумінні, про що і зазначено в преамбулі. У ч. 3 ст. 1 Статуту ООН визначено, що організація має на меті здійснювати міжнародне співробітництво в сфері розв'язання міжнародних проблем економічного, соціального, культурного та гуманітарного характеру, заохочення та розвиток поваги до прав людини й основних свобод для всіх, без розрізнення раси, статі, мови та релігії.

Завдяки своїм повноваженням унікального міжнародного характеру, що визначені в її Статуті, ООН може прийняти рішення щодо питань, які постали перед людством у XXI столітті, як-от мир та безпека, зміна клімату, сталий розвиток, права людини, роззброєння, тероризм, гуманітарні та надзвичайні ситуації зі здоров'ям, рівність між чоловіками й жінками, управління, виробництво продуктів харчування тощо⁶⁶.

Укладачі Статуту ООН спеціально передбачили «рівні права чоловіків і жінок», продемонструвавши віру організації «у фундаментальні права людини» та «гідність і цінність людської особистості». Протягом перших трьох десятиліть робота ООН щодо вирішення проблем жінок зосереджувалася, насамперед, на визначенні прав жінок і на зборі інформації про становище жінок у всьому світі. Проте, з часом ставало все більш очевидним, що лише законів недостатньо для забезпечення жінкам рівних прав. Другим етапом боротьби за гендерну рівність стало скликання з ініціативи ООН чотирьох всесвітніх конференцій для розробки стратегій і планів дій щодо поліпшення становища жінок. Перша всесвітня конференція зі становища жінок була проведена у Мехіко в 1975 р.

Цей рік був оголошений Міжнародним роком жінки. Конференція стала початком нової ери в поліпшенні становища жінок шляхом усесвітнього діалогу. Учасники конференції прийняли всесвітній план дій – документ, який визначив програму-мінімум до 1980 р., основним завданням якої було

⁶⁶ Романова Н. В. Забезпечення гендерної рівності в секторі безпеки і оборони: імплементація міжнародно-правових стандартів у законодавство України : дис. ... доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. Інститут держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України, Київ, 2024. С. 94.

забезпечення рівного доступу жінок до таких сфер, як освіта, зайнятість, політична діяльність, охорона здоров'я, забезпечення житлом, харчуванням та планування сім'ї⁶⁷.

Важливою віхою стало прийняття Генеральною асамблеєю ООН в 1979 р. конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW) – одного з найважливіших інструментів у боротьбі за рівність жінок, що отримав назву «Білль про права жінок». 10 грудня 1999 р., у день прав людини, був відкритий для підписання Факультативний протокол до цієї конвенції, що дає можливість жінкам-жертвам статевої дискримінації подавати скарги в міжнародний договірний орган (комітет ООН з ліквідації усіх форм насильства щодо жінок CEDAW)⁶⁸.

Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок регулює політику ліквідації дискримінації щодо жінок, яку зобов'язуються виконувати держави-сторони цієї конвенції, та яка полягає в такому:

1) включення принципу рівноправності чоловіків і жінок у свої національні конституції або інше відповідне законодавство, якщо цього ще не було зроблено, та забезпечення за допомогою закону й інших відповідних заходів практичне здійснення цього принципу;

2) життя відповідних законодавчих й інших заходів, включаючи санкції там, де це необхідно, що забороняють будь-яку дискримінацію жінок;

3) встановлення юридичного захисту прав жінок на рівній основі з чоловіками, забезпечення за допомогою компетентних національних судів та інших державних установ ефективного захисту жінок від актів дискримінації;

4) утримання від вчинення дискримінаційних актів або дій щодо жінок та гарантування, що державні органи, установи діятимуть згідно з цим зобов'язанням;

5) життя всіх відповідних заходів для ліквідації дискримінації щодо жінок з боку будь-якої особи, організації або підприємства;

⁶⁷ Харитоновна О. В. Ключові засади гендерної політики в кримінальному праві України та основні напрями реформ щодо протидії насильству стосовно жінок та домашньому насильству : науково-практичний посібник. Харків, 2018. С. 20.

⁶⁸ Там само. С. 21.

6) вжиття всіх відповідних заходів, включаючи законодавчі, щодо зміни або скасування чинних законів, постанов, звичаїв і практики, що становлять дискримінацію щодо жінок;

7) скасування всіх положень свого кримінального законодавства, що передбачають дискримінацію щодо жінок⁶⁹.

Мета Конвенції полягає у забезпеченні викорінення всіх форм дискримінації щодо жінок на основі статі і гендеру, а також гарантують жінкам рівне визнання, реалізацію та дотримання всіх прав людини та основоположних свобод на рівні з чоловіками. Конвенція використовує досить широке визначення дискримінації: «будь-яке розрізнення, виняток або обмеження за ознакою статі, спрямовані на ослаблення чи зведення нанівець визнання, користування або здійснення жінками...прав людини та основних свобод» (стаття 1). Це визначення ґрунтується на понятті статі як біологічної категорії, оскільки термін «гендер» не використовуватися як поняття прав людини на момент написання Конвенції. Однак наразі визначення Конвенції розуміється як таке, що включає дискримінацію з огляду на стать і гендер. Це підтверджується Загальною рекомендацією № 28, в якій чітко зазначено, що Конвенція є «динамічним документом» (п. 2) та згадується поняття гендеру у контексті з дискримінацією: «Метою Конвенції є ліквідація всіх форм дискримінації щодо жінок на основі на статі... Хоча Конвенція розглядає дискримінацію за статтю, зміст статті 1 разом зі статтями 2(f) і 5(a) свідчить про те, що Конвенція також охоплює питання дискримінації жінок за гендерною належністю» (пп. 4–5). Матеріальні права, викладені в Конвенції, включають свободу від дискримінації та упереджень і право на рівність щодо: освіти (стаття 10); працевлаштування (стаття 11); охорони здоров'я (стаття 12); економічного життя (стаття 13); подружнього життя (стаття 16); і рівності перед законом (стаття 15)⁷⁰.

⁶⁹ Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 18.12.1979. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text.

⁷⁰ Посібник стосовно звернень до комітету ООН з ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок та спеціального доповідача ООН з питань насильства щодо жінок у справах про гендерно зумовлене насильство. URL: https://ehrac.org.uk/wp-content/uploads/2023/05/EHRAC-UN-CEDAW_SRVAV-Guide-23_UKR_v1.pdf

Для Національної поліції органу виконавчої влади, де діє система вертикального і горизонтального підпорядкування, розуміння положень Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, під час несення служби та виконання посадових обов'язків є обов'язковим, адже її положення формують гендерну оптику та гендерну чутливість на етапах прийняття заяв, розслідування випадків гендерно зумовленого та домашнього насильства.

У повідомленні до Комітету CEDAW «Г.Г., І.Г. та Ю.Г. проти Грузії» (Н.Н., І.Н. and Y.N. v. Georgia) 2021 року предметом розгляду стала відсутність розслідування та кримінального переслідування гендерно зумовленого насильства та насильства на ґрунті захисту честі, що сприяло смерті жінки. Комітет зазначив необхідність забезпечити обов'язкову підготовку співробітників поліції, прокурорів, працівників судової системи та співробітників інших правоохоронних органів, а також державних посадових осіб та представників місцевих органів влади з питань боротьби з гендерним насильством щодо жінок та насильством «на захист честі», включаючи підготовку з питань гендерної проблематики, що перетинається дискримінацією та розглядом скарг на насильство щодо жінок з урахуванням гендерних аспектів, підготовки з питань, що стосуються Конвенції, Факультативного протоколу до неї, а також правової практики та загальних рекомендацій Комітету, зокрема загальних рекомендацій № 19, № 28, № 33 (2015) щодо доступу жінок до правосуддя та № 35⁷¹.

Простежуються і факти дискримінації у професійному середовищі, для прикладу, публічне звернення у 2016 році до Міністра внутрішніх справ Арсена Авакова, як реакція організації «Асоціація українських моніторів дотримання прав людини у діяльності правоохоронних органів» на лист з міста Краматорськ, у якому поліціантками наводяться факти дискримінації за гендерною ознакою з боку заступника начальника Краматорського ВП підполковника поліції Друмова Андрія Олександровича⁷².

⁷¹ Н. Н., І. Н. and Y. N. v. Georgia CEDAW/C/80/D/140/2019. URL: <https://juris.ohchr.org/casedetails/3044/en-US>

⁷² Нацполіція має негайно розслідувати скарги жінок-поліцейських Краматорська на дискримінацію з боку керівництва. ZMINA. 18 листопада 2016. URL: https://zmina.ua/statements/nacpolicija_povinna_negajno_rozsliduvati_zajavi_pro_diskriminaciju_z_boku_zhinokpolicejskih_kramatorska/

«Національна поліція України взяла на себе зобов'язання забезпечувати охорону прав та свобод людини. Одним із фундаментальних прав людини є право не зазнавати дискримінації. Принципово важливо, щоб поліцейські уникали дискримінаційних дій та висловлювань не лише під час роботи із представниками громади, а і у власному професійному середовищі.

Жінки як група, вразлива до дискримінації, через стереотипи, що панують у суспільстві, змушені докладати подвійних зусиль, щоб «доводити своє право» бути поліцейськими. Неприпустимо, щоб упередження та неприхильне ставлення з боку керівництва були частиною служби жінок-поліцейських. Приниження колег на тій підставі, що вони належать до жіночої статі, знецінення їхніх професійних якостей – це найгірший приклад, який може подавати поліцейський.

Додаток до листа містить детальний опис дискримінації поліціанток, а саме: «...На нарадах припинював поліціанток, вживаючи нецензурну лексику висловлювався з приводу розміру грудей та кількості сексуальних партнерів поліціанток. У разі реакції на захист своєї гідності, поліціанки потрапляли негайно на найскладніші умови несення служби... Відкрито заявляє, якщо хоч одна баба буде йому заперчувати він заморозить її, нарядами на холоді, перевірками належності форменого одягу під час несення служби у зимовий період... Очікування на морозі більше 30 хв поліціантками... Озвучування непотрібності жінок у поліції адже вони не виконують його особливих завдань....»⁷³.

Дотримання принципів гендерної рівності і недискримінації – це важливий концепт у структурі Національної поліції, і це про відносини підпорядкування, розуміння їх природи та антидискримінаційних політик, щоб вони лягали в основу відносин та усних та письмових наказів, розпоряджень, звернень. Водночас, щоб такі відносини не створювали

⁷³ Нацполіція має негайно розслідувати скарги жінок-поліцейських Краматорська на дискримінацію з боку керівництва. Додаток 1. ZMINA. 18 листопада 2016. URL: https://zmina.ua/statements/nacpolicija_povinna_negajno_rozsliduvati_zajavi_pro_diskriminaciju_z_boku_zhinokpolicejskih_kramatorska/

дискримінаційні діалоги та впливали на послуги, які надаються поліцейськими. Усвідомлення ст. 1-6 Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок дає розуміння запуску ланцюга *стереотип – утиск – дискримінація – гендерно зумовлене насильство*.

Ниткою, як протягує боротьбу з дискримінацією жінок, є прийняття у 1993 р. Генеральною асамблеєю ООН Декларації з ліквідації насильства щодо жінок. У статті 1 цієї декларації введено термін «насильство проти жінок», котре визначається як «... будь-який акт насильства за ознакою статі, що має або може мати своїм результатом фізичну, статеву чи психологічну шкоду або страждання жінкам, включаючи погрози здійснення таких актів, примушування чи свавільне позбавлення свободи, чи в суспільному, чи в особистому житті».

У Декларації встановлюється, що «насильство проти жінок є втіленням історично нерівних владних відносин між чоловіками та жінками, котрі призвели до домінування чоловіків та дискримінації жінок чоловіками та до недопускання повноцінного розвитку жінок; і тому насильство проти жінок є одним із ключових соціальних механізмів, з допомогою котрих жінок примушують до позиції підлеглості стосовно чоловіків».

Декларація класифікує насильство проти жінок у три категорії: насильство, що відбувається в родині (домашнє насильство), таке, що відбувається в суспільстві, і насильство, яке чинить чи виправдовує держава⁷⁴.

Нова ж сторінка у боротьбі за гендерну рівність була відкрита на Четвертій всесвітній жіночій конференції з проблем жінок, що відбулася в Пекіні у 1995 р. Головною зміною стало усвідомлення необхідності переоцінки всієї структури суспільства і відносин між чоловіками і жінками всередині нього. Тільки шляхом такої фундаментальної перебудови (реструктуризації) суспільства та його інститутів жінки отримають повну можливість посісти місце як рівних партнерів чоловіків у всіх сферах життя. Нові акценти підкреслювали,

⁷⁴ Декларація № 995_506 від 20.12.1993 про викорінювання насильства щодо жінок. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/165261__165261

що права жінок – це права людини, і що гендерна рівність – це загальна мета, при досягненні якої виграють усі. Пекинська конференція надихнула світове співтовариство взяти на себе глобальні зобов'язання з розширення прав і можливостей жінок і привернула безпрецедентну міжнародну увагу. Конференція одноголосно прийняла Пекинську Декларацію і Платформу дій, де уряди зобов'язалися включити гендерний компонент у всі державні інститути, стратегії, планування та прийняття рішень. Ця визнана на глобальному рівні стратегія досягнення гендерної рівності отримала назву «гендерний мейнстрімінг» (*gender mainstreaming*)⁷⁵.

Важливо, що спільним для впровадження мейнстрімінгу в усіх сферах діяльності, в тому числі і діяльності Національної поліції, є те, що занепокоєння щодо гендерної рівності вносяться в «основний» порядок денний, а не розглядаються як «додатковий»⁷⁶. Враховуючи, що гендерний мейнстрімінг є частиною так званого «подвійного підходу» («*dual approach*»), який поєднує у собі: а) *specific measures* – спеціальні політики та заходи щодо поліпшення становища жінок, у тому числі позитивні дії (*positive actions*); і б) *gender mainstreaming* – гендерну пріоритетизацію, тобто розміщення гендерних питань в усіх сферах суспільно-політичного життя як основних.

Підтримуючи Пекинську Платформу дій, Генеральна асамблея ООН закликала всі держави, структури ООН та інші міжнародні організації, а також неурядові організації та приватний сектор вжити заходів щодо виконання її рекомендацій. В середині самих країн-членів ООН державним (національним) механізмам, створеним раніше для зміцнення статусу жінок, була додана нова функція центральних координуючих органів з упровадження гендерного компонента в усі інститути та програми. В рамках системи ООН Генеральний секретар запровадив посаду спеціального радника

⁷⁵ Харитоновна О. В. Ключові засади гендерної політики в кримінальному праві України та основні напрями реформ щодо протидії насильству стосовно жінок та домашньому насильству : науково-практичний посібник. Харків, 2018. С. 22.

⁷⁶ Gender Mainstreaming. An Overview. United Nations. New York, 2002. URL: <http://www.un.org/womenwatch/osagi/pdf/e65237.pdf>

з гендерних питань; за ООН також була закріплена ключова роль з контролю над виконанням положень Платформи. Ці положення і є підґрунтям створення інституту гендерних радників/ць у Національній поліції та загалом у секторі безпеки та оборони⁷⁷.

У 2025 році світова спільнота відзначає 30-ту річницю прийняття і підписання Пекінської декларації та Платформи дій 189 країнами, до яких належить і Україна. Пекінська декларація та Платформа дій є стратегічною основою для захисту прав жінок і дівчат у світі, що зобов'язує держави-члени просувати гендерну рівність шляхом упровадження дієвих, ефективних та взаємодоповнювальних політик і програм розвитку.

Задля увідповіднення нормативно-правової бази з принципами Пекінської декларації та Платформи дій протягом 2020–2024 років було розроблено і прийнято такі стратегії і плани:

- *Національну стратегію подолання гендерного розриву в оплаті праці на період до 2030 року та план заходів щодо її реалізації, що розроблені Мінекономіки спільно з ООН Жінки та Міжнародною організацією праці (МОП) (включає заходи з підтримки жіночого підприємництва, розв'язання проблеми неоплачуваної роботи з догляду за дитиною);*

- *Стратегію впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року та операційний план заходів з її реалізації (включає заходи щодо інтеграції гендерних аспектів в освітні матеріали та навчальні програми, заохочення дівчат до здобуття освіти у сфері STEM (Science, Technology, Engineering and Mathematics, українською – наука, технології, інженерія, математика), сприяє гендерній рівності у формальних та неформальних освітніх ініціативах);*

- *Національний план дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 року з планом заходів з виконання та планом моніторингу стану виконання (оновлений з урахуванням викликів*

⁷⁷ Харитонова О. В. Ключові засади гендерної політики в кримінальному праві України та основні напрями реформ щодо протидії насильству стосовно жінок та домашньому насильству : науково-практичний посібник. Харків, 2018. С. 23.

повномасштабної війни, включає заходи з підтримки участі жінок у процесах перехідного правосуддя та відновлення, надання допомоги постраждалим від СНПК);

– *Концепцію комунікації у сфері гендерної рівності та План заходів з реалізації Концепції на період до 2025 року* (включає заходи з просування гендерної рівності через освіту, інклюзивне представництво у ЗМІ та залучення громадськості);

– *Державну стратегію забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року* – має вигляд своєрідного «кістяка» дій на виконання Пекінської декларації, яка доповнюється та розвивається більш конкретними, практично орієнтованими стратегіями та планами дій⁷⁸.

Для забезпечення ефективної та послідовної імплементації Пекінської декларації та Платформи дій Україні потрібен цілісний і взаємодоповнюючий підхід на різних рівнях реалізації, що включає (1) створення національного плану дій на виконання декларації і платформи; (2) розробку ефективних цільових політик – конкретних, дієвих та спрямованих на досягнення вимірюваних результатів; (3) впровадження надійних механізмів моніторингу, щоб мати змогу своєчасно виявити проблеми й перешкоди, скоригувати та вдосконалити впровадження; (4) пріоритезацію інтерсекційної перспективи, фокус на вразливих та маргіналізованих групах жінок і дівчат⁷⁹.

Після прийняття декларації тисячоліття у вересні 2000 р. на Саміті тисячоліття гендерна проблематика була включена до Цілей розвитку тисячоліття. У 2010 р. Генеральна асамблея ООН створила орган ООН з питань гендерної рівності та розширення прав і можливостей жінок «ООН Жінки», що має своєю метою прискорення прогресу у справі задоволення потреб жінок у всьому світі.

У вересні 2015 р. відбувся саміт ООН, де одностайно всі 193 держави-члени ООН прийняли рішення розпочати

⁷⁸ Пекінська платформа в Україні: ефективність та послідовність впровадження гендерних політик протягом 2020–2024 років. URL: <https://jurfem.com.ua/pekinska-platforma-v-ukraini/>

⁷⁹ Там само.

роботу над досягненням 17 Цілей сталого розвитку з 2015 до 2030 року.

Цілі сталого розвитку становлять свого роду глобальний порядок денний, систему цілей країн-учасниць, що формують для себе систему цінностей, серед яких гендерна рівність посідає помітне місце. У переліку з 17 цілей на 5-му місці знаходиться «забезпечення гендерної рівності, розширення прав і можливостей усіх жінок і дівчат» – сфокусовано за напрямками, які охоплюються сферою діяльності підрозділів Національної поліції:

5.1. Повсюдно ліквідувати всі форми дискримінації щодо всіх жінок і дівчаток.

5.2. Ліквідувати всі форми насильства щодо всіх жінок і дівчаток у публічній і приватній сферах, включаючи торгівлю людьми, сексуальну та інші форми експлуатації.

5.3. Ліквідувати всі шкідливі види практики, такі як дитячі, ранні та примусові шлюби й операції, що калічать, на жіночих статевих органах.

5.4. Визнавати і цінувати неоплачувану доглядову працю й роботу з ведення домашнього господарства, надаючи комунальні послуги, інфраструктуру та системи соціального захисту і заохочуючи принцип спільної відповідальності у веденні господарства і в сім'ї, з урахуванням національних умов.

5.5. Забезпечити всебічну і реальну участь жінок і рівні для них можливості для лідерства на всіх рівнях прийняття рішень у політичному, економічному та суспільному житті.

5.6. Забезпечити загальний доступ до послуг у галузі охорони сексуального і репродуктивного здоров'я та до реалізації репродуктивних прав відповідно до Програми дій Міжнародної конференції з народонаселення і розвитку, Пекінської платформи дій та підсумкових документів конференцій з розгляду перебігу їх виконання.

5.а. Провести реформи для надання жінкам рівних прав на економічні ресурси, а також доступу до володіння і розпорядження землею та іншими формами власності, фінансових послуг, успадкованого майна та природних ресурсів відповідно до національних законів.

5.b. Активніше використовувати високоефективні технології, зокрема інформаційно-комунікаційні, для сприяння розширенню прав та можливостей жінок.

5.c. Приймати й удосконалювати розумні стратегії та обов'язкові для дотримання закони для заохочення гендерної рівності та розширення прав і можливостей усіх жінок і дівчаток на всіх рівнях.

Зрозуміло, що Цілі сталого розвитку – велика парасолька, під якою об'єднано багато стратегічних напрямів розвитку суспільства, але те, що міжнародна спільнота вважає забезпечення гендерного паритету кроком до принципово іншої якості суспільного життя, життя майбутнього, – це безперечно⁸⁰.

Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи CM/Rec (2007)17 щодо стандартів та механізмів гендерної рівності дала більш детальні вказівки державам-членам щодо зобов'язання «надавати пріоритет розробці, прийняттю та забезпеченню ефективного національного законодавства щодо гендерної рівності, а також інтегрувати гендерний підхід у всі сфери управління, права і політики».

Гендерна інтеграція отримала новий імпульс у раді Європи із започаткуванням Трансверсальної програми з гендерної рівності (2012), результатом якої стало прийняття першої в історії ради Європи Стратегії гендерної рівності (2014–2017) 2018–2023.

Комітет міністрів Ради Європи 6 березня 2024 року ухвалив нову Стратегію гендерної рівності Ради Європи на 2024–2029 роки. Ця шестирічна стратегія спрямовуватиме роботу Ради Європи та її держав-членів, включно з Україною, у напрямку досягнення більшої гендерної рівності. Стратегія зосереджена на шести ключових цілях:

Стратегічна ціль 1. Запобігання та боротьба з гендерними стереотипами та сексизмом;

Стратегічна ціль 2. Запобігання та боротьба з насильством щодо жінок і дівчат та домашнім насильством;

⁸⁰ Харитоновна О. В. Ключові засади гендерної політики в кримінальному праві України та основні напрями реформ щодо протидії насильству стосовно жінок та домашньому насильству : науково-практичний посібник. Харків, 2018. С. 24.

Стратегічна ціль 3. Забезпечення рівного доступу жінок до правосуддя;

Стратегічна ціль 4. Досягнення збалансованої участі жінок і чоловіків у політичному, громадському, соціальному та економічному житті;

Стратегічна ціль 5. Забезпечення розширення прав і можливостей жінок та гендерної рівності в умовах глобальних та геополітичних викликів;

Стратегічна ціль 6. Реалізація стратегії досягнення гендерної рівності та включення міжсекторального підходу в усі політики та заходи.

Кожна стратегічна ціль має точки перетину з діяльністю Національної поліції. Пріоритетом у роботі Ради Європи є сприяння гендерній рівності, як це зрозуміло з Плану дій Ради Європи для України на 2023-2026 роки «Стійкість, відновлення та відбудова».

Посилення прихильності ради Європи до гендерного підходу та рішучості впроваджувати ефективні механізми його досягнення демонструють відповідні конвенції Ради Європи, які актуалізують гендерний мейнстримінг⁸¹.

Так, Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми (2005) визнає, що торгівля людьми є значною мірою гендерним явищем, і, таким чином, формує сильні зв'язки з гендерною рівністю та гендерним мейнстримінгом (ст.ст. 1, 5, 6 та розділ III Конвенції)⁸².

Унікальним інструментом є Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (2011)⁸³, де гендерна перспектива є ключовим акцентом, навколо якого вибудовується впливовість положень конвенції. Дотичною до них є Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної

⁸¹ Харитоновна О. В. Ключові засади гендерної політики в кримінальному праві України та основні напрями реформ щодо протидії насильству стосовно жінок та домашньому насильству : науково-практичний посібник. Харків, 2018. С. 24.

⁸² Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_858#Text

⁸³ Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text

експлуатації та сексуального насильства (Лансаротська конвенція) (2007)⁸⁴.

Ці три Конвенції Ради Європи стали новаторськими та всеосяжними інструментами в сфері захисту людської гідності, і вони мають безпосередній зв'язок з Цілями сталого розвитку ООН 2015–2030 рр. Ці конвенції унікальні тим, що мають глобальний характер, до них може приєднатися будь-яка держава, яка не є членом Ради Європи і не брала участі в розробці конвенції. Вони були створені з розумінням того, що заходи для вирішення глобальних проблем, пов'язаних із гендерним насильством, торгівлею людьми та сексуальною експлуатацією дітей, не повинні обмежуватися певною географічною зоною. Положення даних конвенцій можуть сприяти нормативним та політичним змінам у всіх регіонах світу. Для недержавних акторів вони пропонують схему дій як на глобальному, так і на національному рівнях. Конвенції можуть бути використані як опорні рамки і платформи для міжнародного співробітництва та обміну досвідом в розробці національних політик та законодавства. За допомогою конвенційних інструментів Рада Європи та її держави-члени можуть сприяти здійсненню Цілі № 5 («досягнення гендерної рівності та розширення прав і можливостей усіх жінок і дівчат») та Цілі № 16 («Сприяння побудові миролюбного й відкритого суспільства в інтересах сталого розвитку, забезпечення доступу до правосуддя для всіх і створення ефективних, підзвітних та заснованих на широкій участі інституцій на всіх рівнях»)⁸⁵. Розуміння пов'язаності даних конвенцій РЄ орієнтирів та ініціатив, які вони пропонують, бачення їх кризь призму широкої міжнародно-правової системи захисту прав людини та стали ще одним додатковим аргументом на користь ратифікації Україною Стамбульської конвенції у 2022 році, водночас Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії

⁸⁴ Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927#Text

⁸⁵ Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року : Указ Президента від 30 вересня 2029 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text>

торгівлі людьми ратифікована Україною у 2010 р., Лансаротська конвенція – у 2012 р⁸⁶.

Досягнення гендерної рівності є не тільки міжнародно-правовим зобов'язанням, це також необхідно для досягнення цілей національного розвитку. У діяльності служб поліції забезпечення урахування гендерної проблематики є фундаментальним чинником захисту прав у робочому середовищі, а також підвищення ефективності правоохоронної діяльності, побудови безпечнішого суспільства та зміцнення позицій верховенства права, оскільки досягнення гендерної рівності врешті забезпечує запобігання насильству, захист прав усіх людей та можливість всім людям робити змістовний внесок у громадське життя.

Міжнародно-правові стандарти гендерної рівності сформовані в різних регіонах світу, закріплені переважно на рівні рекомендацій, не завжди є обов'язковими для виконання, однак кожна держава має право самостійно обрати той чи інший міжнародний договір (конвенцію, декларацію тощо), до якого має намір приєднатися на шляху удосконалення національного законодавства.

Дотримання міжнародних стандартів гендерної рівності та недискримінації вибудовує систему цінностей, яка посилює сприйняття та застосування національної рамки.

2.2. Стамбульська конвенція – основний інструмент у роботі Національної поліції

Конвенція Ради Європи про запобігання насильству щодо жінок та домашньому насильству й боротьбу з цими явищами (Стамбульська конвенція) широко визнана як всеосяжний міжнародний документ для боротьби з насильством щодо жінок і домашнім насильством у багатьох його формах.

Рейк'явіцька декларація проголошує, що гендерна рівність і повна, рівноправна й ефективна участь жінок у сус-

⁸⁶ Харитоновна О. В. Ключові засади гендерної політики в кримінальному праві України та основні напрями реформ щодо протидії насильству стосовно жінок та домашньому насильству : науково-практичний посібник. ТОВ «Видавництво «Права людини», 2018. С. 27–28.

пільних і приватних процесах прийняття рішень важливі для верховенства права, демократії та сталого розвитку та підкреслює новаторську роль Ради Європи, зокрема через Стамбульську конвенцію, у боротьбі з насильством щодо жінок і домашнім насильством»⁸⁷.

Україна після тривалого шляху боротьби 20 червня 2022 року нарешті ратифікувала Стамбульську конвенцію, що є беззаперечним кроком уперед на шляху до членства в ЄС та примітним доказом підтримки європейських цінностей недопустимості домашнього та гендерно зумовленого насильства.

Стамбульська конвенція характеризується декількома значущими засадами, серед яких важливе місце посідає принцип найвищого рівня захисту постраждалих від гендерно обумовленого насильства (highest level of protection), який вона забезпечує.

З ратифікацією Стамбульської конвенції (Конвенція Ради Європи про запобігання насильству проти жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами) з'явилося чимало нових викликів щодо того, аби привести національне законодавство у відповідність до положень цього документа.

Упровадження гендерних політик у національний кримінально-правовий простір, що реалізуються за допомогою таких законів, які фактично стали нормативною основою, яку навіть можна було умовно назвати «квазі-ратифікацією» Стамбульської конвенції та створила добрий ґрунт для процесу її ратифікації⁸⁸, посилило діяльність Національної поліції, а саме:

– Закон України № 2229-VIII «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 07.12.2017 р.

– Закон України № 2866-IV «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 08.09.2005 р. в редакції від 07.01.2018 р.

– Закон України № 2227-VIII «Про внесення змін до деяких законів України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи

⁸⁷ Рейк'явікська декларація. URL: <https://rd4u.coe.int/documents/>

⁸⁸ Харитоновна О. Сексуальне насильство. Стамбульська конвенція і реформи: сміливість продовжувати. URL: <https://jurfem.com.ua/sexualne-nasytstvo-stambulska-konventsija-i-reformy/>

про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» від 06.12.2017 р.

– Закон України № 2334-VIII «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо захисту дітей від сексуальних зловживань та сексуальної експлуатації» від 14.03.2018 р.

– Закон України № 409-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впровадження Єдиного реєстру осіб, засуджених за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи, та посилення відповідальності за злочини, вчинені проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи» від 19.12.2019 р.

– Закон України № 1256-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Ланцаротської конвенції) від 18.02.2021 (Окрім того, необхідно мати на увазі ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень» від 17.06.2020 р. щодо двочленної класифікації кримінальних правопорушень. Також важливо відзначити, що цей матеріал не охоплює питання сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, яке потребує окремого розгляду).

– Закон України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та інших законів України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами». Набув чинності 19 грудня 2024 року;

– Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення механізму запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі». Набув чинності 19 грудня 2024 року.

– Представлено стандарти досудового розслідування справ домашнього насильства із застосуванням потерпіло-орієнтованих підходів Асоціацією жінок-юристок України.

– Зареєстрований проєкт Закону №12297 «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального

кодексів України щодо забезпечення повноти імплементації положень міжнародного права з питань протидії домашньому та іншим видам насильства, у тому числі щодо дітей».

– GREVIO 12–15 травня 2025 року здійснило свій перший візит до України з метою базової оцінки.

GREVIO – Group of experts on action against violence against women and domestic violence (Група експертів з дій проти насильства стосовно жінок і домашнього насильства).

GREVIO є моніторинговим органом Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (Стамбульської конвенції).

Повноваженнями GREVIO є здійснення моніторингу виконання Конвенції кожною державою-учасницею, прийняття загальних рекомендації щодо тем і концепцій Конвенції, відкриття спеціальної процедури розслідування.

У 6-му звіті про діяльність GREVIO демонструють постійну важливість для європейського регіону юридично обов’язкових стандартів щодо насильства щодо жінок та домашнього насильства. Найбільш помітно у сфері узгодження законодавства з вимогами конвенції, зокрема у кримінальному праві. Це також дуже помітно в новішому поколінні політичних документів, таких як національні стратегії або плани дій щодо насильства щодо жінок, які пропонують основу для більш комплексних та спільних дій, що охоплюють безліч учасників у широкому спектрі секторів.

Цей прогрес, хоч і обнадійливий, досягається в контексті зростання рівня вчинення різних форм насильства щодо жінок. Це включає вчинення, здійснене дедалі молодшими віковими групами, при цьому сексуальне насильство, скоєне молодими чоловіками та підлітками щодо молодих жінок та дівчат, зростає в багатьох країнах. Цю тенденцію визначила GREVIO в кількох своїх тематичних звітах про оцінку, причому деякі докази цього розвитку зумовлені насильницькою порнографією, з якою стикаються багато молодих людей, включаючи дітей, без можливості контекстуалізувати чи зрозуміти цей досвід. Цифрові прояви насильства щодо жінок у всіх його формах також зростають, причому насильство над жінками та дівчатами, засноване на зображеннях,

стає нормою, а онлайн-сталкінг та сексуальні домагання стають фактом життя для багатьох, зокрема для молодих жінок та дівчат, жінок та дівчат з числа меншин та мігрантів, жінок та дівчат ЛГБТ або тих, хто перебуває в центрі уваги громадськості, як журналісти, політики чи правозахисниці. Ця нормалізація насильства щодо жінок, а також зростання антигендерних та антифеміністичних дискурсів та рухів, що також підтверджується результатами дослідження GREVIO, вимагають негайного розширення зусиль з первинної профілактики, які наразі не відповідають зростаючому поширенню антиправної риторики⁸⁹.

Аналіз звіту GREVIO дає можливість Національній поліції звернути увагу на зони для зростання, посилення уваги, експертності та взаємодії, інколи побачити сфери просідання, хоч ніби механізм працював достатньо ефективно. Можливо, щорічні звіти не містили питань, яким варто приділити увагу на випередження.

Водночас Стамбульська конвенція є важливим інструментом у боротьбі з насильством щодо жінок та домашнім насильством, і Національна поліція виконує ключову роль у її реалізації.

Стамбульська конвенція вводить поняття «гендерно зумовлене насильство», що вимагає від поліції більш детального вивчення та розробки нових підходів до запобігання та протидії насильству.

Конвенція передбачає, що розслідування та переслідування за акти насильства не повинні залежати від заяви постраждалої особи, а також, що розгляд справи може тривати, навіть якщо постраждала особа відкликала свою заяву. Визначає та криміналізує певні злочини, як-от психологічне насильство, примусовий шлюб, каліцтво жіночих статевих органів, примусовий аборт та примусова стерилізація. Підкреслює необхідність координації між різними установами та організаціями, зокрема, між поліцією, соціальними службами, медичними закладами та громадськими організаціями, для ефективної боротьби з насильством.

⁸⁹ 6th General Report on Grevio's Activities. URL: <https://rm.coe.int/6th-generalreport-on-grevio-s-activities/1680b5cbe8>

Для ефективної реалізації положень Стамбульської конвенції фахівці підрозділів Національної поліції потребують додаткового навчання та підвищення кваліфікації, щоб вони могли правильно ідентифікувати випадки насильства, надавати допомогу постраждалим та проводити розслідування відповідно до нових стандартів.

Стаття 15 «Підготовка спеціалістів» Стамбульської конвенції зобов'язує сторін забезпечувати або посилювати належну підготовку для відповідних спеціалістів, які займаються жертвами або особами, що вчинили будь-які акти насильства, які підпадають під сферу застосування Конвенції, з питань недопущення та виявлення такого насильства, забезпечення рівності між жінками та чоловіками, потреб і прав жертв, а також стосовно того, як запобігати повторній віктимізації⁹⁰.

Водночас стандарти спеціальностей вищої освіти 081 «Право» та 262 «Правоохоронна діяльність» містять достатньо скромну лінію для виконання положень Стамбульської конвенції.

Стандарт вищої освіти першого (бакалаврського) рівня вищої освіти галузі знань 08 Право, спеціальності 081 Право затверджено та введено в дію Наказом Міністерства освіти і науки України від 20.07.2022 р. № 644. Він містить: ЗК12 – здатність усвідомлювати рівні можливості та гендерні проблеми та СК3 – цінування та повага до гідності людини як найвищої соціальної цінності, розуміння її правової природи.

Стандарт вищої освіти України: перший (бакалаврський) рівень вищої освіти, галузь знань 26 Цивільна безпека, спеціальність 262 Правоохоронна діяльність затверджено і введено в дію наказом Міністерства освіти і науки України від 28.05 2024 р. № 769 і містить ЗК6 – усвідомлення рівних можливостей та гендерних проблем і СК7 – здатність у межах своєї компетенції ефективно забезпечувати публічну (громадську) безпеку та порядок, у тому числі під час масових правопорушень, запобігати та протидіяти домашньому насильству.

⁹⁰ Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text

Водночас, аналізуючи «Об'єкт вивчення» Стандарту спеціальності 262 «Правоохоронна діяльність», зрозуміло, що разом із протидією нелегальній міграції та торгівлі людьми та нещодавнім (травень 2024 року) затвердженням запобігання домашньому насильству варто розширити об'єкт вивчення питаннями, актуальність яких не потребує додаткової аргументації, а це – запобігання та протидія гендерній нерівності, дискримінації, гендерно зумовленому насильству.

Доцільним було б доповнення доповнення ЗК6 – усвідомлення рівних можливостей та гендерних проблем – через формулювання ЗК6 – здатність усвідомлювати рівність прав і можливостей та бар'єри на шляху їх реалізації через призму людської гідності та гендерної рівності. Адже стаття 24 Конституції України гарантує громадянам рівні конституційні права і свободи, ця рівність забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у здобутті освіти і професійній підготовці. Людська гідність як джерело всіх прав і свобод людини та їх основа є однією із засадничих цінностей українського конституційного ладу. Із статті 3 Конституції України випливає обов'язок держави забезпечувати охорону та захист людської гідності.

Необхідність внесення вбачається через аналіз непоодинокі практики ЄСПЛ, яка свідчить про порушення людської гідності у правоохоронній системі:

- «Ковальчук проти України» – порушення статті 3 Конвенції стосовно нелюдського та такого, що принижує гідність, поводження із заявником у руках міліції;

- «Зайкіна проти України» – підозра у вчиненні кримінального правопорушення призвела до поганого поводження та неналежного розслідування;

- «Лотарев проти України» – співробітники в'язниці № 8 м. Житомира поводитися з ним жорстоко, а також з цього приводу не проведено належного розслідування;

- «Яллог проти Німеччини» – з метою здобуття доказу працівники поліції притримували особу для введення їй препаратів, які викликали жакхливу блювоту та спазми тіла, щоб отримати доказ.

Достатньо ефективним вбачається доповнення формулювання загальної компетентності ЗК11 як «здатність

розуміння ціннісного підґрунтя професії, її етичні та гендерні стандарти, які впливають на практичну діяльність, розуміння закономірностей розвитку предметної області, її місця у загальній системі знань про природу і суспільство, техніки і технологій, використовувати різні види та форми рухової активності для активного відпочинку та ведення здорового способу життя».

Така редакція важлива для імплементації ст. 14 Стамбульської конвенції, адже у чинній редакції стандарт містить високий ризик спотвореного прочитання, а саме – як здатність зберігати та примножувати гендерні стереотипи, підсилювати їх культурою патріархального устрою, недопуску жінок до усіх сфер на основі розуміння історії (апелювання до історичного «так склалося»). І це зумовлює ризик повернення до традиціоналістських тоталітарних цінностей, пропагованих державою-агресором.

Адже Стамбульська конвенція в своїй преамбулі окреслює основні корені та глибоке розуміння явища насильства стосовно жінок та домашнього насильства, що посилює розуміння внесення доповнень до стандартів, а саме наголошує:

- реалізація *de jure* та *de facto* рівності між жінками та чоловіками є ключовим елементом у запобіганні насильству стосовно жінок;

- насильство стосовно жінок є проявом історично нерівного співвідношення сил між жінками та чоловіками, яке призвело до домінування над жінками і дискримінації жінок чоловіками та до недопущення повноцінної емансипації жінок;

- структурний характер насильства стосовно жінок як насильства за гендерною ознакою, а також те, що насильство стосовно жінок є одним із головних соціальних механізмів, завдяки якому жінок змушують зайняти підпорядковане положення порівняно з чоловіками.

Упровадження принципу забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у Національній поліції пов'язане з необхідністю подолання стереотипів за ознакою статі під час надання поліцейських послуг, розробки стратегій/програм запобігання гендерно зумовленому насильству, адже однакове, на перший погляд, ставлення до осіб різної

статі в умовах наявної гендерної стереотипізації насправді не надає рівних можливостей, а закріплює та відтворює нерівності. Нехтування відмінностями в умовах структурної нерівності призводить до невидимості дискримінації та неможливості розв'язання проблеми дискримінованих груп.

У 2024 році було проведено опитування фахівчинь патрульної поліції та секторів протидії домашньому насильству членкинь Коаліції 1325 Львівщина у рамках проведення Моніторингу ОПД 1325 Львівської області, які зазначили, що компетентності пов'язані з запобіганням та протидією гендерній нерівності, ідентифікації дискримінації, протидії домашньому та гендерно зумовленому насильству близько 50–70 % знань опановано у співпраці з громадськими та міжнародними організаціями, а також близько 20% при самостійному вивченні, що припускає необхідність внесення даних компетентностей у стандарти вищої освіти, що на виході в практику дає гендерно чутливих фахівців з чіткою гендерною оптикою необхідною для роботи у підрозділах Національної поліції⁹¹.

Стамбульська конвенція вбачає необхідність забезпечення того, щоб розслідування всіх форм насильства здійснювалися без неналежних затримок і з урахуванням прав постраждалої особи на всіх стадіях кримінального провадження. Аби заходи здійснювалися згідно з основними принципами прав людини та з огляду на гендерне розуміння насильства для забезпечення ефективного розслідування та кримінального переслідування правопорушень, відповідальні правоохоронні органи негайно та належним чином зобов'язані реагувати на всі форми насильства шляхом надання належного та невідкладного захисту жертвам, запобігання всім формам насильства, у тому числі застосування профілактичних оперативних заходів та збір доказів. Оцінка летального ризику, серйозності ситуації та ризику повторення насильства має здійснюватися всіма відповідними органами для управління ризиком та, якщо необхідно, для забезпечення скоординованої безпеки та підтримки. Також оцінка повинна належним чином ураховувати на всіх стадіях розслідування та застосування

⁹¹ Моніторинговий звіт ОПД 1325 Львівської області за 2023 рік.

захисних заходів те, що особи, котрі вчинили акти насильства, які підпадають під сферу застосування цієї Конвенції, мають вогнепальну зброю або мають доступ до неї⁹².

Водночас працівники Національної поліції для напрацювання єдиного підходу в упровадженні змін до Закону України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та інших законів України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами», який набув чинності 19 грудня 2024 року, та Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення механізму запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі», котрий набув чинності 19 грудня 2024 року, провели низку тренінгів, що є беззаперечним виконанням Стамбульської конвенції. Адже їх мета – підвищення кваліфікації поліцейських у реагуванні та документуванні правопорушень, пов'язаних з домашнім насильством. Навчання також охоплює алгоритм дій поліцейського й психологічні аспекти роботи з постраждалими, профілактику таких правопорушень. Підвищення обізнаності поліцейських, які працюють у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, є запорукою ефективного реагування й правильного збору матеріалів. Усе для того, щоб покарати кривдника, притягнути його до відповідальності, захистити потерпілих і тим самим створити дієві методи запобігання та протидії насильству». Також ООН, Жінки в партнерстві з Міністерством внутрішніх справ та Національною поліцією України провели дві серії тренінгів (2024–2025 р.) для понад 300 поліцейських щодо реагування, кваліфікації та доказування сексуальних домагань як адміністративного правопорушення – це один із найефективніших досвідів в Україні впровадження положень Стамбульської конвенції, імplementованих у законодавство України з напрацюванням практичного алгоритму.

Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок та домашньому насильству і боротьбу

⁹² Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text

з цими явищами стала одним із міжнародних договорів, навколо якого народжувалися численні міфи й стереотипи, тривали маніпуляції. Це пов'язане з тим, що цей документ є ціннісним і цілісним. Він містить норми, які зобов'язують держави переглянути усталені практики протидії насильству стосовно жінок та домашньому насильству, передусім викорінити гендерні стереотипи. Адже стереотипи щодо «бажаної» чи «прийнятної» поведінки жінки або чоловіка в українському суспільстві є не просто шкідливими, а й призводять до толерування насильства та порушення права людини стосовно тих, які, на нашу думку, поведуться «невідповідно до правил», або ж стосовно тих, які мають менше влади, можливостей захисту тощо⁹³.

Національній поліції важливо розуміти дух Стамбульської конвенції, адже недарма в ній мовиться про комплексний, системний і скоординований підхід до боротьби з явищами насильства стосовно жінок та домашнього насильства.

Формула 4Р, закладена в змісті Стамбульської конвенції:

Prevention – запобігання

Protection – захист

Prosecution – переслідування

Coordination policies – скоординована політика.

Усі ці чотири напрями мають паралельно розвиватися, бо інакше досягнення результату буде ускладнено⁹⁴.

2.3. Національна рамка гендерної рівності та протидії дискримінації

Головним позитивним обов'язком держави є створення національної правової рамки («*national legal framework*»), яка забезпечує ефективний захист прав людини⁹⁵.

Національна рамка гендерної рівності та протидії дискримінації розпочинається зі статті 24 Конституції

⁹³ Христина Кіт. Стамбульська конвенція і протидія насильству: кроки України. URL: <https://genderindetail.org.ua/library/pravo/stambulska-konventsija-i-protydiya-nasylstvu.html>

⁹⁴ Там само.

⁹⁵ Starmer K. European human rights law. London: Legal Action Group, 1999. 883 p.

України, яка встановлює, що громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Водночас рівність прав жінки і чоловіка забезпечується:

- через надання жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності;
- у здобутті освіти і професійній підготовці;
- у праці та винагороді за неї;
- спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок,

- через установлення пенсійних пільг;
- створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством;
- правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям.

Фактично Конституція, проголошуючи рівність усіх громадян, встановлюючи відкритий перелік ознак, за якими забороняється дискримінація, визначає, що права і можливості належать чоловікам від народження, а жінкам, якщо у них виникне таке бажання, причому підсилює уявлення, що тільки жінки потребують особливих умов праці та підтримки здоров'я, для того щоб виконувати доглядову працю і т. д. Зрештою, Конституція України прийнята 1996 року. Якщо провести гендерний аналіз скликання ВР України, то можемо відзначити, що цей склад, можливо, не мав належної гендерної оптики та чутливості, а серед його переваг – усі дискусійні моменти на рівні законів свідчать про дотримання принципу гендерної рівності та недискримінації.

Так само слід визнати, що історично саме жінки були більш дискримінованою групою, що певною мірою відобразалося на їх сучасному становищі в суспільстві, і абсолютно не дивно, що ч. 2 ст. 24 Конституції України протягує теорію походження Аристотеля, яка передбачає різне призначення чоловіків і жінок: «чоловік стосовно жінки перший

за своєю природою стоїть вище, друга – нижче, і тому він па-нує, а вона перебуває у стані підлеглості»⁹⁶. Жінки зіткнули-ся з низкою філософських, наукових і юридичних аргументів, спрямованих на те, щоби довести й кодифікувати їхню «вро-джену неповноцінність» порівняно з чоловіками⁹⁷. Попри те, не можна стверджувати, що чоловіки є абсолютно юридично захищеною в своїх правах групою, і що вони не потерпають від дискримінації⁹⁸.

Перша на нормативному рівні стурбованість гендер-ною нерівністю та становищем жінок в Україні відображена в Указі Президента України від 25 квітня 2001 р. № 283/2001 «Про підвищення соціального статусу жінок в Україні», яка була підкріплена затвердженням Постановою КМУ 6 травня 2001 року Національним планом дій щодо поліпшення ста-новища жінок та сприяння впровадженню гендерної рівно-сті у суспільстві на 2001–2005 роки. Наразі положення вигля-дають дещо ретроградними. Водночас «політика в інтересах рівності» історично та ідеологічно успадковує «політику в ін-тересах жінок», і дещо пізніше у правовому полі з'явилося ро-зуміння того, що неможливо проводити політику в інтере-сах жінок, не враховуючи і не змінюючи становища чолові-ків⁹⁹. Цікаво, що були створені Координаційна рада з питань поліпшення становища жінок і підвищення їх ролі у суспіль-стві та Національне бюро гендерних досліджень, посилено увагу щодо права на працю жінок, професійної підготовки, підвищення кваліфікації, опанування новими професіями, стимулювання підприємницької діяльності жінок та усунен-ня бар'єрів для створених можливостей, безпосередньо вна-слідок реалізації зазначеного плану, відбулася зміна і у струк-турних підрозділах МВС України, навчальні заклади здійсню-вали прийом дівчат і жінок на навчання, курси підвищення кваліфікації, що зумовило їх появу на посадах слідчих, дізна-вачок, а згодом і керівних.

⁹⁶ Коротка історія мізогінії. Найдавніше упередження у світі. Київ, 2024. С. 59.

⁹⁷ Там само. С. 35.

⁹⁸ Впровадження гендерних підходів у діяльність органів виконавчої влади : практичний посібник для державних службовців. Київ : К.І.С., 2004. С. 11.

⁹⁹ Гендерне тяжіння: виклики та рішення. Катерина Левченко. Харків, 2019. С. 143.

Наступний важливий етап на шляху до впровадження політик гендерної рівності та недискримінації – прийняття 8 вересня 2005 року Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», яким встановлено основні напрями державної політики щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків:

- утвердження гендерної рівності;
- недопущення дискримінації за ознакою статі;
- застосування позитивних дій;
- запобігання та протидію насильству за ознакою статі, у тому числі всім проявам насильства стосовно жінок;
- забезпечення рівної участі жінок і чоловіків у прийнятті суспільно важливих рішень;
- забезпечення рівних можливостей жінкам і чоловікам щодо поєднання професійних та сімейних обов'язків;
- підтримку сім'ї, формування відповідального материнства і батьківства;
- виховання і пропаганду серед населення України культури гендерної рівності, поширення просвітницької діяльності у цій сфері;
- захист суспільства від інформації, спрямованої на дискримінацію за ознакою статі¹⁰⁰.

У чинній редакції «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» органи Національної поліції є суб'єктами, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії насильству за ознакою статі, отримують повідомлення про випадки насильства за ознакою статі, уповноважених підрозділів органів Національної поліції України, здійснюють невідкладне реагування, мають бути поінформовані судом уповноважених підрозділів органів Національної поліції України про видачу обмежувального припису кривднику, уповноважений підрозділ органу Національної поліції України бере на профілактичний облік кривдника на встановлений законодавством строк і проводить із ним профілактичну роботу, відповідний порядок взяття на профілактичний облік,

¹⁰⁰ Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків : Закон України від 8.09.2005 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text>

проведення профілактичної роботи та зняття з профілактичного обліку кривдника затверджується Міністерством внутрішніх справ України, взаємодіють із суб'єктами, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії насильству за ознакою статі¹⁰¹.

Досягнення рівних прав та можливостей жінок та чоловіків потребує подолання дискримінації, що зумовило прийняття 6 вересня 2012 року Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», водночас визначаючи, що принцип недискримінації передбачає незалежно від певних ознак:

- 1) забезпечення рівності прав і свобод осіб та/або груп осіб;
- 2) забезпечення рівності перед законом осіб та/або груп осіб;
- 3) повагу до гідності кожної людини;
- 4) забезпечення рівних можливостей осіб та/або груп осіб.

Стаття 7 року Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» визначила основні напрями державної політики щодо запобігання та протидії дискримінації:

- недопущення дискримінації;
- застосування позитивних дій;

створення умов для своєчасного виявлення фактів дискримінації та забезпечення ефективного захисту осіб та/або груп осіб, які постраждали від дискримінації;

виховання і пропаганду серед населення України поваги до осіб незалежно від їх певних ознак, поширення просвітницької діяльності у цій сфері¹⁰².

Поліція є відображенням суспільства, складовою якого вони є, а отже, зміни у поліції частково залежать від змін у суспільстві. Поліція може надавати підтримку або бути

¹⁰¹ Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків : Закон України від 8.09.2005 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text>

¹⁰² Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України від 6 вересня 2012 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>

рушійною силою інформаційно-просвітницьких кампаній у суспільстві, які розвінчують гендерні упередження та стереотипи, зважають на рольові моделі та стимулюють діалог. Робота з гендерних питань зосереджена на жінках та дівчатах, проте необхідно також працювати з чоловіками і хлопцями. Служби поліції можуть виконувати значну роль у спростуванні негативних стереотипів, що лежать в основі чинників нерівності, адже вони є головним фактором гендерної дискримінації¹⁰³.

Необхідність забезпечення реалізації єдиної державної політики, спрямованої на досягнення рівних прав та рівних можливостей жінок і чоловіків у всіх сферах життєдіяльності суспільства, вдосконалення механізмів її реалізації зумовило прийняття 12 серпня 2022 року Державної стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року. Метою Стратегії є зменшення фактичної нерівності жінок і чоловіків у всіх сферах життєдіяльності суспільства та забезпечення впровадження міжнародних та європейських стандартів рівності. Мета Стратегії досягається за стратегічними цілями, якими визначаються підходи до формування політики, шляхи розвитку національного механізму забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків та які відповідають завданням, установленим у національних Цілях сталого розвитку, а також напрямам Пекінської декларації.

Стратегічна ціль 1. Національний механізм забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків функціонує ефективно в різних сферах суспільного життя та на всіх рівнях прийняття управлінських рішень для відновлення України.

Стратегічна ціль 2. Жінки і чоловіки вільні від дискримінації та насильства за ознакою статі, мають рівний доступ до правосуддя, низький рівень гендерної чутливості працівників судових і правоохоронних органів під час реагування на випадки дискримінації та насильства за ознакою статі.

Стратегічна ціль 3. Жінки і чоловіки користуються рівними правами та можливостями людського розвитку

¹⁰³ Ліза Дені. Гендерні питання у поліції. Гендерні питання у секторі безпек : збірник інформаційно-методичних матеріалів. URL: <https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/Tool%202%20UA.pdf>

у сферах освіти, охорони здоров'я, соціального захисту, культури, спорту.

Стратегічна ціль 4. Жінки і чоловіки беруть рівну участь у різних сферах економічної діяльності, користуються результатами сталого економічного розвитку та мають рівний доступ до всіх видів економічних ресурсів¹⁰⁴.

Більш прицільною у напрямі забезпечення гендерної рівності та недискримінації в діяльності Національної поліції були положення Національної стратегії у сфері прав людини та План дій на період дії 2021–2023 рр., затвердженої 24 березня 2021 року, яка зараз знаходиться на етапі актуалізації.

Національна стратегія визначає 27 стратегічних напрямів, які охоплюють широкий спектр питань у сфері прав людини та визначають пріоритетні завдання держави у відповідних сферах. Ефективна реалізація Національної стратегії сприятиме, зокрема, прогресу у виконанні міжнародних договорів України у сфері прав людини, а саме Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, реалізації Цілей сталого розвитку України на період до 2030 року, а також поліпшенню позицій України в міжнародних рейтингах з прав людини.

Стратегічна ціль параграфу 9 «Забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», виокремлювала проблеми, для вирішення яких створено стратегічний напрям:

- нерівність економічних можливостей жінок і чоловіків, розподілу сімейних обов'язків;
- існування розриву в оплаті праці жінок і чоловіків, у можливостях брати участь у політичному житті;
- існування гендерних стереотипів у суспільстві, випадків дискримінації за ознакою статі.

А також окреслювала завдання, спрямовані на досягнення цілей:

- забезпечити врахування потреб різних груп жінок і чоловіків під час розроблення проектів нормативно-правових актів, загальнодержавних стратегій розвитку, стратегій розвитку областей, міст, об'єднаних територіальних громад;

¹⁰⁴ Державна стратегія забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року від 12 серпня 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/752-2022-%D1%80#Text>

- забезпечити застосування комплексного гендерного підходу до формування, моніторингу та оцінки державної політики у всіх сферах життя суспільства;

- запровадити комплексні заходи щодо подолання дискримінації за ознакою статі, зокрема гендерних стереотипів;

- створити умови для розширення економічних можливостей жінок, запровадити комплексні заходи з протидії всім формам професійної сегрегації за ознакою статі, зменшити розрив в оплаті праці жінок і чоловіків, нерівність у розподілі сімейних обов'язків.

Стратегічна ціль параграфу 8 «Запобігання та протидія дискримінації» зумовила спрямованість стратегічного напряму на:

- недосконалість законодавства України у сфері запобігання та протидії дискримінації;

- недостатню узгодженість діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування у сфері запобігання та протидії дискримінації;

- недосконалість державної політики щодо запобігання та протидії кримінальним правопорушенням, вчиненим з мотивів нетерпимості;

- неефективність наявних правових механізмів запобігання та протидії дискримінації, притягнення до відповідальності за дискримінацію;

- неефективність інформаційно-просвітницької роботи для подолання упередженості та нетерпимості в суспільстві.

Основними завданнями, спрямованими на досягнення цілі, визначено:

- забезпечення комплексності та узгодженості законодавства України у сфері запобігання та протидії дискримінації, враховуючи найкращий міжнародний, у тому числі європейський, досвід, реальні виклики у сфері прав і свобод людини в Україні;

- запровадження відповідних та своєчасних позитивних дій на державному, регіональному та місцевому рівнях у сфері запобігання та протидії дискримінації;

- забезпечення дотримання і впровадження органами державної влади та органами місцевого самоврядування

принципу недискримінації в усіх сферах життя суспільства та культури поваги до різноманітності;

- забезпечення ефективної реалізації механізмів моніторингу та контролю за дотриманням принципу недискримінації в процесі формування державної політики, а також проведення оцінки її реалізації, враховуючи антидискримінаційний та заснований на правах людини підходи;

- забезпечення безперешкодного доступу кожного до ефективних засобів правового захисту від дискримінації, зокрема шляхом безпосереднього звернення до суду;

- запровадження комплексної системи збору даних про порушення законодавства у сфері запобігання та протидії дискримінації та притягнення до відповідальності винних осіб;

- створення та забезпечення ефективного функціонування системи запобігання, протидії, документування, розслідування кримінальних правопорушень, вчинених з мотивів нетерпимості, та притягнення винних осіб до відповідальності;

- забезпечення безперешкодного доступу осіб з інвалідністю та інших маломобільних груп населення до об'єктів фізичного оточення, транспорту, інформації та зв'язку, а також з урахуванням індивідуальних можливостей, здібностей та інтересів – до освіти, праці, культури, фізичної культури і спорту¹⁰⁵.

За результатами глобального дослідження «Попередження конфліктів, перетворення сектору правосуддя та забезпечення миру», проведеного структурою ООН-Жінки, встановлено, що розширення прав і можливостей жінок сприяє успіху мирних переговорів і досягненню тривалого миру, пришвидшує відновлення економіки, зміцнює миротворчі операції, підвищує ефективність гуманітарної допомоги та може сприяти протидії насильницькому екстремізму у зв'язку з цим було затверджено третій Національний План дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 року.

¹⁰⁵ Національна стратегія у сфері прав людини. Затверджена Указом Президента України від 24 березня 2021 року № 119/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text>

Метою Національного плану є створення умов для забезпечення рівної участі жінок і чоловіків у подоланні конфліктів, встановленні миру, процесах відновлення, протидії безпековим викликам, системної протидії насильству за ознакою статі та насильству, пов'язаному з конфліктом.

Національний план ґрунтується на таких принципах:

- орієнтоване на результат управління як підхід та інструмент виконання державних програм, що дає змогу визначити безпосередніх бенефіціарів програм і враховувати їх проблеми та потреби, зосередитися на досягненні бажаних результатів та відстежувати прогрес на шляху їх досягнення за якісними та кількісними показниками, виявляти відхилення та приймати відповідні рішення, звітувати про досягнуті результати, вплив програми на становище бенефіціарів, розв'язання їх проблем та використані ресурси;

- *гарантування рівних прав та можливостей жінок і чоловіків та недискримінації;*

- субсидіарність, що передбачає ефективне розв'язання на місцевому рівні проблем місцевими органами виконавчої влади;

- цілісність, що передбачає розроблення взаємоузгоджених нормативно-правових актів, спрямованих на виконання порядку денного «Жінки, мир, безпека»;

- об'єктивність та обґрунтованість положень Національного плану щодо визначення наявних проблем, їх оцінювання, а також пошуку найбільш оптимальних варіантів їх розв'язання на основі адміністративних даних, статистичної інформації, результатів моніторингу дотримання прав і свобод людини, що проводиться державними органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, інститутами громадянського суспільства, міжнародними організаціями;

- відкритість та прозорість виконання Національного плану з метою максимального залучення до його реалізації та моніторингу всіх заінтересованих сторін;

- орієнтований на результат моніторинг виконання Національного плану та періодичність оцінювання його впливу і результативності;

- забезпечення своєчасного реагування на нові виклики.

Упровадження Національного плану дій (НПД) з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» у діяльність Національної поліції України має кілька ключових вимірів і полягає у:

- включенні принципів та завдань НПД у внутрішні нормативні документи НПУ (накази, інструкції, методичні рекомендації);

- адаптації стратегій та планів роботи поліції з урахуванням гендерної рівності та безпеки жінок, особливо в умовах конфлікту чи постконфліктного відновлення;

- обов'язковості навчання поліцейських щодо положень Резолюції 1325 та НПД, за участі міжнародних експертів та громадських організацій, включаючи: запобігання та протидію сексуальному і гендерно зумовленому насильству; особливості роботи з постраждалими від війни та ВПО;

- гендерно чутливе спілкування та реагування;

- забезпечення паритетної участі жінок і чоловіків у складі штатних, атестаційних, кадрових комісій, комісій для проведення службових розслідувань та створення умов для проведення моніторингу призначення жінок на керівні посади;

- створення спеціалізованих підрозділів/посад (з протидії домашньому насильству, сексуальним домаганням);

- взаємодії з громадами, жіночими організаціями та соціальними службами для ідентифікації потреб та вразливих груп;

- зборі та аналізі гендерно розподіленої статистики щодо правопорушень, зокрема пов'язаних із конфліктом;

- участі у робочих групах з реалізації НПД на національному та Коаліціях 1325 на регіональному рівнях;

- використання досвіду інших країн та рекомендацій ООН, ОБСЄ, Ради Європи, країн, які мають досвід впровадження Резолюцій РБ ООН 1325 «Жінки, мир, безпека»;

- запровадженні системи внутрішнього моніторингу виконання завдань НПД у діяльності поліції та регулярно інформуванні МВС та уповноважених органів про прогрес та виклики.

Підвищення якості роботи поліції та забезпечення гендерної рівності можна досягти шляхом ефективнішого

реагування на різноманітні потреби та досвід у сфері безпеки чоловіків, жінок, дівчат та хлопців, зокрема осіб ЛГБТ. Такі дії сприятимуть створенню безпечної громади, надаючи можливість всім членам суспільства робити свій внесок, що, зі свого боку, усуває основну перешкоду до досягнення рівності. Існує низка можливостей щодо того, як забезпечити врахування гендерної проблематики в діяльності поліції, включаючи системи та процедури, що передбачують гендерний аналіз в роботі поліції, а також директивні настанови та порядок роботи стосовно злочинів на ґрунті ГЗН. Підрозділи або координатори з гендерних питань у структурі поліції можуть сприяти залученню спеціалістів та досвіду з гендерних питань у правоохоронній діяльності. Підготовка, наприклад, з питань маскулінності, гендерної проблематики, прав людини та протидії ГЗН, може підвищити рівень навичок та знань співробітників поліції. Правоохоронна діяльність у громадах може надати напрямок поліції щодо того, яким чином зосередити увагу на громадянах та запобіганні злочинів. Інші стратегії покращення реагування поліції на гендерно диференційовані потреби щодо безпеки передбачають «Гендерні питання у секторі безпеки» використання спеціально створених відділів та підрозділів для жінок та мереж контактів для осіб ЛГБТ. Внутрішній контроль та механізми незалежного нагляду мають виконувати вирішальну роль у розробці та забезпеченні виконання надійних стандартів сумлінності, що захищають права всіх і кожного. І врешті, робота з недержавними суб'єктами здійснення правоохоронної діяльності може забезпечити підтримку у покращенні реагування на гендерні проблеми та створити зв'язки між державними та недержавними суб'єктами здійснення правоохоронної діяльності. Однак всі ці заходи мають значні обмеження¹⁰⁶.

У вересні 2020 року Україна отримала офіційний статус учасниці «Партнерства Біарріц» – міжнародної ініціативи рівних прав і можливостей для всіх. Метою партнерства є консолідація зусиль міжнародної спільноти та посилення відповідальності задля досягнення рівності жінок і чоловіків.

¹⁰⁶ Ліза Дені. Гендерні питання у поліції. Гендерні питання у секторі безпеки : збірник інформаційно-методичних матеріалів. URL: <https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/Tool%20%20UA.pdf>

Україна, як учасниця «Партнерства Біарріц», відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 грудня 2020 р. № 1578-р, взяла на себе зобов'язання в п'яти сферах:

1. Реформування законодавства у сфері соціальних відпусток, пов'язаних із народженням дитини та доглядом за нею, – батько і мати матимуть однакові можливості для декрету.

Законодавство України у 2021 році таки поповнилось очікуваним нормативним актом, а саме: прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо забезпечення рівних можливостей матері та батька на догляд за дитиною» № 3695 від 19.06.2020 року, який встановив новий вид відпустки – при народженні дитини, тривалістю до 14 календарних днів, що оплачується коштом роботодавця. Право на цей вид відпустки матиме один (одна) із перелічених осіб: чоловік, дружина якого народила дитину; батько дитини у разі, якщо він не перебуває у зареєстрованому шлюбі з матір'ю дитини, але які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки; бабі або діду, або іншому повнолітньому родичеві дитини, який фактично доглядає за дитиною, якщо мати (батько) дитини є одинокою матір'ю (батьком). Крім того, законом визначено можливість встановлення скороченої тривалості робочого часу коштом власних коштів підприємств, установ, організацій для працівників, які мають дітей віком до чотирнадцяти років або дитину з інвалідністю, а також для одиноких матерів та батьків, які виховують дитину без батька (матері), у тому числі у разі тривалого перебування матері в лікарняному закладі¹⁰⁷.

Змінилася та розширилася послуга «Муніципальна няня», яка покриває вартість догляду за дитиною для конкретних категорій батьків. Зокрема, збільшено вартість послуги на одну дитину та дозволено няням доглядати за трьома дітьми.

¹⁰⁷ Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо забезпечення рівних можливостей матері та батька на догляд за дитиною : Закон України від 15.04.2021 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-IX#Text>

Міністерство соціалітики також почало впроваджувати у громадах стандарт соціальної послуги супроводу під час навчання для учнів з особливими освітніми потребами. Планується Мінекономіки внесення до парламенту оновленого Кодексу законів про працю, де знімається низка обмежень для матерів, які працюють, а також змінюються умови відпустки для догляду за дитиною. Якщо українські жінки твердо знатимуть, що у громаді є не тільки робота, а й інші умови для них, вони матимуть більший стимул повернутися з вимушеної еміграції¹⁰⁸.

2. Наскрізна інтеграція гендерного компоненту в освітній процес – упровадження гендерної рівності в освітні процеси, антидискримінаційний освітній контент, однаковий доступ до освіти хлопцям та дівчатам, незалежно від вибору професії.

У рамках зобов'язання забезпечено наскрізність принципів гендерної рівності в освіті, визначено та реалізовано такі заходи:

розроблено та затверджено Стратегію впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року¹⁰⁹, затверджено операційні плани заходів з реалізації Стратегії впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року (на період 2022–2024 рр¹¹⁰, 2025–2027 роки¹¹¹), запровадження обов'язкової антидискримінаційної експертизи всього освітнього контенту, встановлено Порядок здійснення експертизи, надання грифів навчальній літературі та навчальним програмам затверджено Наказом Міністерства освіти і науки від 05 червня 2023 року № 675.

Обов'язково проводиться антидискримінаційна експертиза об'єктів грифування, які потенційно можуть брати

¹⁰⁸ Україна презентувала результати виконання зобов'язань у межах «Партнерства Біарриц». URL: <https://www.president.gov.ua/news/ukrayina-prezentuvala-rezultati-vikonannya-zobovyazan-u-mezh-94921>

¹⁰⁹ Стратегія впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року та операційний план на період 2022-2024 роки. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1163-2022-%D1%80#Text>

¹¹⁰ Там само.

¹¹¹ Операційний план заходів на 2025–2027 роки з реалізації Стратегії впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/260-2025-%D1%80#Text>

участь у конкурсному відборі підручників та посібників, які видаватимуться за кошти державного та/або місцевого бюджетів. Антидискримінаційну експертизу об'єкта грифування здійснює один член відповідної комісії та/або експертної групи, визначений її головою (за його відсутності – заступником голови). Експертні висновки з проведення антидискримінаційної експертизи протягом п'яти робочих днів після її проведення передаються до Комісії (до Комісій у випадках, зазначених у пункті 3 цього розділу), яка (і) за результатами комплексної та антидискримінаційної експертизи ухвалює(ють) остаточне рішення¹¹².

Гендерний аудит закладів освіти, відповідно до Наказу МОН від 26 липня 2024 року № 1060 Про проведення гендерного аудиту Міністерства освіти і науки України, затвердженого Методичними рекомендаціями щодо проведення гендерного аудиту Міністерства освіти і науки України, проведено та відбулася презентація 11 грудня 2024 року.

Подолання численних гендерних стереотипів, що закріплені у середовищі закладу освіти як частини загальної соціокультурної ситуації у суспільстві, у вигляді образів «чоловіче» і «жіноче» і проявляються моделями поведінки під час міжособистісної взаємодії, впливаючи на характер цієї взаємодії, стає можливим завдяки постійному вивченню та моніторингу освітнього середовища. Експериментальним шляхом доведено, що гендерний аудит є засобом, який дозволяє провести аналіз того, наскільки принципи гендерної рівності реалізовані у роботі установи. Цей інструмент також допомагає виявити та висвітлити позитивний досвід, оцінити прогрес у реалізації гендерної рівності в освітньому закладі, а також визначити можливості для самореалізації жінок і чоловіків у закладі освіти, незалежно від їх гендерної приналежності¹¹³.

¹¹² Порядок здійснення експертизи, надання грифів навчальній літературі та навчальним програмам, затверджений Наказом Міністерства освіти і науки від 05 червня 2023 року № 675. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1203-23#Text>

¹¹³ Нечитайло Ю. Гендерний аудит в закладах фахової передвищої освіти як інструмент реалізації принципу забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків в Україні. *Професіоналізм педагога: теоретичні й методичні аспекти*. Вип. 19. Слов'янськ, 2023. С. 143–158.

3. Розвиток інклюзивного та гендерно чутливого публічного простору, дружнього до сімей з дітьми та маломобільних груп населення, – люди з особливими потребами матимуть рівний доступ до інфраструктури.

У 2023 році Міністерство розвитку громад та територій у межах щорічного моніторингу перевірило 54 тис. об'єктів соціальної інфраструктури, з яких 22% – безбар'єрні, 32,1% – частково безбар'єрні й 45,9% – бар'єрні. Найбільш доступними є центри надання адміністративних послуг, заклади охорони здоров'я та об'єкти спортивної інфраструктури, найменш доступні – укриття.

Водночас важливим завданням залишається забезпечення всіх умов для облаштування доступності під час нового будівництва, капітального ремонту та реконструкції. Для цього оновлюють нормативно-правову базу й державні будівельні норми, а 83% українців вважають безбар'єрність новою цінністю для суспільства – суспільна думка явно випереджає саму безбар'єрність¹¹⁴.

4. Забезпечення ефективної реалізації законодавства у сфері протидії домашньому та гендерно зумовленому насильству – держава готова стати на захист постраждалих через створення нових притулків, кімнат кризового реагування та надання різного виду допомоги.

Станом на травень 2025 року в Україні функціонують 1132 спеціалізовані служби підтримки постраждалих:

притулки для осіб, які постраждали від домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі – 59;

денні центри соціально-психологічної допомоги особам, які постраждали від домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі – 109;

кризові кімнати – 108;

мобільні бригади соціально-психологічної допомоги особам, які постраждали від домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі, – 718;

¹¹⁴ Україна презентувала результати виконання зобов'язань у межах «Партнерства Біарриц». URL: <https://www.president.gov.ua/news/ukrayina-prezentovala-rezultati-vikonannya-zobovyazan-u-mezh-94921>

спеціалізовані служби первинного соціально-психологічного консультування осіб, які постраждали від домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі – 117;
кол-центри/гарячі лінії – 12;
інші спеціалізовані сервіси – 9.

За перший квартал 2025 року 14362 людини отримали кваліфіковану допомогу¹¹⁵.

5. Зменшення розриву в оплаті праці жінок і чоловіків – за один вид діяльності має бути рівна оплата праці незалежно від статі¹¹⁶. Для забезпечення планомірного та неухильного зменшення розриву в оплаті праці жінок і чоловіків за працю рівної цінності, а також, як свідчення дотримання Україною принципу забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у сфері оплати праці, проголошених у рамках приєднання до Міжнародної ініціативи «Партнерство Біарріц» з утвердження гендерної рівності та Міжнародної коаліції за рівну оплату праці (EPIC)¹¹⁷, було схвалено Національну стратегію подолання гендерного розриву в оплаті праці на період до 2030 року, метою якої є скорочення гендерного розриву в оплаті праці до 13,6% (наразі 18,6%).

З метою покращення розуміння в суспільстві суті та завдань державної гендерної політики та сприйняття її як невіддільної складової демократичної та правової держави схвалено Концепцію комунікації у сфері гендерної рівності розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16 вересня 2020 р. № 1128-р¹¹⁸.

¹¹⁵ Кваліфікована допомога постраждалим від насильства у шелтерах гарантує: 99% врятованих не повернуться до кривдника. URL: <https://www.msp.gov.ua/press-center/news/kvalifikovana-dopomoha-postrazhdalym-vid-nasylstva-u-shelterakh-harantuye:-99percent-vryatovanykh-nepovernutsya-do-kryvdnyka>

¹¹⁶ Оксана Устенко. Партнерство Біарріц: важливі кроки в досягненні рівності. URL: <https://jurfem.com.ua/partnerstvo-biarits-vazhlyvi-kroky-v-dosyagnenni-rivnosti/>

¹¹⁷ Національна стратегія подолання гендерного розриву в оплаті праці на період до 2030 року: схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15 вересня 2023 р. № 815-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/815-2023-%D1%80#Text>

¹¹⁸ Концепція комунікації у сфері гендерної рівності, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16 вересня 2020 р. № 1128-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1128-2020-%D1%80#n8>

Концепція враховує основні напрями діяльності органів державної влади із забезпечення гендерної рівності та спрямована на такі теми в межах щорічних планів реалізації на національному та регіональному рівнях:

- жінки, мир, безпека;

- участь жінок у процесі прийняття рішень та політичній діяльності;

- усунення насильства за ознакою статі;

- розширення економічних прав та можливостей жінок, усунення гендерного розриву в оплаті праці та дотриманні трудових прав;

- забезпечення рівного доступу жінок та чоловіків до правосуддя;

- поєднання професійного та сімейного життя, формування відповідального материнства та батьківства;

- освіта з урахуванням гендерної тематики;

- турбота про здоров'я, зокрема репродуктивне, тривалість життя та добробут жінок і чоловіків, зокрема інформування щодо профілактики онкологічних та інших тяжких захворювань та інформаційна протидія поширенню шкідливих звичок¹¹⁹.

2.4. Внутрішні політики гендерної рівності та недискримінації у Національній поліції

Формування поліції, що сприяє досягненню гендерної рівності та недискримінації, ***можливо через створення більш авторитетної та репрезентативної служби.***

Більш репрезентативна служба поліції ефективніше використовує широкий спектр навичок та якостей, що загалом підвищує якість роботи поліції. Це, своєю чергою, сприяє покращенню спілкування, побудові довіри та протидії поліції злочинам, що стосуються маргіналізованих гендерних груп. Покращення репрезентативності потребує гендерного аналізу кадрового складу поліції, а також розуміння того, як правоохоронна діяльність розглядається та сприймається

¹¹⁹ Концепція комунікації у сфері гендерної рівності, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16 вересня 2020 р. № 1128-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1128-2020-%D1%80#n8>

представниками різних гендерних груп у тому сенсі, що зумовлює моделі набору кадрів, утримання та просування по службі. Можливо, знадобляться певні заходи щодо набору, утримання та просування по службі більшої кількості жінок, осіб ЛГБТІ та/або чоловіків та жінок з груп меншин, зокрема шляхом уведення квот, проведення цільових кампаній та створення інфраструктури з урахуванням гендерної проблематики. Шляхом залучення поліцейських об'єднань можна отримати зв'язки, наставництво та колегіальну підтримку співробітникам поліції, які є представниками маргіналізованих гендерних груп. У більш широкому сенсі, необхідно привести інституційну культуру поліції у відповідність шляхом побудови різноманітного гендерного складу, забезпечуючи участь представників різних груп у прийнятті рішень у рамках організації.

Міністерство внутрішніх справ України, затвердивши наказом № 230 від 09 квітня 2024 року потужний інструмент досягнення гендерної рівності та недискримінації «Правила етичної та добросовісної поведінки працівників Міністерства внутрішніх справ України», визначило його принципи, серед яких:

- поважати права, свободи та законні інтереси людини і громадянина, справедливо та неупереджено ставитися до кожного;

- не допускати у своїй діяльності прояву будь-якої з форм дискримінації за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного та майнового стану, місця проживання, а також за мовними або іншими ознаками;

- не допускати принизливих коментарів щодо зовнішнього вигляду, віку, статі, сімейного стану або віросповідання колег, поширення чуток, обговорення особистого або сімейного життя колег;

- дотримуватися високої культури спілкування, уникаючи проявів недобррозумілого ставлення один до одного, поєднувати об'єктивну критику недоліків у роботі колег з повагою, толерантністю, стриманістю та ввічливістю до них;

- не допускати вчинення мобінгу (цькування) та будь-якої дискримінації у сфері праці;

– не допускати проявів сексуальних домагань, насильства за ознакою статі та дискримінації за ознакою статі в будь-якій формі.

Для забезпечення гендерної рівності та недискримінації керівник установи МВС, безпосередній керівник відповідно до повноважень: вживає заходів щодо запобігання та захисту від випадків дискримінації, сексуальних домагань та насильства за ознакою статі на робочому місці та забезпечує формування на робочому місці середовища, дружнього до працівників із сімейними обов'язками, забезпечує дотримання принципу рівних прав та можливостей жінок і чоловіків під час виконання своїх посадових (службових) обов'язків.

Розроблено практичний поради́ник до Правил етичної та доброчесної поведінки працівників МВС авторським колективом Донецького державного університету внутрішніх справ за сприяння представників Управління запобігання корупції Міністерства внутрішніх справ України та Женевського центру урядування у секторі безпеки¹²⁰, сформовано у вигляді запитань та відповідей та дають можливість побачити ситуацію прояву дискримінації, сексуальних домагань чи гендерної нерівності та отримати відповідь як діяти.

Враховуючи вимоги Правил етичної поведінки поліцейських, затверджених наказом МВС України від 09.11.2024 № 1179, розроблено Методичні рекомендації з використання гендерно чутливої мови в системі Національної поліції України, які встановлюють загальні вимоги до використання поліцейськими/державними службовцями та працівниками Національної поліції України гендерно чутливої мови в структурних підрозділах центрального органу управління поліції, територіальних (міжрегіональних) органах, закладах та установах, що належать до сфери управління Національної поліції України з метою дотримання законодавства України у сфері забезпечення гендерної рівності та протидії дискримінації.

Гендерно чутлива мова є важливим інструментом для побудови інклюзивного, рівноправного та поважного суспільства. Творення гендерно чутливої мови – не абстрактна мета,

¹²⁰ Практичний поради́ник до Правил етичної та доброчесної поведінки працівників МВС. URL: <https://mvs.gov.ua/upload/1/9/6/3/0/6/prakticni-poradnik-mvs.pdf>

а важливе завдання. Його виконання – довгостроковий процес, у межах якого всі культурні, соціальні, політичні й економічні норми зазнають принципових змін. Воно потребує також нового мислення, коли стереотипні уявлення про жінок і чоловіків не обмежують свободи їхнього вибору для представників обох статей. Шляхом уникнення стереотипів, використання гендерно нейтральних форм та врахування різноманітності гендерних ідентичностей у діяльності поліції створюється мовленнєве середовище, в якому кожна особа відчуває себе визнаною та поважною. Важливою є постійна підтримка керівництва та активна участь працівників НПУ у впровадженні гендерно чутливої мови як на рівні індивідуальних комунікацій, так і на рівні виконання службових обов'язків під час спілкування з колегами тощо.

Керівництву системи НПУ рекомендовано підтримувати проведення внутрішніх інформаційних та просвітницьких кампаній, спрямованих на підвищення рівня обізнаності колективу (особового складу) щодо використання гендерно чутливої мови та невикористання гендерної асиметрії мови, мовного сексизму, гендерних стереотипів тощо.

Для проведення інформаційно-роз'яснювальної роботи з метою навчання та підвищення обізнаності працівників НПУ з цих питань можуть залучатись відповідні фахівці/експерти інших органів та установ.

Знання основ гендерного ділового спілкування у системі НПУ дозволить уникати або швидко реагувати на непорозуміння, комунікативні бар'єри і конфлікти на службі (роботі) та у спілкуванні між чоловіками і жінками, підтримає високий рівень дотримання професійно-етичних норм поведінки під час виконання службових обов'язків, а також сприятиме посиленню авторитету та довіри громадян до НПУ.

Забезпечення на практиці рівних прав і можливостей жінкам і чоловікам повинно стати важливим і рішучим кроком уперед на шляху розбудови демократичного суспільства в Україні¹²¹.

¹²¹ Методичні рекомендації з використання гендерно чутливої мови в системі Національної поліції України. Дотримання гендерної політики. Сайт Національної поліції України. URL: <https://npu.gov.ua/diyalnist/dotrimannya-prav-lyudini/dotrimannya-gendernoi-polityky>

Підготовлено посібник «Методика протидії дискримінації та сексуальним домаганням у системі Міністерства внутрішніх справ України», який містить такі питання:

1. Нормативно-правове регулювання питань запобігання та протидії дискримінації за ознакою статі та сексуальним домаганням на робочому місці в органах системи Міністерства внутрішніх справ України

1.1. Дискримінація. Види та особливості

1.2. Сексуальні домагання. Поняття та особливості

1.3. Права та обов'язки працівників органів системи Міністерства внутрішніх справ України

2. Механізм запобігання випадкам дискримінації за ознакою статі та сексуальним домаганням на робочому місці

3. Права та алгоритм дій особи, що зазнала дискримінації за ознакою статі або сексуальних домагань на робочому місці

4. Відповідальність за вчинення дискримінації за ознакою статі або сексуальних домагань на робочому місці

5. Права та алгоритм дій особи, яка вважає себе невинуватою у вчиненні дискримінації за ознакою статі або сексуального домагання на робочому місці¹²².

3 метою запровадження дієвого механізму реалізації принципу гендерної рівності, забезпечення ефективного виконання законодавства щодо протидії дискримінації за ознакою статі та сексуальним домаганням, посилення контролю за його дотриманням розроблені у освітніх закладах системи МВС розроблено порядки «Порядок запобігання та протидії дискримінації за ознакою статі та сексуальним домаганням».

12 вересня 2025 року у ВРУ зареєстровано проєкт Закону України «Про внесення змін до Дисциплінарного статуту Національної поліції України щодо врегулювання питань запобігання випадкам дискримінації за ознакою статі та сексуальних домагань на робочому місці», розроблений

¹²² Методика запобігання та протидії дискримінації за ознакою статі та сексуальним домаганням на робочому місці в органах системи Міністерства внутрішніх справ України : посібник, розроблений Управлінням моніторингу дотримання прав людини за підтримки Проєкту стабілізації поліцейської діяльності (PSP), що реалізується в Україні компанією «Alinea International LTD» за фінансової підтримки уряду Канади. URL: <https://cpkhub.com.ua/knowledge-base/posibniki-ta-insi-navcal-ni-materiali/metodika-zapobiganna-ta-protidii-diskriminacii-za-oznakou-stati-ta-seksualnim-domagannam-na-robocomu-misci-v-organah-sistemi-mvs>

Національною поліцією України з метою окремого врегулювання в Дисциплінарному статуті Національної поліції України, затвердженому Законом України від 15 березня 2018 року № 2337-VI, питання запобігання випадкам дискримінації за ознакою статі та сексуальних домагань на робочому місці¹²³.

Проект Закону розроблено Національною поліцією України на виконання Національної стратегії у сфері прав людини, затвердженої Указом Президента України від 24 березня 2021 року № 119/2021, та пункту 32 Плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на 2021–2023 роки, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 червня 2021 року № 756-р. Пунктом 32 Плану доручено Міністерству внутрішніх справ України та Національній поліції України розробити і подати на розгляд Кабінету Міністрів України законопроект про внесення змін до Закону України «Про Дисциплінарний статут Національної поліції України» з метою включення положень про запобігання випадкам дискримінації за ознакою статі та сексуальних домагань на робочому місці.

Проектом Закону передбачається внести зміни до частини третьої статті 1, частини першої статті 3 та частини другої статті 15 Дисциплінарного статуту Національної поліції України, якими зобов'язати поліцейських не допускати дискримінації, у тому числі за ознакою статі, чи сексуальних домагань, а керівника – організувати службову діяльність підлеглих з неухильним дотриманням принципу забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків.

Окремо передбачаються особливості формування дисциплінарної комісії, якою проводиться службове розслідування, пов'язане з дискримінацією за ознакою статі чи сексуальним домаганням, зокрема призначення до її складу представників обох статей у рівному співвідношенні¹²⁴.

¹²³ Про внесення змін до Дисциплінарного статуту Національної поліції України щодо врегулювання питання запобігання випадкам дискримінації за ознакою статі та сексуальних домагань на робочому місці : проект Закону від 12.09.2025 № 14036. URL: <https://itd.rada.gov.ua/c4616ec6-0d51-4695-9f09-915e36bdc360>

¹²⁴ Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Дисциплінарного статуту Національної поліції України щодо врегулювання питання запобігання випадкам дискримінації за ознакою статі та сексуальних домагань на робочому місці». URL: <https://itd.rada.gov.ua/e8278c76-632b-41cb-9eb3-612e8d5b2da0>

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає цінність концепції *human rights*?
2. Назвіть основні ознаки міжнародних стандартів прав людини.
3. Окресліть основну цінність, якої зобов'язані дотримуватися поліцейські, виконуючи завдання.
4. Розкрийте повноваження Комітету CEDAW.
5. Чому насильство проти жінок є втіленням історично нерівних владних відносин між чоловіками та жінками?
6. Назвіть групи осіб, вразливих до дискримінації.
7. Яка класифікація насильства проти жінок відображена у Декларації з ліквідації насильства щодо жінок?
8. Які стратегії були прийняті в Україні внаслідок підписання Пекінської Декларації та Платформи дій?
9. Які положення Стамбульської конвенції ще не імплементовані у законодавство України?
10. Розкрийте значення звіту GREVIO для Національної поліції?

Тестові завдання

1. Які із закріплених принципів «Правил етичної та доброчесної поведінки працівників Міністерства внутрішніх справ України» стосуються гендерної рівності:

а) поважати права, свободи та законні інтереси людини і громадянина, справедливо та неупереджено ставитися до кожного;

б) не допускати у своїй діяльності прояву будь-якої з форм дискримінації за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного та майнового стану, місця проживання, а також за мовними або іншими ознаками;

в) не допускати принизливих коментарів щодо зовнішнього вигляду, віку, статі, сімейного стану або віросповідання колег, поширення чуток, обговорення особистого або сімейного життя колег;

г) дотримуватися високої культури спілкування, уникати проявів недоброзичливого ставлення один до одного, поєднувати об'єктивну критику недоліків у роботі колег з повагою, толерантністю, стриманістю та ввічливістю до них;

г) не допускати проявів сексуальних домагань, насильства за ознакою статі та дискримінації за ознакою статі в будь-якій формі.

2. Формування поліції, що сприяє досягненню гендерної рівності та недискримінації, можливо:

- а) за рахунок створення більш авторитетної та репрезентативної служби;
- б) за рахунок збільшення кількості жінок на службі;
- в) за рахунок зменшення навантаження на жінок;
- г) за рахунок створення можливості всім чоловікам виходу у відпустку по догляду за дітьми до досягнення 3-ох річного віку;
- г) за рахунок підвищення заробітної плати та пенсійного забезпечення.

3. Які із перелічених зобов'язань взяла на себе Україна як учасниця «Партнерства Біарріц», відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 грудня 2020 р. № 1578-р:

- а) реформування законодавства у сфері соціальних відпусток, пов'язаних із народженням дитини та доглядом за нею;
- б) наскрізну інтеграцію гендерного компоненту в освітній процес;
- в) розвиток інклюзивного та гендерно чутливого публічного простору, дружнього до сімей з дітьми та маломобільних груп населення;
- г) забезпечення ефективної реалізації законодавства у сфері протидії домашньому та гендерно зумовленому насильству;
- г) зменшення розриву в оплаті праці жінок і чоловіків.

4. Упровадження Національного плану дій (НПД) з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» у діяльність Національної поліції України полягає у (виберіть правильну відповідь):

- а) включенні принципів та завдань НПД у внутрішні нормативні документи НПУ (накази, інструкції, методичні рекомендації);
- б) адаптації стратегій та планів роботи поліції з урахуванням гендерної рівності та безпеки жінок, особливо в умовах конфлікту чи постконфліктного відновлення;
- в) обов'язковості навчання поліцейських щодо положень Резолюції 1325 та НПД;
- г) забезпеченні паритетної участі жінок і чоловіків у складі штатних, атестаційних, кадрових комісій, комісій для проведення службових розслідувань та створенні умов для проведення моніторингу призначення жінок на керівні посади;
- г) створенні спеціалізованих підрозділів/посад (з протидії домашньому насильству, сексуальним домаганням).
- д) зменшенні взаємодії з громадами, жіночими організаціями та соціальними службами для ідентифікації потреб і вразливих груп.

5. Назвіть напрями державної політики щодо запобігання та протидії дискримінації Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні»:

- а) допущення дискримінації;
- б) застосування позитивних дій;
- в) створення умов для своєчасного виявлення фактів дискримінації та забезпечення ефективного захисту осіб та/або груп осіб, які постраждали від дискримінації;
- г) виховання і пропаганду серед населення України поваги до осіб незалежно від їх певних ознак, поширення просвітницької діяльності у цій сфері.

6. Основні напрями державної політики щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків згідно із Законом України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» (оберіть правильні відповіді):

- а) запобігання та протидію насильству за ознакою статі, у тому числі всім проявам насильства стосовно жінок;
- б) забезпечення рівної участі чоловіків у прийнятті суспільно важливих рішень;
- в) забезпечення рівних можливостей чоловікам щодо поєднання професійних та сімейних обов'язків;
- г) підтримку сім'ї, формування відповідального батьківства;
- г) захист суспільства від інформації, спрямованої на дискримінацію за ознакою статі.

7. У формулу 4Р, закладену в змісті Стамбульської конвенції, внесіть пункт 4:

- а) prevention – запобігання;
- б) protection – захист;
- в) prosecution – переслідування;
- г) _____.

8. Назвіть повноваження GREVIO (оберіть неправильну відповідь):

- а) здійснення моніторингу виконання Конвенції кожною державою-учасницею;
- б) прийняття загальних рекомендації щодо тем і концепцій Конвенції,
- в) відкриття спеціальної процедури розслідування;
- г) формування норм, які зобов'язані імплементувати держави.

9. Відповідно до принципів Пекінської декларації та Платформи дій, які з перелічених стратегій прийнято:

- а) Національну стратегію подолання гендерного розриву в оплаті праці;

- б) Стратегію впровадження гендерної рівності у сфері освіти;
- в) Національний план дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека»;
- г) Концепцію комунікації у сфері гендерної рівності;
- г) Державну стратегію забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків.

10. Оберіть положення, закріплені у Преамбулі Загальної декларації:

- а) визнання гідності, яка властива всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних їх прав є основою свободи, справедливості та загального миру;
- б) всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах;
- в) осуджуючи всі форми насильства стосовно жінок і домашнього насильства;
- г) визнаючи те, що реалізація *de jure* та *de facto* рівності між жінками та чоловіками є ключовим елементом у запобіганні насильству стосовно жінок;
- г) визнаючи те, що насильство стосовно жінок є проявом історично нерівного співвідношення сил між жінками та чоловіками, яке призвело до домінування над жінками та дискримінації жінок чоловіками та до недопущення повноцінної емансипації жінок.

Розділ 3
ПРОТИДІЯ
ГЕНДЕРНО ЗУМОВЛЕНОМУ НАСИЛЬСТВУ
У ДІЯЛЬНОСТІ ПІДРОЗДІЛІВ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ

- 3.1. *Поняття «гендерно зумовлене насильство» та його характеристика*
- 3.2. *Форми гендерно зумовленого насильства*
- 3.3. *Ідентифікація та протидія домашньому насильству у діяльності Національної поліції*
- 3.4. *Переслідування (сталкінг) як форма гендерно зумовленого насильства*
- 3.5. *Сексуальне насильство*
 - 3.5.1. *Зґвалтування і сексуальне насильство, примушування до вступу в статевий зв'язок*
 - 3.5.2. *Сексуальне насильство під час збройних конфліктів*
- 3.6. *Інші види гендерно зумовленого насильства*
 - 3.6.1. *Каліцтво жіночих геніталій*
 - 3.6.2. *Примусовий шлюб*
 - 3.6.3. *Примусова стерилізація та примусовий аборт*
 - 3.6.4. *Злочини в ім'я так званої «чесності»*
 - 3.6.5. *Торгівля людьми*

**3.1. Поняття «гендерно зумовлене насильство»
та його характеристика**

Стамбульська конвенція визначає, що поняття «гендер» означає соціально закріплені ролі, поведінку, діяльність і характерні ознаки, які певне суспільство вважає належними для жінок та чоловіків¹²⁵.

Словник Європейського інституту з гендерної рівності, яким послуговується український законодавець у формулю-

¹²⁵ Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text

ванні нормативно-правових актів, поняття «гендер» окреслює як соціальні характеристики та можливості, пов'язані з буттям жінкою або чоловіком, зі стосунками між жінками та чоловіками, дівчатами та хлопцями, а також із відносинами поміж жінками та поміж чоловіками¹²⁶. Адже ці характеристики, можливості та відносини будуються соціально та засвоюються через процеси соціалізації, вони контекстно-та часозалежні та є мінливими.

Гендер визначає, що саме очікується, допускається і цінується у жінок та чоловіків у певному соціальному та культурному контексті. У більшості суспільств існують відмінності та нерівності між жінками та чоловіками у покладених на них обов'язках, здійснюваній ними діяльності, доступі до ресурсів та контролі над ними, а також у можливостях прийняття рішень. Гендер є частиною ширшого соціокультурного контексту. Інші важливі критерії соціокультурного аналізу включають клас, расу, рівень бідності, етнічну групу та вік¹²⁷.

Гендерно зумовлені припущення та очікування переважно ставлять жінок у невідгідне становище щодо повноцінного користування такими правами, як свобода діяти та бути визнаними як самостійні, повністю дієздатні дорослі особи, повноцінно брати участь в економічному, соціальному та політичному розвитку та приймати рішення щодо його обставин та умов¹²⁸. Гендер – це також важливий термін, який слід розуміти в контексті гендерної ідентичності, яка становить внутрішній індивідуальний гендерний досвід, що глибоко відчуває кожна людина. Він може співвідноситися чи не співвідноситися зі статтю, визначеною при народженні, зокрема щодо відчуття свого тіла (може включати, за умови вільного вибору, зміну зовнішнього вигляду або функцій тіла медичними, хірургічними або іншими засобами) та інших способів вираження гендеру, як-то одяг, мова чи манери¹²⁹.

¹²⁶ Словник Європейського інституту з гендерної рівності / пер. М. Бабак, О. Давліканової, М. Дмитрієвої, М. Козир, Л. Компанцевої, К. Левченко, М. Скорик, О. Суслової. Київ : «Вістка», 2021. 170 с.

¹²⁷ Там само.

¹²⁸ Там само. С. 30.

¹²⁹ Там само. С. 32.

Гендерна стереотипізація – практика присвоєння окремій жінці чи чоловіку конкретних ознак, характеристик чи ролей виключно на основі його/її приналежності до соціальної групи жінок чи чоловіків. Гендерна стереотипізація може обмежити розвиток природних талантів і здібностей дівчат та хлопців, жінок й чоловіків, а також їхній досвід в освітній і професійній сферах та й життєві можливості загалом. Існування стереотипів щодо жінок є наслідком і причиною глибоко вкорінених поглядів, цінностей, норм і упереджень проти жінок. Вони використовуються для обґрунтування та підтримки влади чоловіків над жінками, а також сексистських поглядів, що стримують просування жінок¹³⁰.

Гендерно зумовлені упередження – упереджені дії чи думки, що ґрунтуються на гендерно зумовленому уявленні про те, що жінки не є рівними чоловікам у правах та гідності¹³¹.

Припускаючи, що наслідком гендерних стереотипів, гендерних упереджень, гендерних норм завжди є гендерно зумовлене насильство, можна уявити їх небезпеку та наслідок, на прикладі кожної особистої трансляції.

Насильство стосовно жінок є структурним і глобальним явищем, для якого не існує соціальних, економічних чи національних кордонів. Воно становить серйозне порушення прав людини, найбільш кричущу форму дискримінації за ознакою статі, однак досі залишається великою мірою безкарним. Генеральний секретар ООН Кофі Аннан зазначав, що кожна третя жінка у світі страждає від різних форм гендерно обумовленого насильства протягом усього свого життя, зокрема від психологічного, фізичного та сексуального насильства. Попри те, у більшості випадків жінка особисто знайома зі своїм кривдником¹³². Визнано, що насильство

¹³⁰ Словник Європейського інституту з гендерної рівності / пер. М. Бабак, О. Давліканової, М. Дмитрієвої, М. Козир, Л. Компанцевої, К. Левченко, М. Скорик, О. Суслової. Київ : «Вістка», 2021. С. 52; Gender Equality Commission of the Council of Europe (2015). Gender Equality Glossary. URL: http://www.coe.int/t/DGHL/STANDARDSETTING/EQUALITY/06resources/Glossaries/Council%20of%20Europe%20Gender%20Equality%20Glossary%20December%202015_en.pdf.

¹³¹ IPS-Inter Press Service (2010). Gender and Development Glossary. A Tool for Journalists and Writers. P. 53.

¹³² Azad Moradian. Domestic Violence against Single and Married Women in Iranian Society. The Chicago School of Professional Psychology. 2009. P. 2.

щодо жінок та дівчат є не тільки причиною гендерної нерівності, але і її наслідком, що в багатьох випадках посилюється дискримінаційними законодавчими та соціальними нормами, які виключають жінок і дівчат із життя суспільства. Це, зокрема, було визнано у Декларації ООН про викорінення насильства щодо жінок, яка також проголошує, що насильство щодо жінок «є одним з основних соціальних механізмів, за допомогою якого жінок змушують займати підлегле становище у порівнянні з чоловіками»¹³³.

Ситуації збройного конфлікту, період постконфліктного врегулювання та випадки вимушеного переселення можуть посилювати масштаби та інтенсивність вже наявних форм насильства, а також призводити до появи його нових форм. Протягом останнього десятиріччя дедалі більшої уваги привертає до себе проблема сексуального насильства, пов'язаного зі збройним конфліктом¹³⁴.

Гендерно зумовлене насильство – насильство, спрямоване проти особи через її стать, гендерну ідентичність чи гендерне самовираження, або насильство, що впливає на осіб певної статі диспропорційно. Воно може завдати постраждалій особі фізичної, сексуальної, емоційної чи психологічної шкоди або економічних втрат. Гендерно зумовлене насильство та насильство над жінками – терміни, що часто застосовуються взаємозамінно, оскільки визнано, що більшість видів гендерно зумовленого насильства здійснюються чоловіками щодо до жінок та дівчат. Однак використання аспекту «гендерної зумовленості» є важливим, бо підкреслює те, що багато форм насильства над жінками коріняться у нерівності влади між жінками та чоловіками. Терміни вживаються взаємозамінно в усіх документах ЄІПР, відображаючи непропорційну кількість таких злочинів проти жінок.

Адже одна з основних ідей, що об'єднує міжнародні механізми з просування гендерної рівності, полягає у тому, що подолання гендерних нерівностей призведе до викорінення

¹³³ Марія Желтуха. Гендерно-обумовлене насильство VS насильство щодо жінок: у чому відмінність?. URL: <https://jurfem.com.ua/genderno-zumovlene-nasylstvo-vs-nasylstvo-shchodo-zhinok-u-chomu-vidminnist/>

¹³⁴ Там само.

гендерного насильства, оскільки гендерне насильство є граничним проявом гендерної нерівності, а інтерперсональний злочин – це прояв структурної нерівності у гендерованому суспільстві. Досягнувши сутнісної (субстантивної) рівності між жінками і чоловіками, вдасться значно знизити рівень гендерного насильства¹³⁵.

Гендерно зумовлене насильство проти жінок – будь-яка форма насильства, спрямована проти жінки, тому що вона є жінкою, або такого, що впливає на жінок диспропорційно¹³⁶.

Згідно з даними ООН-Жінки:

- у всьому світі приблизно 736 мільйонів жінок – майже кожна третя жінка – принаймні раз у житті зазнавали фізичного та/або сексуального насильства;

- найчастіше насильство вчиняється теперішніми чи колишніми чоловіками/інтимними партнерами. Понад 640 мільйонів або 26% жінок віком від 15 років зазнали насильства з боку інтимного партнера;

- у 2022 році близько 48 000 жінок та дівчат у всьому світі були вбиті своїми інтимними партнерами або іншими членами родини; це означає, що щогодини у середньому вбивають понад п'ять жінок; зокрема, причинами того, що постраждали нікому не розказують про вчинення щодо них злочину, є відсутність довіри та страх осуду з боку суб'єктів, які надають ту чи іншу допомогу;

- кожна десята жінка у Європейському Союзі зазнавала кібердомогань, починаючи з 15-річного віку;

- менш як 40% жінок, які зазнали насильства, шукають будь-якої допомоги, менш як 10% – звертаються до поліції¹³⁷.

Гендерно зумовлене насильство над жінками – це форма дискримінації та порушення їх основних свобод і прав.

¹³⁵ Харитонova О. В. Ключові засади гендерної політики в кримінальному праві України та основні напрями реформ щодо протидії насильству стосовно жінок та домашньому насильству : науково-практичний посібник. Харків : ТОВ «Видавництво «Права людини», 2018. С. 34.

¹³⁶ United Nations (2013). Ending Violence against Women and Girls: Programming Essentials. URL: <http://www.endvawnow.org/en/modules/view/14-programming-essentials-monitoring-evaluation.html#16>.

¹³⁷ Не нашкодь: особливості захисту потерпілих від сексуального насильства : курс Юрфем «Освіта». URL: <https://jurfemosvita.com/courses/nenashkod/lesson/>

Воно включає всі акти насильства над жінками, що спричиняють або можуть спричинити фізичну, сексуальну, психологічну, економічну шкоду чи страждання для жінок, включаючи погрози такими діями, примус чи самовільне обмеження їх свободи в публічному або приватному житті. Гендерно зумовлене насильство охоплює такі форми насильства, як насильство у близьких стосунках, сексуальне насильство (включаючи зґвалтування та домагання), психологічне та економічне насильство, торгівлю жінками, примусову проституцію, рабство та різні форми шкідливих практик, наприклад, дитячі та/або примусові шлюби, каліцтво жіночих статевих органів, злочини, вчинені в ім'я так званої честі, примусовий аборт, вимушена вагітність та примусова стерилізація. Гендерно зумовлене насильство над жінками ґрунтується на ієрархічних та нерівних структурних відносинах влади, у культурно-специфічних гендерних нормах. Воно також виявляє домінацію в символічному та культурному порядку, що часто проявляє себе прямим насильством. Це визначення підкреслює, що насильство над жінками ґрунтується на гендері, має за мету зробити більш помітним історичний дисбаланс між жінками та чоловіками та намагається зафіксувати гнітючу модель примусового контролю, що позбавляє жінок основних свобод.

Аристотель у своїх працях транслиував різне призначення чоловіків і жінок. Чоловік стосовно жінки: перший за своєю природою стоїть вище, друга – нижче, і тому він панує, а вона перебуває у стані підлеглості. Відголоски його праць ускладнюють формування суспільства з повагою до принципу гендерної рівності та недискримінації та з відсутністю осуду культури підпорядкованих відносин і насильства. Скажімо, Оксана Кісь у результаті своїх етнографічних досліджень підтверджує, що *«повсякденне 'обґрунтоване' насильство чоловіка над жінкою толерувалося соціонорматичною культурою»*¹³⁸.

¹³⁸ Кісь О. Повсякденне життя українських жінок у надзвичайних історичних обставинах середини ХХ ст.: гендерні аспекти досвіду та репрезентацій : дис.... д-ра іст. наук : 07.00.06. Львів, 2018. С. 44.

Термін «гендерно обумовлене насильство» досі не має офіційного визначення у міжнародно-правових документах попри те, що постійно використовується міжнародними органами.

Одне із найбільш авторитетних визначень цього терміна міститься у Керівництві з інтеграції заходів щодо протидії гендерно обумовленому насильству до гуманітарної діяльності – акті м'якого права, що був прийнятий Міжорганізаційним постійним комітетом у 2015 році. Керівництво визначає «гендерно обумовлене насильство» як *загальний термін для будь-якого акту завдання шкоди, що вчиняється проти волі особи і пояснюється соціальними (гендерними) відмінностями між чоловіками і жінками, викликає серйозну і зростаючу стурбованість в умовах надзвичайних гуманітарних ситуацій*. Зокрема, це дії, що заподіюють фізичну, сексуальну або моральну шкоду або страждання, погроза вчинення таких дій, примус та інші форми позбавлення волі, та які можуть вчинятись як публічно, так і приватно. Саме на це визначення найчастіше посилаються міжнародні правозахисні органи у своїх доповідях і звітах.

3.2. Форми гендерно зумовленого насильства

О. Перунова виокремлює гендерно зумовлене насильство в таких формах: фізичне, психологічне, сексуальне¹³⁹.

Водночас, з-поміж існуючих класифікацій у дослідженні цієї теми заслуговує на увагу класифікація, визначена А. Політовою. Так, учена при формуванні класифікації ГЗН зважала на положення міжнародного гуманітарного права, які базуються на міжнародно-правових актах у сфері захисту прав людини та у сфері захисту жертв збройних конфліктів. Таким чином, нею було запропоновано таку класифікацію ГЗН: 1) за видом конфлікту: міжнародне та неміжнародне; 2) за особою потерпілого: щодо жінок; щодо чоловіків; щодо дітей;

¹³⁹ Перунова О. С. Юридико-психологічні засади профілактики гендерно обумовленого насильства в органах Національної поліції України : дис. ... д-ра філос. : 081 «Право» (08 – Право) ; Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2020. 301 с.

3) за положенням: щодо цивільного населення та щодо військовополонених; 4) за формою насильства: фізичне (насилля над життям й особистістю, зокрема всі види вбивств, заведення каліцтва, жорстоке поводження й тортури; захоплення заручників; засудження та застосування покарання без попереднього судового рішення, винесеного судом, який створено належним чином і який надає судові гарантії, визнані цивілізованими народами як необхідні); сексуальне (зґвалтування; погрози та спроби будь-якої форми зґвалтування або погрози та спроби інших сексуальних нападів; каліцтво геніталій; сексуальне рабство; сексуальне катування; примусова проституція; примусова вагітність; примусова стерилізація і примусовий аборт; примусове оголення, примус до споглядання за актами; сексуальне насильство та інші дії сексуального характеру); психологічне (наруга над людською гідністю, зокрема образливе та принизливе поводження); економічне (позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна, коштів чи документів)¹⁴⁰. Водночас учена вказує, що запропонована нею класифікація не є досконалою та може потребувати подальшого додаткового дослідження, тому зупинимося на характеристиці основних чотирьох форм, а саме:

– **психологічне** – будь-яка умисна поведінка, що призводить до серйозного погіршення психологічного стану іншої людини через примус чи погрози¹⁴¹ або будь-який вчинок, що завдає людині психологічної шкоди¹⁴². Психологічне насильство може набувати форми, наприклад, примусу, наклепу, словесних образ та переслідування.

Суттєвою ознакою психологічного насильства є специфічна модель поведінки, що передбачає залежність жертви від кривдника і виникає з часом – всередині сім'ї або поза нею. Цей вид насильства не тільки впливає на психічне здоров'я людей та їх соціальну активність, але й позбавляє

¹⁴⁰ Політова А. Перегляд форми гендерно зумовленого насильства в умовах збройного конфлікту (воєнного стану). *Аналітично-порівняльне правознавство*. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/282226/276416>

¹⁴¹ Council of Europe (2011). Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence and its Explanatory Report. Council of Europe Treaty Series № 210.

¹⁴² Based on European Institute for Gender Equality (EIGE) (2017). Glossary of Definitions of Rape, Femicide and Intimate.

можливостей для майбутнього особистого, соціального та економічного розвитку. Приклади психологічного насильства включають такі дії, як ізоляція від інших, словесна агресія, погрози, залякування, контроль, домагання чи переслідування, образи, приниження та наклеп¹⁴³;

– **фізичне** – будь-яка дія, що призводить до спричинення фізичної шкоди особі внаслідок незаконного використання сили. Фізичне насильство може набувати форми, серед іншого, важких чи легких тілесних ушкоджень, позбавлення свободи пересування, вбивства¹⁴⁴;

– **сексуальне** – будь-який сексуальний акт, вчинений із жертвою без її згоди. Сексуальне насильство може мати форму зґвалтування або сексуального нападу¹⁴⁵.

Акти сексуального насильства є порушенням права на сексуальну свободу, автономію, контроль, цілісність та безпеку, а також права на здорове, безпечне, задовольняюче сексуальне життя. Водночас ці права тісно пов'язані з репродуктивними правами, як-от: свобода самостійно вирішувати, коли мати дітей, скільки дітей мати та які контрацептиви використовувати. Формами сексуального насильства є зґвалтування, зґвалтування на побаченні та зґвалтування подружнім партнером тощо¹⁴⁶;

– **економічне** – будь-яка дія чи поведінка, що завдає людині економічної шкоди. Економічне насильство може набувати різних форм, наприклад, вчинення майнової шкоди, обмеження доступу до фінансових ресурсів, освіти чи ринку праці або невиконання економічних зобов'язань, як-то виплата аліментів¹⁴⁷. Механізми контролю можуть також

¹⁴³ Словник Європейського інституту з гендерної рівності / пер. М. Бабак, О. Давліканової, М. Дмитрієвої, М. Козир, Л. Компанцевої, К. Левченко, М. Скорик, О. Сулової. Київ : «Вістка», 2021. 170 с.

¹⁴⁴ European Institute for Gender Equality (EIGE) (2017) Glossary of Definitions of Rape, Femicide and Intimate Partner Violence. Luxembourg. *Publication Office of the European Union*.

¹⁴⁵ European Institute for Gender Equality (2017). Glossary of Definitions of Rape, Femicide and Intimate Partner Violence.

¹⁴⁶ Словник Європейського інституту з гендерної рівності / пер. М. Бабак, О. Давліканової, М. Дмитрієвої, М. Козир, Л. Компанцевої, К. Левченко, М. Скорик, О. Сулової. Київ : «Вістка», 2021. 170 с.

¹⁴⁷ European Institute for Gender Equality (EIGE) (2017). Glossary of definitions of rape, femicide and intimate partner violence. Luxembourg. *Publication Office of the European Union*.

включати контроль доступу потерпілого/ої до медичних послуг, працевлаштування тощо¹⁴⁸.

У період після епідемії COVID-19 було зафіксовано зростання або активізацію звернень щодо нових форм гендерно зумовленого насильства, зокрема кібернасильства, культурного, політичного та соціального домашнього насильства, ідентифікація цих форм та їх проявів дає змогу ефективно спрямовувати заходи протидії, а також дозволяє Національній поліції розробляти відповідні плани дій та стратегії реагування.

Ураховавши класифікацію А. Політової, розглянемо більш детально:

1) домашнє насильство – усі акти фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що відбуваються в сім'ї чи в межах місця проживання або між колишніми чи теперішніми членами подружжя або партнерами, незалежно від того, проживає (проживав) правопорушник у тому самому місці, що й жертва, чи ні¹⁴⁹.

2) переслідування (сталкінг) – намагання знаходитись у близькості до потерпілої особи, що серйозно порушує звичний перебіг її життя та може викликати (прямо чи опосередковано) стрес, відчуття страху, або нанесення шкоди людині, яку переслідують. Переслідування може набувати форм, зокрема, намагань установити контакт будь-якими способами, неправомірного використання особистих даних переслідуваної людини з метою замовлення товарів чи послуг або примус третіх осіб встановити контакт шляхом застосування погроз щодо потерпілої особи чи когось із її близьких¹⁵⁰;

3) зґвалтування – вагінальне, анальне чи оральне проникнення сексуального характеру в тіло іншої людини будь-якою частиною тіла або предметом без згоди особи,

¹⁴⁸ Словник Європейського інституту з гендерної рівності / пер. М. Бабак, О. Давліканової, М. Дмитрієвої, М. Козир, Л. Компанцевої, К. Левченко, М. Скорик, О. Сулової. Київ : «Вістка», 2021. 170 с.

¹⁴⁹ Council of Europe (2011). Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence and its Explanatory Memorandum. Council of Europe Treaty Series № 210.

¹⁵⁰ European Institute for Gender Equality (2014). Administrative Data Sources on Gender-Based Violence Against Women in the EU: Current Status and Potential for the Collection of Comparable Data.

із застосуванням сили, примусу або користуючись вразливістю жертви¹⁵¹. Сексуальне насильство – будь-який сексуальний акт, вчинений із жертвою без її згоди. Сексуальне насильство може мати форму зґвалтування або сексуального нападу¹⁵²;

4) сексуальне насильство під час конфліктів охоплює зґвалтування, сексуальне рабство, примусову проституцію, примусову вагітність, примусовий аборт, примусову стерилізацію, примусовий шлюб, торгівлю людьми, вчинені в ситуації конфлікту з метою сексуального насильства/експлуатації, та будь-яку іншу форму сексуального насильства різного ступеня тяжкості, що чиниться проти жінок, чоловіків, дівчат чи хлопців та прямо чи опосередковано пов'язане з конфліктом¹⁵³;

5) сексуальне домагання – будь-яка форма небажаної вербальної, невербальної чи фізичної поведінки сексуального характеру, що має на меті чи призводить до приниження гідності людини, зокрема через створення атмосфери залякування, ворожнечі, приниження чи образ¹⁵⁴;

6) каліцтво жіночих геніталій – усі процедури, що передбачають часткове або повне видалення зовнішніх статевих органів жінки чи інше пошкодження жіночих статевих органів з немедичних причин¹⁵⁵;

7) примусова стерилізація – проведення хірургічного втручання, що проводиться з метою припинення здатності

¹⁵¹ (1) Council of Europe (2011). Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence and its Explanatory Memorandum. Council of Europe Treaty Series № 210; (2) European Institute for Gender Equality (2017). Glossary of definitions of rape, femicide and intimate partner violence.

¹⁵² European Institute for Gender Equality (2017). Glossary of Definitions of Rape, Femicide and Intimate Partner Violence.

¹⁵³ Словник Європейського інституту з гендерної рівності / пер. М. Бабак, О. Давліканової, М. Дмитрієвої, М. Козир, Л. Компанцевої, К. Левченко, М. Скорик, О. Суислової. Київ : «Вістка», 2021. 170 с.

¹⁵⁴ Directive 2006/54/EC of the European Parliament and of the Council of 5 July 2006 on the Implementation of the Principle of Equal Opportunities and Equal Treatment of Men and Women in Matters of Employment and Occupation (Recast).

¹⁵⁵ World Health Organisation (WHO) (2018). Female Genital Mutilation Factsheet.

жінки до природного розмноження без її попередньої та усвідомленої згоди чи розуміння процедури¹⁵⁶;

8) примусовий аборт – навмисне переривання вагітності без попередньої та поінформованої згоди жінки чи дівчини¹⁵⁷;

9) примусовий шлюб – форма насильства проти жінок, що включає серйозні порушення основних прав, зокрема прав жінок та дівчат на фізичну недоторканність, фізичне та психічне здоров'я, сексуальне та репродуктивне здоров'я, освіту, особисте життя, свободу та самостійність. Чоловіки та хлопці, які стали жертвами примусового шлюбу, стикаються з багатьма подібними порушеннями своїх прав. Ані культура, ні звичаї, ні релігія, ні традиція, ні так звана «честь» не можуть виправдати подібні порушення. Визначальною характеристикою примусового шлюбу є відсутність згоди хоча б однієї зі сторін. Шлюб, у якому (принаймні) одна зі сторін не вільна покласти кінець шлюбу або залишити подружнього партнера, також є примусовим шлюбом¹⁵⁸;

10) злочини в ім'я так званої честі – акт насильства, що в більшості випадків, хоча і не виключно, вчиняється проти дівчат і жінок, оскільки члени сім'ї вважають, що певна ймовірна, уявна чи фактична поведінка особи знеславить сім'ю чи громаду¹⁵⁹;

11) торгівля людьми – вербування, транспортування, передача, приховування або прийом осіб, включаючи обмін або передачу контролю над цими особами, шляхом погроз або застосування сили чи інших форм примусу, викрадення,

¹⁵⁶ Council of Europe (2011). Explanatory Report to the Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence and its Explanatory Memorandum. Council of Europe Treaty Series № 210.

¹⁵⁷ Council of Europe (2011). Explanatory Report to the Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence. Council of Europe Treaty Series № 210.

¹⁵⁸ Council of Europe (2018). Parliamentary Assembly, Forced marriage in Europe. Doc. 14574.

¹⁵⁹ CEDAW and CRC Committees (2014). Joint General Recommendation/General Comment № 31 of the Committee on the Elimination of Discrimination against Women and № 18 of the Committee on the Rights of the Child on Harmful Practices. URL: http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/TBSearch.aspx?Lang=en&SymbolNo=CEDAW/C/GC/31/CRC/C/GC/18

шахрайства, обману, зловживання владою чи становищем уразливості або надання чи отримання виплат або вигод для отримання згоди особи, яка має контроль над іншою особою, на її експлуатацію¹⁶⁰;

12) гендерна дискримінація – будь-яке розрізнення, виключення чи обмеження, здійснене за ознакою статі, що має наслідком або метою погіршення або зведення нанівець можливостей жінок користуватися чи здійснювати права людини та основні свободи у політичній, економічній, соціальній, культурній, громадянській чи будь-якій іншій галузі, незалежно від сімейного статусу жінок та на основі рівності чоловіків і жінок¹⁶¹.

3.3. Ідентифікація та протидія домашньому насильству у діяльності Національної поліції

За даними ООН, щороку близько 50 тисяч жінок убивають партнери або родичі. Це означає, що в середньому більше ніж 133 жінки щодня були вбиті кимось із їхніх власних родин¹⁶². Дані Національної поліції свідчать про невинне зростання звернень постраждалих. Звіти демонструють, що у 2019 році надійшло до поліції 102700 заяв та повідомлень про випадки домашнього насильства, 2020 році – 209000, 2021 році – 326000, 2022 році – 230000, 2023 році – 291400¹⁶³, 2024 році – 195200, за результатами реагування

¹⁶⁰ Directive 2011/36/EU of the European Parliament and of the Council of 5 April 2011 on Preventing and Combating Trafficking in Human Beings and Protecting its Victims, and Replacing Council Framework Decision 2002/629/JHA.

¹⁶¹ Словник Європейського інституту з гендерної рівності / пер. М. Бабак, О. Давліканової, М. Дмитрієвої, М. Козир, Л. Компанцевої, К. Левченко, М. Скорик, О. Суслової. Київ : «Вістка», 2021. 170 с.

¹⁶² Gender-related killings of women and girls (femicide/feminicide). Global estimates of female intimate partner/family-related homicides in 2022. URL: <https://www.unwomen.org/sites/default/files/2023-11/gender-related-killings-of-women-and-girls-femicide-feminicide-global-estimates-2022-en.pdf>

¹⁶³ Річні звіти Національної поліції України. URL: <https://www.npu.gov.ua/diyalnist/zvitnist/richni-zviti>

на такі повідомлення складено 2020 р. – 132495, 2021 р. – 130000; 2022–2023 рр. – 163000; 2024 р. – 150 тис. адміністративних протоколів за статтею 173-2 КУпАП, зареєстровано кримінальних проваджень 2020 р. – 4745; 2021 р. – 4260; 2022 р. – 3360; 2023 р. – 6805, 2024 р. – 8900.

Наразі в територіальних підрозділах поліції створено 56 штатних секторів протидії домашньому насильству, у яких функціонує 61 мобільна група з протидії домашньому насильству. Крім того, працюють ще 14 позаштатних таких груп¹⁶⁴.

Домашнє насильство, відповідно до Стамбульської конвенції, означає всі акти фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, які відбуваються в лоні сім'ї чи в межах місця проживання або між колишніми чи теперішніми подружжями або партнерами, незалежно від того, чи проживає правопорушник у тому самому місці, що й жертва, чи ні або незалежно від того, чи проживав правопорушник у тому самому місці, що й жертва, чи ні.

Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» визначає домашнє насильство як діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь.

Кримінальний кодекс України визначає домашнє насильство як умисне систематичне вчинення фізичного, психологічного або економічного насильства щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах, що призводить до фізичних або психологічних страждань, розладів

¹⁶⁴ Звіт Національної поліції України про результати роботи у 2024 році. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik-2018/zvit_2024/zvit-npu-2024.pdf

здоров'я, втрати працездатності, емоційної залежності або погіршення якості життя потерпілої особи¹⁶⁵.

У постанові ВС від 25 лютого 2021 у справі № 583/3295/19 зазначено, що словосполучення «систематичне вчинення фізичного, психологічного або економічного насильства» описує діяння. Закінченим кримінальне правопорушення вважається з моменту вчинення хоча б однієї із трьох форм насильства (фізичного, психологічного чи економічного) втретє, у результаті чого настав хоча б один із вказаних у законі наслідків. Водночас не має значення, чи було відображено в адміністративному протоколі поліції, в обмежувальному приписі чи в іншому документі факт перших двох актів насильства. Факт документування має значення для доказування систематичності, але не більше ніж інші передбачені законом докази¹⁶⁶.

Домашнє насильство майже ніколи не становить окремих епізодів, а зазвичай охоплює кумулятивне та взаємопов'язане фізичне, психологічне, сексуальне, емоційне, вербальне та фінансове насильство щодо близького члена сім'ї чи партнера, наслідки якого виходять за межі обставин окремого епізоду. Повторення послідовних епізодів насильства в особистих стосунках становить особливий контекст і динаміку домашнього насильства. Воно утворює тривале правопорушення, що характеризується продовжуваним зразком поведінки, в якому кожен окремих інцидент є цеглиною більш загального зразку поведінки. Для доведення систематичності домашнього насильства важливими є сам факт і обставини вчинення окремих його епізодів. Правові наслідки, які настали чи не настали для кривдника за цими окремими епізодами, а також час, коли такі наслідки настали, не є обставинами, які можуть впливати на доведеність цих епізодів¹⁶⁷.

¹⁶⁵ Кримінальний кодекс України від 05 квітня 2001 р. № 2341-III (із змінами та доповненнями). *Верховна Рада України : офіц. веб-сайт*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2341-14>

¹⁶⁶ Постанова ВС від 25 лютого 2021 у справі № 583/3295/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95213443>.

¹⁶⁷ Степаненко О. В. Теорія і практика кримінально-правової охорони особи від домашнього насильства : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 ; Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2023. С. 87.

Окрім кількісного критерію систематичності, варто визначати період, протягом якого має вона існувати. Наприклад, Ю. В. Орлова таким строком пропонує вважати рік¹⁶⁸, хоч практичні кейси громадських організацій «Асоціації жінок юристок України» та Центру «Жіночі перспективи» стверджують інше, коло насильства може прокручуватися раз на рік, п'ять, десять і навіть двадцять років.

Поряд із поняттям «домашнє насильство» у законодавстві наявне поняття «злочин, пов'язаний з домашнім насильством», яке згадується у нормах Загальної частини КК України та в КПК України, при цьому зміст його на законодавчому рівні не розкривається, що негативно впливає на правозастосовну діяльність у цій сфері.

Маючи подвійну природу, поняття «злочин, пов'язаний з домашнім насильством» означає: вид кримінального правопорушення і правопорушення, пов'язане з домашнім насильством.

Своєю чергою, О. Харитонова та І. Тітко злочин, пов'язаний з домашнім насильством, визначають як: «1) злочин, передбачений ст. 126-1 КК; 2) злочин, що містить кваліфікуючу ознаку «вчинення злочину щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах»; 3) злочин, поєднаний з обтяжуючою обставиною, передбаченою у п. 6-1 ч. 1 ст. 67 КК «вчинення злочину щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах» та п. 6 ч. 1 ст. 67 КК в частині «вчинення злочину... у присутності дитини»¹⁶⁹.

Стамбульська конвенція (ст. 49, 50, 51) вбачає необхідність вживати необхідних заходів для запобігання, ідентифікації, реагування та протидії домашньому насильству, зокрема здійснення оцінки ризиків та профілактичних оперативних заходів та збору доказів, тому для якісної ідентифікації

¹⁶⁸ Орлов Ю. В. Проблеми кримінально-правової кваліфікації домашнього насильства. *Право і безпека*. 2020. № 4 (79). С. 16.

¹⁶⁹ Харитонова О., Тітко І. Злочин, пов'язаний з домашнім насильством: правові проблеми та практичні рекомендації. *Юрліга : вебсайт*. URL: https://jurliga.ligazakon.net/ua/analytys/192450_zlochin-povyazaniy-z-domashnm-nasilstvom-pravov-problemi-ta-praktichn-rekomendats

у Законі України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» визначено чотири форми домашнього насильства: фізичне, психологічне, сексуальне, економічне¹⁷⁰.

Фізичне насильство – це форма домашнього насильства, що охоплює ляпаси, стусани, штовхання, щипання, шмагання, кусання, а також незаконне позбавлення волі, нанесення побоїв, мордування, заподіяння тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, залишення в небезпеці, ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані, заподіяння смерті, вчинення інших правопорушень насильницького характеру¹⁷¹.

Рокитнянським районним судом Київської області встановлено, ОСОБА_5, ІНФОРМАЦІЯ_1, уродженця смт Рокитне Рокитнянського району Київської області, зареєстрований та проживаючий за адресою: АДРЕСА_1, громадянин України, з середньою-спеціальною освітою, не адвокат, не особа з інвалідністю, розлучений, на утриманні має неповнолітню дитину ОСОБА_7, ІНФОРМАЦІЯ_2, військовослужбовця військової служби за призовом під час мобілізації, пожежний пожежної роти військової частини НОМЕР_1, у військовому званні солдат, раніше не судимого...

ОСОБА_5, порушуючи вимоги ст. 28 Конституції України, згідно з якою кожен має право на повагу до його гідності, а також порушуючи вимоги Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», умісно, перебуваючи за адресою: АДРЕСА_2, систематично вчиняв щодо своєї колишньої дружини ОСОБА_4 психологічне та фізичне насильство. Тобто ОСОБА_5 неодноразово вчиняв щодо своєї колишньої дружини дії, виражені у словесних образах нецензурною лайкою, погрозах, приниженні честі та гідності, залякуванні. Тим самим ОСОБА_5 спричинив ОСОБА_4 психологічні страждання, тобто спричинив комплекс негативних психоемоційних змін у вигляді сталої психоемоційної напруги з підвищеною тривожністю, погіршеним настроєм, страхом за здоров'я та безпеку свого життя, переживанням почуттів образливості

¹⁷⁰ Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017. № 2229-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>

¹⁷¹ Там само.

та приниженої гідності, що призводить до погіршення її соціального функціонування та зниження якості життя.

Зокрема, 26.10.2024, близько 23 год 20 хв., ОСОБА_5, за адресою: АДРЕСА_3, вчиняв домашнє насильство фізичного та психологічного характеру стосовно своєї колишньої дружини ОСОБА_4, а саме: висловлювався *нецензурною лайкою та вчиняв штовханину*, у зв'язку з чим 19.12.2024 притягнутий Рокитнянським районним судом Київської області до адміністративної відповідальності за вчинення адміністративного правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 173-2 КУпАП.

Також 06.11.2024, близько 13 год. 00 хв., ОСОБА_5, перебуваючи за адресою: АДРЕСА_2, вчинив домашнє насильство психологічного характеру щодо своєї колишньої дружини ОСОБА_4, що полягало у *заякуванні, погрозах, образах нецензурною лайкою, надсилав повідомлення з погрозами та без її згоди наполегливо заходив до будинку, вибивав двері та вчиняв ці дії в присутності малолітньої дитини ОСОБА_7*. У зв'язку з чим 02.01.2025 притягнутий Рокитнянським районним судом Київської області до адміністративної відповідальності, передбаченої ч. 1 ст. 173-2 КУпАП.

Не зупиняючись на вчиненому, 07.11.2024, близько 19 год. 40 хв., ОСОБА_5, знаходячись за адресою: АДРЕСА_2, вчинив домашнє насильство психологічного і фізичного характеру стосовно своєї колишньої дружини ОСОБА_4, а саме погрожував та *схопив за горло*. У зв'язку з чим 18.12.2025 притягнутий Рокитнянським районним судом Київської області до адміністративної відповідальності, що передбачено ч. 1 ст. 173-2 КУпАП¹⁷².

Фізичне насильства характеризується такими проявами, як:

- ляпаси, стусани, штовхання, щипання, шмагання, кусання;
- незаконне позбавлення волі;
- завдання побойів, мордування, заподіяння тілесних ушкоджень;

¹⁷² Вирок Рокитнянського районного суду Київської області від 14.08.2025.
URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/129517426>

– залишення в небезпеці, ненадання допомоги особі, яка перебувала у небезпечному для життя стані.

Для ідентифікації домашнього насильства важливо керуватися і Порядком проведення та документування результатів медичного обстеження постраждалих осіб від домашнього насильства або осіб, які ймовірно постраждали від домашнього насильства, та надання їм медичної допомоги, де виокремлено можливі ознаки домашнього насильства, зокрема фізичного:

- незвичні опіки (цигаркою або гарячим посудом тощо);
- зміщення суглобів (вивихи), переломи кісток, гематоми, подряпини, садна;
- синці з нетиповим місцем розташування (наприклад, на щоках, очах, губах, вухах, сідницях, передпліччях, стегнах, кінчиках пальців тощо); сліди від укусів;
- рвані рани і переломи в ділянці обличчя, травматична втрата зубів;
- ретинальні крововиливи (у сітківку), відшарування сітківки і переломи орбіти;
- забиті місця на тілі, голові або сідницях, які мають виразні контури предмета (наприклад, пряжки ремня, лозини);
- рани і синці у різних фазах загоєння та/або у різних частинах тіла (наприклад, на спині та грудях одночасно) або незрозумілого походження¹⁷³.

Психологічне насильство – форма домашнього насильства, що включає словесні образи, погрози, у тому числі щодо третіх осіб, приниження, переслідування, залякування, інші діяння, спрямовані на обмеження волевиявлення особи, контроль у репродуктивній сфері, якщо такі дії або бездіяльність викликали у постраждалої особи побоювання за свою безпеку чи безпеку третіх осіб, спричинили емоційну невпевненість, нездатність захистити себе або завдали шкоди психічному здоров'ю особи¹⁷⁴.

¹⁷³ Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 01 лютого 2019 року № 278. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0262-19#Text>

¹⁷⁴ Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017. № 2229-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>

Для прикладу, Вироком Індустріального суду міста Харкова встановлено, що ОСОБА_5, 21.06.2025, з 15:00 до 15:30, знаходячись у приміщенні квартири АДРЕСА_2, перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, безпричинно вчинив сварку зі своєю співмешканкою ОСОБА_6, в ході якої, діючи умисно, систематично та цілеспрямовано, усвідомлюючи протиправний характер своїх протиправних дій, з мотивів стійких особистих неприязних відносин із співмешканкою ОСОБА_6, із якою він пов'язаний спільним побутом та мешкає в одній квартирі, умисно **почав ображати її нецензурною лайкою, принижуючи цим честь та гідність як людини, погрожував фізичною розправою, залякував та погрожував кулонною сокирою**, тобто чинив психологічне насильство стосовно своєї співмешканки ОСОБА_6.

Внаслідок протиправних дій ОСОБА_5 потерпілій ОСОБА_6 були спричинені психологічні страждання, які завдали шкоди її психічному здоров'ю у вигляді емоційної невпевненості, побоювання за свою безпеку, втрати повноцінного побуту, відпочинку та сну, втрати апетиту, зниження самооцінки до пригніченого стану, погіршення її фізичного та психологічного самопочуття, втрати позитивних емоцій, у зв'язку із чим ОСОБА_6 була вимушена звертатись до правоохоронних органів з метою захисту своїх прав¹⁷⁵.

Зазвичай психологічне насильство найчастіше застосовується, як:

газлайтинг – форма психологічного насильства, коли особу змушують сумніватися в адекватності сприйняття та у самій реальності;

бодішеймінг – практика приниження особи висміючими та критичними коментарями, які змушують особу соромитися свого тіла;

стоуовлінг – закам'яніння, зачерствіння, відмова комунікувати та взаємодіяти¹⁷⁶.

¹⁷⁵ Вирок Індустріального районного суду м. Харкова від 12.08.2025. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/129466176>

¹⁷⁶ Харитоновна О. В. Ключові засади гендерної політики в кримінальному праві України та основні напрями реформ щодо протидії насильству стосовно жінок та домашньому насильству : науково-практичний посібник. Харків, 2018. С. 40.

Проявами психологічного насильства є:

- словесні образи, погрози;
- приниження, переслідування, залякування;
- навіювання почуття провини, невпевненості;
- заборона бачитися із рідними чи близькими тощо.

Можливі ознаки психологічного насильства:

- психологічне насильство;
- насильство щодо слабших (тварин чи інших живих істот);
- замкнутість;
- страх або навпаки – демонстрація повної відсутності страху, ризикована, зухвала поведінка;
- невірноважена поведінка;
- агресивність, напади люті, схильність до руйнації, нищення та насильства;
- уповільнене мовлення, нездатність до навчання, відсутність знань, відомих дітям відповідного віку (наприклад, невміння читати, писати та рахувати);
- почуття провини;
- уникання однолітків, бажання спілкуватися та гратися зі значно молодшими дітьми;
- занижена самооцінка;
- тривожність;
- вживання алкоголю, наркотиків, психотропних речовин;
- наявність невротичних, пов'язаних зі стресом та соматоформних розладів;
- афективні розлади;
- спроби самогубства або самоушкодження;
- схильність до «мандрів», бродяжництва;
- страх перед фізичним контактом;
- швидка стомлюваність, знижена спроможність до концентрації уваги¹⁷⁷.

Також промовистим прикладом для ідентифікації домашнього насильства є випадок, опублікований українською фотографинею Анастасією Соловйовою, яка звинуватила

¹⁷⁷ Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 01 лютого 2019 року № 278. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0262-19#Text>

відомого актора Костянтина Темляка у домашньому насильстві, коли вони були в стосунках. Анастасія Соловйова опублікувала пост в інстаграмі, в якому заявила, що п'ять років тому перебувала в аб'юзивних стосунках із Костянтином Темляком, в яких він вдавався до фізичного та емоційного насильства. До публікації вона додала скріншоти листувань та відео, на яких він принижує її.

«Я не могла розповісти свою історію чотири роки. Мовчала через сором, через те, що він медійна людина з авторитетом, а в мене одна тисяча підписників, та недостатня кількість доказів насилля (бо тягав в основному він мене за волосся, чи міг штовхнути, і я падала, і синців не залишалось), та через постійну боротьбу зі своєю тривогою, яка майже довела мене до суїциду», – написала Анастасія Соловйова.

Вона стверджує, що у стосунках актор не раз вдавався до фізичного насильства, влаштовував «емоційні гойдалки», звинувачував у зрадах і контролював її дії, зокрема забороняв публікувати оголені фото та спілкуватися з іншими чоловіками, а коли дівчина хотіла закінчити стосунки – шантажував її самогубством.

Анастасія Соловйова стверджує, що інші дівчата Костянтина Темляка мали аналогічний досвід у стосунках із ним. Вона також додала скріншоти листування з ними¹⁷⁸.

Економічне насильство – форма домашнього насильства, що включає умисне позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна, коштів чи документів або можливості користуватися ними, залишення без догляду чи піклування, перешкоджання в отриманні необхідних послуг з лікування чи реабілітації, заборону працювати, примушування до праці, заборону навчатися та інші правопорушення економічного характеру¹⁷⁹.

Соснівським районним судом м. Черкаси встановлено, що, відповідно до протоколу серії ВАБ № 995894 від 25.08.2024, ОСОБА_1 25.08.2024 близько 13:00 год., перебуваючи за місцем свого проживання за адресою: АДРЕСА_2, вчинила

¹⁷⁸ Актора Костянтина Темляка звинуватили в домашньому насильстві і розбещенні неповнолітньої. URL: <https://zaxid.net/news/>

¹⁷⁹ Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017. № 2229-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>

домашнє насильство економічного характеру щодо доньки ОСОБА_2, а саме: **не впускає та перешкоджає потрапити до квартири, забороняє проживати в квартирі з квітня 2024 року**, внаслідок чого ОСОБА_2 почувалась приниженою та позбавленою житла, за що передбачена адміністративна відповідальність за ч. 1 ст. 173-2 КУпАП¹⁸⁰.

Водночас кримінальне економічне насильство має дещо інше спрямування. Вироком Рівненського міського суду Рівненської області встановлено, що потерпіла ОСОБА_7 з 26.01.1991 р. перебувала у шлюбі з ОСОБА_5, проживали за адресою: АДРЕСА_1. Протягом спільного проживання останній жив за кошти потерпілої, крім того, разом із подружжям проживав хворий батько ОСОБА_5, догляд за яким здійснювала потерпіла своїм коштом. У 2017 році у ОСОБА_5 погіршився стан здоров'я, видалили пухлину. Догляд за ним здійснювала також ОСОБА_7. Приблизно з 2017 року відносини у сім'ї погіршилися. **ОСОБА_5 почав поводити себе зухвало, постійно ображав потерпілу, принижував її, створював нестерпні умови для проживання у будинку, виніс усю сантехніку з будинку, з метою перешкодити потерпілій приймати душ, вмиватися, здійснював відеофіксацію на мобільний телефон, як остання переодягається та миється, забирав консервацію із кухні, продукти харчування, чим перешкоджав у приготуванні їжі**. Внаслідок таких дій з боку чоловіка потерпіла змушена була харчуватися на роботі, що підтверджують її подруги, просити подруг та рідних ОСОБА_5 прихистити її на ніч, оскільки у будинку не було ні опалення, ні води (у зимовий період також), неодноразово підіймав руку на неї.... Крім того, **чоловік виніс ванну, умивальник, унітаз з квартири, щоб позбавити останню ними користуватися**. ...Свідок ОСОБА_8 показала, що знайома з потерпілою з 2020 року, за цей час потерпіла розповідала, що чоловік **не дає їй можливості жити у будинку**, демонструє відеозаписи з будинку, де були розміщені камери відеоспостереження¹⁸¹.

¹⁸⁰ Постанова Соснівського районного суду м. Черкаси від 23.09.2024. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121793918>

¹⁸¹ Рівненський міський суд Рівненської області від 27 жовтня 2023 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114652448>

Економічне насильство дуже складно ідентифікувати, адже його первинні прояви, на перший погляд, можуть бути відображеннями «звичної поведінки» або турботи:

- перебирання на себе функції «чоловіка-годувальника» та обмеження можливостей жінки самореалізуватися;

- контроль усієї фінансової інформації та обмеження доступу до неї. Це може проявлятися як брехня про реальні статки;

- перешкоджання освіті і зайнятості жінки. Може набувати різних форм – від прямої заборони до створення відповідних психологічних умов;

- контроль за її грішми або витратами і майном. Проявляється у проханні довести, на що саме жінка витрачає гроші, через відповідну звітність;

- контроль за доступом до економічних ресурсів. Коли партнер не дозволяє жінці «торкатися грошей», зокрема відмовляє їй у доступі до кредитних і дебетних банківських карток, чекових книжок, навіть якщо гроші на них належать жінці; забороняє розпоряджатися своєю власністю;

- перешкоджання придбанню економічних активів. Коли партнер намагається робити всі великі покупки, як-от квартира чи автомобіль, на своє ім'я;

- перешкоджання використанню власних ресурсів. Це розподіл витрат за принципом «ми витратимо спочатку твоє, а потім кожен своє»; примусове вилучення ресурсів; крадіжка чи продаж без відома власника;

- усунення чоловіка від економічної участі в житті родини. Жінка сплачуватиме рахунки, купуватиме їжу й одяг, оплачуватиме медичні витрати, борги, іпотеку тощо, а коли ресурсів не вистачатиме, змушена буде просити у чоловіка. У такій ситуації чоловік весь час підкреслюватиме, що саме зроблено за його кошти, а основні заробітки витрачатиме на власний розсуд;

- провокування економічних витрат. Це може відбуватися шляхом примусу до непотрібних/необхідних покупок або через псування або руйнування майна і речей, які належать жінці;

- насилля може проявлятися у відмові виплачувати аліменти на утримання дитини, у приховуванні реальної

заробітної плати за офіційного звернення жінки щодо стягнення аліментів¹⁸².

Сексуальне насильство – форма домашнього насильства, що включає будь-які діяння сексуального характеру, вчинені стосовно повнолітньої особи без її згоди або стосовно дитини незалежно від її згоди, або в присутності дитини, примушування до акту сексуального характеру з третьою особою, а також інші правопорушення проти статевої свободи чи статевої недоторканості особи, у тому числі вчинені стосовно дитини або в її присутності.

Луцький міськрайонний суд Волинської області визнав доведеним те, що всередині серпня 2024 року, у нічний час (більш точний час не встановлено), у ОСОБА_11, який перебував за місцем проживання за адресою: АДРЕСА_2, разом із падчеркою ОСОБА_13, ІНФОРМАЦІЯ_2, виник умисел, спрямований на задоволення статевої пристрасті та вчинення дій сексуального характеру з нею.

Реалізуючи свій злочинний умисел, спрямований на задоволення статевої пристрасті, діючи умисно, протиправно, усвідомлюючи значення і суспільно небезпечний характер своїх дій, перебуваючи в приміщенні літньої кухні, ОСОБА_11, використовуючи безпорадний стан неповнолітньої потерпілої ОСОБА_13, який виражався в тому, що остання не могла правильно розуміти сутність та характер вчинюваних з нею сексуальних дій через вік, незважаючи на відсутність добровільної згоди потерпілої, зняв із себе халат та нижню білизну, достовірно знаючи, що падчерка є неповнолітньою, та наказавши потерпілій зняти її одяг, на що остання сама зняла верхній одяг, залишившись у нижній білизні, **оголивши свій статевий орган, почав рукою потерпілої ОСОБА_13 торкатися свого статевого органу, рухаючи її руку вгору та вниз, після чого орально проник в тіло ОСОБА_13 своїми геніталіями**, без її добровільної згоди, вчинивши зґвалтування¹⁸³.

¹⁸² Кваліфікація та основи методики розслідування домашнього насильства : навчальний посібник / С. Романцова, Н. Устрицька, І. Гловюк та ін. ; за ред. І. Гловюк, Н. Лащук, С. Романцової. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. С. 40.

¹⁸³ Вирок Луцького міськрайонного суду Волинської області від 23 червня 2025 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/128314478>

Можливі ознаки сексуального насильства:

- висипи та/або кровотечі в ділянці паху, геніталій;
- захворювання, що передаються статевим шляхом;
- ознаки вагінального або анального проникнення стороннього предмета;
- примус до проституції;
- небажана вагітність;
- вчинення сексуальних злочинів;
- сексуальні домагання щодо дітей, підлітків, дорослих;
- нерозбірлива та/або активна сексуальна поведінка;
- відсутність догляду за собою (недотримання правил особистої гігієни);
- синдром «брудного тіла» (постійне настирливе перебування у ванній, під душем);
- боязнь осіб протилежної (або певної) статі;
- уникнення контактів і боязнь конкретних людей;
- синці на внутрішній стороні стегон, на грудях і сідницях.

За вчинення домашнього насильства в Україні передбачена як кримінальна відповідальність, так і адміністративна, притягнення до якої підтверджує факт систематичності вчинення домашнього насильства поряд з іншими доказами.

Статтею 173⁻²КУпАП встановлено відповідальність за вчинення домашнього насильства, невиконання термінового заборонного припису або неповідомлення про місце свого тимчасового перебування. Визначаючи, що домашнім насильством є умисне вчинення будь-яких діянь (дій або бездіяльності) фізичного, психологічного чи економічного характеру (застосування насильства, що не спричинило тілесних ушкоджень, погрози, образи чи переслідування, позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна або коштів, на які потерпілий має передбачене законом право, тощо), внаслідок чого могла бути чи була завдана шкода фізичному або психічному здоров'ю потерпілого¹⁸⁴.

Водночас ст. 173-8 КУпАП передбачена відповідальність за невиконання термінового заборонного припису особою,

¹⁸⁴ Кодекс України про адміністративні правопорушення. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10/ed20241219#Text>

стосовно якої він винесений, або неповідомлення уповноваженим підрозділам органів Національної поліції України про місце свого тимчасового перебування в разі винесення такого припису¹⁸⁵. Статтею 39-1КУпАП встановлено, що у разі вчинення домашнього насильства суд під час вирішення питання про накладення стягнення за адміністративне правопорушення має право одночасно вирішити питання про направлення особи, яка вчинила домашнє насильство, на проходження програми для кривдників.

Постанова у справі про адміністративне правопорушення, згідно з якою суд вирішив направити порушника на проходження програми для особи, яка вчинила домашнє насильство у триденний строк, з дня набрання нею законної сили направляється до суб'єкта, який згідно із законом відповідальний за виконання таких програм. У разі непроходження програми для кривдників особу притягують до відповідальності за ст. 390-1 КК України, яка встановлює відповідальність саме за *умисне ухилення від проходження програми для кривдників особою*, щодо якої вона застосовані судом¹⁸⁶.

Імплементуючи вимоги Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (Стамбульської конвенції), український законодавець створив *модель кримінально-правового реагування на домашнє насильство*:

1) сконструював у Кримінальному кодексі України ст. 126-1 «Домашнє насильство»;

2) в деяких складах злочинів передбачив кваліфікуючу ознаку «вчинення злочину щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах»;

3) передбачив у ст. 67 КК України обтяжуючу обставину «вчинення злочину щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах» (п. 6-1 ч. 1 ст. 67 КК)

¹⁸⁵ Кодекс України про адміністративні правопорушення. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10/ed20241219#Text>

¹⁸⁶ Кримінальний кодекс України від 05 квітня 2001 р. № 2341-III (із змінами та доповненнями). Верховна Рада України : офіц. вебсайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2341-14>

та розширив зміст п. 6 ч. 1 ст. 67 КК за рахунок «вчинення злочину... у присутності дитини»;

4) створив інститут обмежувальних заходів для осіб, які вчинили домашнє насильство (ст. 91-1 КК України);

5) передбачив у ст. 76 КК України «Обов'язки, які покладає суд на особу, звільнену від відбування покарання з випробуванням» можливість застосування до таких осіб, що засуджені за злочини, пов'язані з домашнім насильством, обмежень та заборон, передбачених у ст. 91-1 КК України;

6) сконструював ст. 390-1 КК України «Невиконання обмежувальних заходів, або обмежувальних приписів, або не проходження програми для кривдників»¹⁸⁷.

Обмежувальні заходи кримінально-правового характеру, що застосовуються до осіб, що вчинили домашнє насильство, у ККУ є наслідком імплементації Стамбульської конвенції, адже перед Україною постало завдання не тільки криміналізувати діяння домашнього насильства, а й запровадити на усіх рівнях правового регулювання заходи безпеки для осіб, які постраждали від домашнього насильства.

Статтею 91-1 Кримінального кодексу України встановлено: обмежувальні заходи щодо осіб, які вчинили домашнє насильство, застосовуються в інтересах потерпілого від злочину, пов'язаного з домашнім насильством, одночасно з призначенням покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, або звільненням з підстав, передбачених ККУ, від кримінальної відповідальності чи покарання, суд може застосувати до особи, яка вчинила домашнє насильство, один або декілька обмежувальних заходів, відповідно до якого (яких) на засудженого можуть бути покладені такі обов'язки:

1) заборона перебувати в місці спільного проживання з особою, яка постраждала від домашнього насильства;

2) обмеження спілкування з дитиною у разі, якщо домашнє насильство вчинено стосовно дитини або у її присутності;

3) заборона наблизитися на визначену відстань до місця, де особа, яка постраждала від домашнього насильства, може постійно чи тимчасово проживати, тимчасово

¹⁸⁷ Харитонova O., Tіtko I. Злочин, пов'язаний з домашнім насильством: правові проблеми та практичні рекомендації. *Юрліга : вебсайт*. URL: https://jurliga.ligazakon.net/analytcs/192450_zlochin-povyazaniy-z-domashnm-nasilstvom-pravov-problemi-ta-praktichn-rekomendats

чи систематично перебувати у зв'язку з роботою, навчанням, лікуванням чи з інших причин;

4) заборона листування, телефонних переговорів з особою, яка постраждала від домашнього насильства, інших контактів через засоби зв'язку чи електронних комунікацій особисто або через третіх осіб;

5) направлення для проходження програми для кривдників.

Заходи, передбачені частиною першою цієї статті, застосовуються щодо особи, яка на момент вчинення домашнього насильства досягла 18-річного віку.

Заходи, передбачені ККУ, можуть застосовуватися на строк від одного до трьох місяців і за потреби можуть бути продовжені на визначений судом строк, але не більше як на 12 місяців¹⁸⁸.

Також, відповідно до п. 27 *«Порядку взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі»*¹⁸⁹, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 22.08.2018 року № 658, держадміністрації та виконавчі органи сільських, селищних, міських, районних у містах (у разі їх утворення) рад, у тому числі об'єднаних територіальних громад, здійснюють розроблення та виконання на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці місцевих програм із запобігання та протидії насильству; водночас практика демонструє два варіанти реалізації, а саме: укласти угоду (закупити послугу) з організацією, яка реалізує програми для кривдників, або в разі відсутності направити фахівців на проходження навчання для реалізації програм для кривдників на рівні громад.

Військовослужбовці, військовозобов'язані та резервісти під час проходження зборів, а також особи начальницького складу Національного антикорупційного бюро України, Бюро економічної безпеки України, рядового і начальницького

¹⁸⁸ Кримінальний кодекс України в редакції 17.07.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n3411>

¹⁸⁹ Порядок взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі, затверджений постановою КМУ від 22 серпня 2018 р. № 658. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/658-2018-%D0%BF#Text>

складу Державної кримінально-виконавчої служби України, служби цивільного захисту, Державного бюро розслідувань, поліцейські несуть відповідальність за адміністративні правопорушення за дисциплінарними статутами за вчинення домашнього насильства, невиконання термінового заборонного припису або неповідомлення про місце свого тимчасового перебування у разі винесення термінового заборонного припису несуть адміністративну відповідальність на загальних підставах¹⁹⁰.

А також, у разі притягнення таких осіб до відповідальності за вчинення домашнього насильства, направлення особи, яка вчинила таке насильство, на проходження програми для осіб, які вчинили домашнє насильство чи насильство за ознакою статі, теж здійснюється на загальних підставах.

У справах домашнього насильства для Національної поліції важливе значення мають рішення Європейського суду з прав людини. Вони формують обов'язкові стандарти реагування, розслідування та захисту постраждалих.

Європейський суд з прав людини у справі «Курт проти Австрії» зазначає, що органи влади повинні негайно реагувати на заяви про домашнє насильство та встановити, чи існує реальна та безпосередня загроза життю однієї або кількох ідентифікованих постраждалих від домашнього насильства, шляхом проведення незалежної, проактивної та всебічної оцінки ризиків. Реальність і безпосередність ризику повинні оцінюватися з урахуванням конкретного контексту випадків домашнього насильства. Якщо в результаті оцінки ризиків виявляється, що існує реальна та безпосередня загроза життю, органи влади зобов'язані вжити превентивних оперативних заходів, які будуть адекватними та пропорційними рівню оціненого ризику¹⁹¹.

¹⁹⁰ Кодекс України про адміністративні правопорушення в редакції від 22.05.2024, яка набула чинності 19.12.2024 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10/ed20241219#Text>

¹⁹¹ Рішення ЄСПЛ у сфері реагування на гендерно зумовлене насильство: огляд окремих позицій. Збірник підготовлено Асоціацією жінок-юристок України «ЮрФем» у партнерстві з Офісом Генерального прокурора за підтримки гуманітарної організації CARE. URL: <https://jurfem.com.ua/wp-content/uploads/2024/10/%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0-%D0%B2%D0%B5%D1%80%D1%81%D1%96%D1%8F-%D0%A0%D0%86%D0%A8%D0%95%D0%9D%D0%9D%D0%AF-%D0%84%D0%A1%D0%9F%D0%9B.pdf>

У справі «Опуз проти Туреччини» (Opuz v. Turkey) йдеться про таке: неспроможність держави захистити жінок від домашнього насильства порушує їхнє право на рівний [із чоловіками] захист закону, і ця неспроможність не обов'язково має бути умисною. У справах, які стосуються домашнього насильства, права кривдників не можуть переважати над правами постраждалих на життя та фізичну і психічну недоторканність. Адже заявниця скаржилася на те, що національні органи влади не змогли захистити право на життя її матері та проявили недбалість при запобіганні та припиненні «неодноразового» насильства, а саме: «у 1990 році пані Опуз почала жити з Н.О., сином чоловіка її матері. Пані Опуз і Н.О. одружилися і народили трьох дітей. Проте від початку стосунків у них були серйозні сварки, тому невдовзі вони розлучились. У період з 1995 по 1998 роки відбулося чотири випадки насильства з боку Н.О., про які заявниця повідомила правоохоронні органи. Ці інциденти включали побиття, спробу збити двох жінок автомобілем, внаслідок чого мати була серйозно поранена, і напад, під час якого заявниця отримала сім ударів ножем. Обидві жінки отримали травми, небезпечні для життя. Коли мати заявниці намагалася допомогти їй втекти з родинного помешкання, її застрелив чоловік заявниці. Мати заявниці померла миттєво. Постраждалі повідомляли органи влади про ці прояви насильства, зазначаючи, що побоюються за своє життя. Кримінальні провадження, які було відкрито проти чоловіка заявниці за погрози вбивством, насильство та за замах на вбивство, щонайменше двічі було закрито після того, як постраждалі особи відкликали свої скарги (ймовірно, внаслідок погроз з боку чоловіка заявниці). Втім, провадження щодо нападу з використанням автомобіля та щодо заподіяння ножових поранень заявниці завершилися судовим провадженням. Чоловіка було визнано винним за обома звинуваченнями. За перше його було засуджено до трьох місяців позбавлення волі, згодом це покарання пом'якшили до сплати штрафу, а за друге – постановили сплатити штраф із щомісячним внесенням його частин. Зрештою, він убив з вогнепальної зброї матір заявниці, пояснюючи це захистом своєї честі. За цей злочин його визнали винним та засудили до довічного ув'язнення. Під час апеляційного перегляду

його було тимчасово звільнено з-під варти, і він знову вдався до погроз своїй дружині, яка одразу звернулася по захист до органів влади. Офіційні особи вжили відповідних заходів лише сім місяців потому»¹⁹².

У справі «А та Б проти Грузії» (A and B v. Georgia) ЄСПЛ підкреслив, що якщо винуватцем домашнього насильства є офіцер поліції при виконанні, який зловживає своїм службовим становищем, то зобов'язання Держави розслідувати і, в разі потреби, призначити покарання є більш суворим (§ 48).

С. була вбита її партнером Д., батьком заявника, 25 липня 2014 року. У 2011 році 17-річну С. викрали для одруження з Д., який на той момент був працівником поліції. У зв'язку з постійними погрозами з боку Д., С. проживала разом із ним, але без реєстрації шлюбу. Пізніше дівчина повернулася до батьківського дому через переслідування з боку Д. Згодом чоловік погрожував убивством матері С., але поліція не відреагувала на цей випадок. 31 серпня 2013 року після сварки щодо виплати аліментів Д. завдав тілесних ушкоджень С. Було викликано патрульних поліції, які опитали потерпілу у присутності Д. Один із працівників поліції повідомив С., що «побиття дружини є звичним явищем і не варто надавати цьому великого значення». Під час розмови з поліцейськими Д. кричав на С. та навіть погрожував убивством, щоб та підписала протокол. Крім того, Д. не допитували, а зазначений в протоколі ступінь насильства не відповідав дійсності. Один із правоохоронців порадив С. не звертатися до них у майбутньому без поважної причини, інакше її оштрафують за безпідставний виклик поліції. Д. покинув дім разом із поліцейськими. Того ж дня С. подала заяву до прокуратури зі скаргою на фізичне насильство з боку Д. та неналежне виконання обов'язків поліцейськими. Д. ж надав письмове зобов'язання про те, що він не буде вчиняти правопорушень щодо С. та її сім'ї, після чого прокуратура вирішила не відкривати кримінальне провадження. 5 липня 2014 року С. подала скаргу до Міністерства внутрішніх справ Грузії через те,

¹⁹² Там само. URL: <https://jurfem.com.ua/wp-content/uploads/2024/10/%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0-%D0%B2%D0%B5%D1%80%D1%81%D1%96%D1%8F-%D0%A0%D0%86%D0%A8%D0%95%D0%9D%D0%9D%D0%AF-%D0%84%D0%A1%D0%9F%D0%9B.pdf>

що Д. двічі здійснював фізичне насильство щодо неї й відбувалось це публічно – 3 та 5 липня 2014 року. Свідки підтвердили, що Д. використовував службове становище для вчинення насильства проти С. упродовж трьох років. Представник Міністерства внутрішніх справ викликав С. на допит, під час якого вона повторила, що Д. систематично завдавав їй фізичного і психологічного насильства. Після того, як С. покинула слухання, Д. переслідував її на вулиці. Д. дістав свій табельний пістолет і з близької відстані зробив п'ять пострілів у груди та живіт С., від чого вона померла миттєво. Адже недооцінка рівня небезпеки фактично вчиненого насильства може мати шкідливий вплив на перспективи відкриття кримінального провадження та навіть перешкоджати постраждалим від домашнього насильства, які часто вже перебувають під тиском суспільства, у майбутньому повідомляти владі про кривдника, який є членом сім'ї¹⁹³.

ЄСПЛ у рішенні «Івашків проти України» щодо неефективного розслідування тривалого жорстокого поводження стосовно заявниці з боку її колишнього чоловіка зазначає, що у контексті домашнього насильства органи державної влади завжди повинні добросовісно намагатись з'ясувати, що трапилось, і не покладатися на поспішні або необґрунтовані висновки для закриття кримінального провадження. Адже у цій справі протягом 6-ти років колишній чоловік заявниці завдав останній легких тілесних ушкоджень п'ять разів. Поліція та прокуратура неодноразово відмовлялися відкривати кримінальні провадження за відсутністю складу злочину. Два з п'яти інцидентів були розглянуті в національних судах. Після другої скарги було відкрито провадження. У позові заявниця зазначила, що у травні 2010 року вона подала таку ж заяву до суду, але суд направив справу до прокуратури, оскільки вона містить ознаки іншого кримінального правопорушення, а саме – погрози вбивством. Прокуратура направила цю справу до поліції, яка, своєю чергою, відмовила у відкритті провадження

¹⁹³ Рішення ЄСПЛ у сфері реагування на гендерно зумовлене насильство: огляд окремих позицій: збірник підготовлено Асоціацією жінок-юристок України «ЮрФем» у партнерстві з Офісом Генерального прокурора за підтримки гуманітарної організації CARE. URL: <https://jurfem.com.ua/wp-content/uploads/2024/>

за відсутністю складу злочину. Заявниця наголошувала, що протягом багатьох років її колишній чоловік чинив щодо неї протиправну поведінку, наприклад, завдавав їй тілесних ушкоджень, знущався з неї та вживав ненормативну лексику, і що її численні скарги до поліції не мали результату.

Також у рішенні «Валюлієне проти Литви» ЄСПЛ наголошує, що обов'язок держави притягувати до відповідальності слугує насамперед для того, щоб акти жорстокого поводження не залишалися ігнорованими відповідними органами влади та для забезпечення ефективного захисту проти актів жорстокого поводження, які, зокрема, можуть проявлятися у вигляді вчинення домашнього насильства. «Заявниця жила з чоловіком протягом трьох років у Бельгії. Згодом вона повернулася до Литви, продала йому половину від своєї частки у квартирі. Але коли вона більше не хотіла підтримувати стосунки з цим чоловіком, він почав погрожувати їй. У своїй заяві до суду заявниця стверджувала, що повторні акти насильства проти неї призвели до заподіяння їй легких тілесних ушкоджень. Вона просила суд почати кримінальне провадження проти її чоловіка. Але зважаючи на те, що правопорушення було кваліфіковане як заподіяння легких тілесних ушкоджень, поліція пропонувала заявниці звернутися з проханням ініціювати провадження в порядку приватного обвинувачення. Чоловікові заявниці було вручено підозру у систематичному завданні легких тілесних ушкоджень. Розслідування неодноразово призупиняли та відновлювали, оскільки обвинувачений до суду не з'являвся та переховувався від слідства та суду. Щоразу, коли слідство призупинялося, він подавав апеляційну скаргу. Слідчий прийняв рішення про відсутність достатніх доказів для доведення вини кривдника, а прокурор вирішив не підтримувати обвинувачення, бо досудове розслідування було недостатньо ретельним. Заявниця оскаржила ці рішення, і згодом прокуратура поновила провадження, а слідчого у цій справі було відсторонено через упередженість та затягування строків розслідування. Далі прокурор прийняв рішення про відсутність підстав для публічного обвинувачення, оскільки було прийнято новий Кримінальний процесуальний кодекс Литви, і від моменту набрання ним чинності таке правопорушення належить до переліку кримінальних правопорушень приватного

обвинувачення. Заявниця подала апеляційну скаргу, посилаючись на те, що чотири роки тому вона вже зверталася до правоохоронних органів щодо нанесених їй тілесних ушкоджень. У цій справі прокурор ініціював після подання нею заяви досудове розслідування. Слідство продовжилося і, як наслідок, строки кримінального провадження були явно затягнуті зі шкодою для заявниці, оскільки кривдник до цього дня не притягнутий до відповідальності».

Кількість рішень винесених ЄСПЛ, а саме: «J.I. проти Хорватії», «М.М. та З.М. проти України», «Опуз проти Туреччини», «А. і Б. проти Грузії», «Івашків проти України», «Курт проти Австрії», «Валюлієне проти Литви», «Талпіс проти Італії», «М.С. проти України», «Малагіч проти Хорватії», «Гайдукевич проти Грузії», «Бранко Томашич та інші проти Хорватії», «Еремія проти Молдови», «Ланді проти Італії», «А.Е. проти Болгарії», «Є.С. та інші проти Словаччини», «У та інші проти Болгарії», «Калуца проти Угорщини», «Тунікова та інші проти росії», «Галович проти Хорватії», «Контрова проти Словаччини», «А. проти Хорватії», «Гайдуова проти Словаччини», «Белшан проти Румунії», «Е.М. проти Румунії», «М.Дж. проти Туреччини», «Халіме Кіліч проти Туреччини», «Левчук проти України», «Д.М.Д. проти Румунії», «Дживек проти Туреччини», «Р.Б. проти Естонії», підтверджують наявність проблеми не ефективного надання допомоги, розслідування та розгляду справ домашнього насильства. Саме ці рішення запускають системи комплексної допомоги постраждалим.

3.4. Переслідування (сталкінг) як форма гендерно зумовленого насильства

Аби зрозуміти сталкінг як явище, необхідно вивчити його походження. Воно виникло декілька десятків років тому і, очевидно, було відоме й до цього. Наприклад, 1361 р. англійські судді випустили Мирний акт (англ. – *Justices of the Peace Act*), згідно з яким за ведення стеження за іншими особами була передбачена відповідальність у вигляді арешту¹⁹⁴.

¹⁹⁴ Право на приватність: *conditio sine qua non* / Харківська правозахисна група. Харків : Фоліо, 2003. 216 с.

Цей документ є одним із перших джерел, що закріпив відповідальність за фактом незаконного переслідування іншої особи. Хоча згадки про сталкінг містилися ще в античній літературі та міфології, термін походить від англ. *to stalk* – переслідувати – й уперше з’явився в науковій літературі у 1921 р. Його ввів французький психіатр Гаєтан Гас’єн де Клерамбо (Gaëtan Gatian de Clérambault) в своїй роботі «Любовний психоз» (*Les Psychoses Passionnelles*)¹⁹⁵. У ній автор розглянув сталкінг з точки зору психіатрії, описуючи й мотиви поведінку переслідувача. Зараз поняття сталкінгу дещо розширювалося, розглядаючись саме як конкретний вид протиправної поведінки, що містить цілком реальну загрозу для переслідуваного, за якою об’єктом переслідування може стати будь-яка особа. Хоча в більшості сталкер належить до одного із двох типів. Відповідно до першого типу, сталкер лише опосередковане знайомий з жертвою. Цей тип називається еротоманією, або «синдромом коханого фантома», саме його й описав Гаєтан Гас’єн де Клерамбо. Другий тип значно поширеніший, утворюючи частину домашнього насильства й спрямований на особу, з якою у сталкера були близькі стосунки¹⁹⁶.

Уперше сталкінг був визнаний злочином у штаті Каліфорнія у 1990 р. Кримінальний кодекс штату визначив його як «навмисне, зловмисне і повторюється переслідування і домагання до іншої людини». До 1992 р. подібні закони з’явилися ще в 30 штатах, а згодом у Канаді, Австралії та Бельгії. Далі норми, що передбачали відповідальність за сталкінг, активно доповнювали законодавства країн Європи. Зокрема, у 2007 р. у КК Німеччини була передбачена відповідальність за сталкінг у § 238 StGB, де під сталкінгом розумілося переслідування без дозволу іншої особи способом, придатним для серйозного обмеження способу життя цієї людини шляхом наполегливого пошуку фізичної близькості; намагання

¹⁹⁵ Хлопов А. О. Сутність сталкінгу як суспільно небезпечного діяння та роль інформації приватного характеру. *Часопис Київського університету права*. № 2020/4. С. 404–409.

¹⁹⁶ Kimberly A. Tolhurst, A Search for Solutions: Evaluating the Latest Anti-Stalking Developments and the National Institute of Justice Model Stalking Code, 1 Wm. & Mary J. Women & L. 269 (1994). URL: <https://scholarship.law.wm.edu/wmjowl/vol1/iss1/11>

встановити контакт за допомогою різних засобів зв'язку або через третіх осіб; неналежне використання персональних даних; погрози близьким та родичам та іншим подібним діям, що порушують звичай ритм життя людини тощо. У Шотландії закон з протидії сталкінгу з'явився в 2010 р. Цікаво, що за десять років до цього лише 70 осіб були засуджені за переслідування своїх жертв, однак уже за два роки після прийняття цього закону їх кількість зросла до 4433. На підтвердження цієї тези звернемося до офіційної статистики Великобританії, згідно з якою за 2018 р. обвинувачення за сталкінг пред'являлося лише двом із 10 підозрюваних¹⁹⁷.

Сьогодні в правовому полі існує прогалина, що потребує усунення з боку законодавця, а саме – правоохоронні органи можуть допомогти постраждалій від сталкінгу особі лише тоді, коли щодо неї було вчинено реальне кримінальне правопорушення, передбачене в КК України, відтак є потреба в криміналізації такої форми девіантної поведінки, як сталкінг, шляхом включення в КК України норми про сталкінг¹⁹⁸. Водночас, як зазначає З. Лисовець, «сталкери не просто дошкуляють постраждалій своїми залицяннями та домаганнями....потрібно пам'ятати, що сталкер в якийсь момент може перетворитися на вбивцю»¹⁹⁹, і це підтверджено у висновках науковців із Університету в Глостерширі, які проаналізували 358 випадків умисних вбивств жінок. Виявлено, що в 94 % випадках жертва зазнала переслідування, з яких більше половини були вбиті колишнім партнером²⁰⁰.

¹⁹⁷ Хлопов А. О. Сутність сталкінгу як суспільно небезпечного діяння та роль інформації приватного характеру. Часопис Київського університету права. № 2020/4. С. 404–409.

¹⁹⁸ Лісіцина Ю. О. «Я буду стежити за тобою!». До питання криміналізації сталкінгу. Україна-ЄС: питання гармонізації кримінального та кримінального процесуального законодавства : матеріали круглого столу (22 червня 2023 року) / упор. І. В. Глов'юк, Н. Р. Лашук. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2023. С. 37–39.

¹⁹⁹ Зоряна Лисовець. Блог «Stop-kiliers». URL: <https://www.instagram.com/stop.killers?igsh=MXlyZXZyM2picnhtcg==>

²⁰⁰ Stalking behaviour identified in 94% of murders, study shows. URL: <https://www.theguardian.com/uk-news/2017/apr/24/stalking-behaviour-murders-study-shows>

Прояви та наслідки сталкінгу

Сталкінг складно сплутати з чим-небудь іншим. Його основна характеристика – це нав'язливе переслідування жертви. Буде це сталкінг офлайн або онлайн – переслідувач нагадує про себе щодня багато разів поспіль. Під час кампанії #StopStalking дівчина повідомила, що отримувала від сталкера по 300 дзвінків на день.

Існують конкретні ознаки того, що з вами «трапився» сталкінг:

- ви часто зустрічаєте переслідувача/ку біля школи чи університету, біля дому або роботи, біля спортивної зали – там, де ви часто буваєте і куди зазвичай приходите за певним розкладом;

- він/вона дзвонить, пише вам у всі доступні месенджери, на всі можливі електронні адреси, і для цього може використовувати різні номери телефонів та «ліві» акаунти;

- він/вона може приходити до вас додому, навіть якщо ви тисячі разів просили припинити це;

- він/вона може робити вам подарунки – це спосіб маніпуляції та можливість зайвий раз побачити вас;

- він/вона вимагає зустрічі через погрози (наприклад, каже, що накладе на себе руки, якщо ви відмовите);

- він/вона може використовувати ваші особисті дані, секрети, якими ви ділилися, коли були близькі, фото або відео, щоб шантажувати вас²⁰¹.

Аналізуючи кримінальне законодавство України, зрозуміло, що основною охоронною нормою проти сталкінгу є ст. 182 «Порушення недоторканності приватного життя» Кримінального кодексу України, але за певних умов відповідальність може настати за ст. ст. 129, 162, 163, 194, 195, 296 КК України. Однак це не єдині норми, які можна вивчати. Якщо переслідувачем використовуються особисті дані, фото чи відео без дозволу, то такі дії можна заборонити, керуючись ст. 307 Цивільного кодексу України. Важливим кроком у цьому напрямі стало прийняття у 2017 р. законодавства щодо протидії домашньому насильству, яке створило можливість застосовувати заборонні приписи. Останнім, до прикладу,

²⁰¹ Переслідування в реалі та онлайн: як протидіяти сталкеру? URL: <https://supportme.org.ua/needle-and-bullying/stalking>

можна заборонити кривднику перебувати в одному місці з постраждалим, контактувати з ним тощо. Це стало можливим із набуттям чинності в 2018 р. Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», ст. 25 якого надала змогу встановити терміновий заборонний припис. За невиконання такого припису настає адміністративна відповідальність, передбачена ст. 173-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення. З огляду на окреслений законодавчий арсенал, на перший погляд, може здаватися, що особа надійно захищена законодавством від сталкінгу, але насправді це не так²⁰². **Необхідно запровадити в Україні кримінальну відповідальність за незаконне переслідування (сталкінг). Окрім того, це забезпечить імплементацію відповідних положень Стамбульської конвенції.**

Стаття 34 Стамбульської конвенції визначає сталкінг як навмисну поведінку, що полягає у неодноразових діях, які загрожують безпеці іншої особи та змушують її побоюватися за власну безпеку²⁰³. Тобто сталкінг включає будь-яку загрозливу повторювану поведінку щодо конкретної особи, яка тягне за собою навіювання цій особі почуття страху.

Також Дж. Рід Мелой (J. Reid Meloy) вважає, що сталкінг – це форма емоційного насильства (психічного нападу), котре сприймається як небажане й нав'язливе, характеризується повторюваністю і викликає занепокоєння або страх. Переслідування може здійснюватися з використанням телефону («безмовні телефони», розмови, SMS), листування (пошта звичайна та електронна), чи також полягати у стеженні, перебуванні біля місця проживання жертви, їзди за нею автомобілем чи знищенні її майна.

Проте у Законі України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» (п. 14 ч. 1) переслідування вважається окремою формою психологічного насильства, що включає *словесні образи, погрози, у тому числі щодо третіх осіб,*

²⁰² Хлопов А. О. Сутність сталкінгу як суспільно небезпечного діяння та роль інформації приватного характеру. *Часопис Київського університету права*. 2020/4. С. 404–409.

²⁰³ Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text

приниження, переслідування, залякування, інші діяння, спрямовані на обмеження волевиявлення особи, контроль у репродуктивній сфері, якщо такі дії або бездіяльність викликали у постраждалої особи побоювання за свою безпеку чи безпеку третіх осіб, спричинили емоційну невпевненість, нездатність захистити себе або завдали шкоди психічному здоров'ю особи²⁰⁴.

Оскільки не може бути покарання без закону, Конвенція вимагає від усіх держав-учасниць **криміналізувати сталкінг**, або переслідування, у своєму національному законодавстві. Однак під час перемовин деякі держави-учасниці вважали, що ліпше, аби за сталкінг передбачались санкції некримінального характеру, попри кваліфікацію його як злочину. З цієї причини, так само як і у випадку з психологічним насильством, пункт 3 статті 78 *передбачає можливість для будь-якої держави-сторони Конвенції зробити застереження та залишити за собою право передбачати некримінальні санкції, якщо вони є ефективними, пропорційними та забезпечують стримуючий вплив*²⁰⁵.

Тобто розробники Конвенції мали за намір зберегти принцип криміналізації сталкінгу, дозволяючи при цьому державам проявляти гнучкість, коли їхня правова система передбачає некримінальні, але ефективні, санкції за акти переслідування.

Та самого встановлення кримінальної відповідальності за переслідування недостатньо, оскільки ефективність законодавства багато в чому залежить від забезпечення його виконання. Судді та правоохоронні органи повинні достеменно знати, як поводитись у випадках повідомлення про переслідування та розуміти його особливості. Тому Конвенція містить низку положень, спрямованих на вдосконалення методів проведення розслідувань і судових проваджень. Їхньою метою є помістити права постраждалих в основу кримінального провадження, гарантувати їхню безпеку та забезпечити більш ефективно проведення розслідувань і притягнення до відповідальності²⁰⁶.

²⁰⁴ Юлія Нікітіна. Сталкінг: про що це?

²⁰⁵ Там само.

²⁰⁶ Марія Желтуха .Сталкінг: досвід криміналізації у світі (частина I). URL: <https://jurfem.com.ua/stalkinh-p1/>

Крім того, Стамбульська конвенція вимагає від держав-учасниць забезпечити захист постраждалих за допомогою обмежувальних приписів чи захисних судових наказів. Раніше у більшості європейських країн було технічно можливо клопотати про винесення обмежувального припису, але він рідко використовувався проти переслідувачів/ок. Однак із прийняттям Конвенції держави взяли на себе зобов'язання гарантувати, що в судовому порядку можна отримати заборону переслідувачу/ці в будь-який спосіб контактувати з постраждалою особою та зобов'язати його припинити злочинну поведінку. Водночас порушення такого судового наказу має тягнути за собою застосування до кривдника кримінальних чи інших правових санкцій.

Урешті, Стамбульська конвенція вимагає від держав-учасниць створити спеціалізовані служби підтримки постраждалих від будь-якого виду насильства, що охоплюється її положеннями. Ця вимога, закріплена у статтях 22 та 24 Конвенції, стосується і сталкінгу. Питання про організацію таких служб підтримки залишено на розсуд держави. Конвенція лише встановлює загальні рамки: постраждалі повинні мати доступ до загальнодержавних цілодобових безоплатних телефонних ліній допомоги, за якими вони можуть отримати консультацію, конфіденційно або з належним урахуванням їхньої анонімності, та перенаправлення до місця, де вони отримають необхідну допомогу²⁰⁷.

Проектом Закону № 12297 від 09.12.2024 «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо забезпечення повноти імплементації положень міжнародного права з питань протидії домашньому та іншим видам насильства, у тому числі щодо дітей» пропонується доповнити КК статтею 129-1 «Незаконне переслідування (сталкінг)» у такій редакції:

1. умисне вчинення дій (двічі або більше), що полягають у здійсненні загрозової поведінки стосовно потерпілої особи (незаконне стеження, нав'язування спілкування, інше незаконне пряме чи опосередковане вторгнення

²⁰⁷ Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text

у будь-який спосіб в особисте чи сімейне життя потерпілої особи всупереч її волі), у тому числі з використанням електронних комунікацій, що викликає у неї страх за безпеку свого життя чи здоров'я або її близьких, за відсутності ознак діяння, передбаченого статтею 126-1 цього кодексу,

– карається штрафом від двох тисяч до чотирьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, або громадськими роботами на строк від ста п'ятдесяти до двохсот со-рока годин, виправними роботами на строк до двох років або пробаційним наглядом на строк до двох років, або обмеженням волі на строк до двох років.

2. ті самі дії, вчинені за попередньою змовою групою осіб або особою, раніше судимою за кримінальне правопорушення, передбачене цією статтею, або уз в'язку з виконанням потерпілою особою службового чи громадського обов'язку, або щодо неповнолітньої особи,

– караються пробаційним наглядом на строк від трьох до п'яти років або обмеженням волі на строк від двох до чотирьох років, або позбавленням волі на такий самий строк»²⁰⁸ – наразі це перший крок до криміналізації сталкінгу, ефективність убезпечення постраждалих від сталкінгу свідчитимуть звіти Національної поліції, Офісу Генерального прокурора та вирокі суду.

3.5. Сексуальне насильство

3.5.1. Зґвалтування та сексуальне насильство, примушування до вступу в статевий зв'язок

Стамбульська конвенція вимагає від держав-учасниць створення національної правової рамки протидії гендерному насильству та його небезпечному різновиду – сексуальному насильству. Український законодавець на виконання конвенційних стандартів реконструював підходи до сексуальних злочинів, передбачивши головними акцентами сексуальну

²⁰⁸ Проект Закону про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо забезпечення повноти імплементації положень міжнародного права з питань протидії домашньому та іншим видам насильства, у тому числі щодо дітей (12297 від 09.12.2024). URL: <https://itd.rada.gov.ua/BILLINFO/Bills/Card/453>

автономію особи та комунікативність згоди, запропонував класифікацію сексуальних атак, відштовхуючись від ступеня тілесної інвазивності, спробував розробити нову модель захисту малолітніх / неповнолітніх осіб як найбільш вразливих до сексуальної експлуатації²⁰⁹.

У 2019 році законодавець суттєво змінив підходи до кримінально-правового регулювання відповідальності за вчинення сексуального насильства. Панорамний погляд на правові зміни в у цій сфері демонструє їх зв'язок зі змінами соціальними та політичними. Ці зміни пов'язані з переосмисленням стереотипів про зґвалтування²¹⁰, які досі з'являються у публічному просторі. Йдеться, наприклад, про «п'яні вечірки», які проводили молодики у Києві, або ж зґвалтування неповнолітньої дівчини на Закарпатті. У цьому контексті можна побачити суспільний осуд щодо вцілілих на кшталт «сама винна», «не треба було туди йти», «вони молоді хлопці, а вона така красива, це інстинкти», «ой, та він не міг зґвалтувати, це наклеп, він же такий чемний хлопчик» – все це прояви культури зґвалтування²¹¹.

Дослідження мізогії Джека Голанда свідчать, що у культурі зневаги жінку змушують відчувати непереборну вину за те, що її краса викликає бажання, запускаючи цикл життя і смерті, і розірвати його неможливо. В Англії до 1923 року у разі зґвалтування жінки її чоловік зобов'язаний був з нею розлучитися, побоюючись втратити громадянство. Зґвалтованим жінкам у Стародавній Греції заборонялося брати участь у публічних церемоніях і носити прикраси. Сексуальність повії була, ніби громадська вбиральня: на неї дивилися, як на каналізацію, в яку зливали чоловічу хіть»²¹². Це стало підґрунтям,

²⁰⁹ Харитоновна О. В. Гендерний мейнстримінг у кримінальному праві України: акценти реформ у сфері протидії сексуальним злочинам. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 4. С. 175–180.

²¹⁰ Харитоновна О. В. Ключові засади гендерної політики в кримінальному праві України та основні напрями реформ щодо протидії насильству стосовно жінок та домашньому насильству : науково-практичний посібник. Харків : ТОВ «видавництво «Права людини», 2018. С. 49.

²¹¹ Вігер Катерина. Українське законодавство: культура згоди чи культура зґвалтування? Офіц.сайт. ZMINA. URL: <https://zmina.info/articles/ukrayinske-zakonodavstvo-kultura-zgody-chy-kultura-zgvaltuvannya/>

²¹² Джек Голанд. Коротка історія мізогії. Найдавніше упередження у світі. Київ, 2024. С. 49–50.

вкорінило зневагу до жінок та посилювало культуру обмежень прав жінок у різних культурах і у різний спосіб.

Водночас важливим є розуміння соціокультурного контексту зґвалтувань. Ще у 1980-ті рр. виникає поняття «культура зґвалтування» («*rape culture*») (скорочене від «культура, що підтримує зґвалтування» у роботі Сьюзан Браунміллер «Проти нашої волі: чоловіки, жінки та зґвалтування»). Цей термін використовується в рамках гендерних досліджень для опису культури, в якій поширені зґвалтування та інші форми сексуального насильства (зазвичай проти жінок) та в якій переважають світогляд, норми, практики і подача матеріалів у медіа-просторі, які нормалізують, виправдовують або заохочують сексуальне насильство. У культурі зґвалтування саме жінка відповідає за те, як поводить з нею чоловік, тому що нібито «чоловік не може встояти перед її сексуальною силою»²¹³.

Для цієї культури характерним є віктим-блеймінг (*victim blaming*) – звинувачення жертви насильства у насильстві щодо неї, перенесення вини за злочин на жінку («вона сама винна, закоротка спідниця, зависокі підбори, йшла о пізній порі сама, залишилася з ним наодинці, спровокувала його» тощо)²¹⁴.

Для протидії сексуальним злочинам та подолання стереотипних бар'єрів доступу жінок до ефективного кримінального правосуддя у суспільстві повинна культивуватися так звана культура згоди²¹⁵.

Культура згоди (англ. *consent culture*) – це соціокультурний контекст, у якому всі учасники взаємодії вільно, ясно і згідно з власним бажанням виражають свою згоду на будь-які сексуальні чи інші інтимні взаємодії. Вона покликана змінити усвідомлення про взаємозв'язок, згоду і повагу в інтимних стосунках, сприяючи здоровим та безпечним сексуальним відносинам. У культурі згоди акцент робиться на взаємній повазі й урахуванні побажань кожної сторони²¹⁶.

²¹³ Харитоновна О. В. Ключові засади гендерної політики в кримінальному праві України та основні напрями реформ щодо протидії насильству стосовно жінок та домашньому насильству : науково-практичний посібник. Харків : ТОВ «Видавництво «Права людини», 2018. С. 50.

²¹⁴ Там само. С. 50.

²¹⁵ Там само. С. 53.

²¹⁶ Там само. С. 54.

Девізом цієї культури є: «Так – це Так». Усе, що не «Так» («не знаю», «не певен/на», «подумаю», «можливо, завтра») – це «Ні»! Ідея комунікативності згоди полягає у зміщенні акцентів убік сексуального злочинця – що не переконався у наявності «Так», а не убік потерпілої особи – що не пручалася «Ні». Кожен із партнерів повинен впевнитися у ясно вираженій вербально чи тілесно добровільній згоді іншого на конкретні дії сексуального характеру²¹⁷.

Водночас джерело ускладнення усвідомлень лежить у працях, які ретельно вивчають майбутні юристи та юристки, Жан-Жака Руссо (1712–1778), одного із найвпливовіших мізогінів усіх часів. Учений, узявши ідеал чистої жінки, яка використовує свою доброчесність як сексуальну принаду, перетворив його на невідворотний факт природи. Лукавство та маніпуляції було приписано їй як визначальні характеристики. «Незалежно від того, чи поділяє жінка пристрасті чоловіка, чи ні, – писав він у книзі про ідеальну жінку та її виховання, яка стала міжнародним бестселером, – хоче вона задовольнити їх чи ні, вона завжди відштовхує його і захищається, хоча не завжди з однаковою силою і, відповідно, не завжди з однаковим успіхом». Це лише обхідний спосіб стверджувати, що жінки кажуть «ні», навіть якщо мають на увазі «так» – **та сама логіка, яку часто використовують як засіб захисту в судах у справах про зґвалтування**²¹⁸.

Зміни до кримінального законодавства запропонували принципово нові підходи до класифікації сексуальних злочинів. Згідно з типом залученості до сексуальної атаки (*according to wrong involved*), національний законодавець у пропонованих змінах до кримінального законодавства виділяє: 1) зґвалтування і 2) сексуальне насильство, відповідно, 1) поєднане з проникненням у тіло іншої особи (вагінальним, оральним, анальним) з використанням геніталій чи інших предметів, і 2) без проникнення.

²¹⁷ Харитоновна О. В. Ключові засади гендерної політики в кримінальному праві України та основні напрями реформ щодо протидії насильству стосовно жінок та домашньому насильству : науково-практичний посібник. Харків : ТОВ «Видавництво «Права людини», 2018. С. 55.

²¹⁸ Джек Голанд. Коротка історія мізогінії. Найдавніше упередження у світі. Київ, 2024. С. 186.

Як зазначалося, сексуальне насильство є формою гендерно зумовленого насильства, а також проявом дискримінації за ознакою статі. Сексуальне насильство охоплює зґвалтування, інші небажані дії сексуального характеру, які не пов'язані з проникненням, що вчиняються без добровільної згоди постраждалої/ого.

Способи вчинення сексуального насильства є різноманітними, зокрема, такими можуть бути: зґвалтування; сексуальні домагання; замах/погрози зґвалтуванням; небажані дотики до тіла або коментарі; демонстрація статевих органів; примушування до сексу чи побачень; непристойні жести; небажані розмови про секс; примушування до надсилання інтимних фото/відео; поширення продукції порнографічного змісту тощо.

Кримінальний кодекс України передбачає відповідальність за сексуальне насильство, в тому числі:

Стаття 152. Зґвалтування

Стаття 153. Сексуальне насильство

Стаття 154. Примушування до вступу в статевий зв'язок

Відповідно до ч. 1 ст. 152 КК України, зґвалтування – це вчинення дій сексуального характеру, пов'язаних із вагінальним, анальним або оральним проникненням в тіло іншої особи з використанням геніталій або будь-якого іншого предмета, без добровільної згоди потерпілої особи.

Обов'язковою ознакою зґвалтування є відсутність добровільної згоди на статевий акт.

У примітці до ст. 152 КК України вказано, що згода вважається добровільною, якщо вона є результатом вільного волевиявлення особи, з урахуванням супутніх обставин.

Згідно з правовою позицією Верховного Суду, висловленою в постановках від 20 жовтня 2022 року у справі № 684/289/20 та від 04 вересня 2023 року у справі № 149/2435/20, для інкримінування ст. 152 КК України потрібно встановити, що дії сексуального характеру були вчинені за відсутності чітко вираженого, явного, переконливого, такого, щоб інша особа зрозуміла, що особа бажає сексуального проникнення в її тіло, волевиявлення, за якого кожен із партнерів упевнений у добровільній згоді іншого на конкретні дії сексуального характеру, що виражена

в певній зовнішній формі (вербально, жестами, мімікою чи конклюдентними діями тощо)²¹⁹.

Цікавою в цьому контексті є практика судів Сполученого Королівства у справах щодо встановлення добровільності згоди. Так, наприклад, у справі «R v Tabassum» (2002) обвинувачений проводив обстеження грудей потерпілої для власного сексуального задоволення, прикриваючись тим, що він збирає дані для програми скринінгу на рак, і суд установив, що добровільної згоди не було. У справі «Julian Assange v Swedish Prosecution Authority» (2011) пан Джуліан Ассанж знав, що потерпіла дала згоду на статевий контакт лише з використанням презерватива, тому його поведінка у статевому контакті без презерватива була визнана такою, що виключає добровільну згоду потерпілої. У справі «R (on the application of F) v The DPP» (2013) особа дала згоду на статевий акт лише за чіткого розуміння того, що її партнер не буде еякулювати всередині вагіни, проте він навмисно порушив цю умову. Суд зазначив, що у такій ситуації особа позбавлена вибору, пов'язаного з ключовою особливістю, на якій базувалася первісна згода на статевий зв'язок, а тому добровільна згода виключається. У ще одній справі «Justine McNally v R (2013)» йшлося про стосунки між двома дівчатами, які протягом 3 років розвивалися від інтернет-віносин до «виключно романтичної дружби». Спершу McNally представлялася виключно як хлопчик, і цей обман підтримувала увесь цей період. Суд визнав, що такий обман може спростовувати згоду, адже особа повинна мати свободу обирати, чи мати їй сексуальний контакт з хлопцем чи з дівчиною. Попри те, у цій справі суд звернув увагу на обставини, за яких згода може бути визнана нікчемною, як не безмежні; суд указав, що «насправді, деякі обмани (наприклад, щодо добробуту особи), очевидно, не будуть достатніми, щоб спростувати згоду». Подібна практика важлива для більш глибокого розуміння українськими судами визначення добровільної згоди «з урахуванням супутніх обставин» (примітка до ст. 152 Кримінального Кодексу

²¹⁹ Матеріали відеокурсу Асоціації жінок-юристок України ЮрФем «Не нашкодь: особливості захисту потерпілих від сексуального насильства». URL: <https://jurfemosvita.com/courses/nenashkod/lesson/>

України), адже це уточнення звертає увагу на оцінний потенціал всієї різноманітності людських сексуальних відносин і важливість контексту для належної юридичної практичної аргументації²²⁰.

Згвалтування за ст. 152 КК України входить до категорії насильницьких злочинів. При цьому безпосереднє застосування фізичного насильства не є обов'язковим. Указане твердження корелюється з висновками, викладеними у постанові Верховного Суду від 06 грудня 2023 року у справі № 639/3154/18: суд апеляційної інстанції дійшов переконання, що, хоча за висновком експертизи на тілі малолітньої потерпілої ОСОБА_9 немає ознак фізичного насильства, це не означає, що обвинувачений не здійснював щодо неї дій сексуального насильства. Тобто, як слушно зауважив цей суд, якщо постраждала відчувала страх застосування насильства, їй погрожували, навіть якщо кривдник не застосовував безпосередньо фізичного насильства, то в цьому випадку також наявні в діях особи ознаки складу злочину, передбаченого ст. 152 КК України. Погоджуючись із висновком місцевого суду в цій частині, апеляційний суд зауважив, що на підтвердження того, що потерпілі відчували загрозу своїй безпеці та насильницькі дії обвинуваченим ОСОБА_7 щодо них вчинено саме із застосуванням фізичного насилля і з погрозою їх застосування, вказують, зокрема, виявлені за місцем їхнього спільного проживання предмети: рулони скотчу, фрагменти скотчу з волоссям, хомути, пістолет, глушник та ніж. Враховуючи викладене, колегія суддів не вбачає підстав вважати, що судами попередніх інстанцій було порушено презумпцію невинуватості.

У справі ЄСПЛ «М.С. v. Bulgaria» (2003) саме відсутність згоди, а не застосування сили, є конститутивною ознакою сексуального насильства. У цій справі про ймовірне згвалтування двома чоловіками 14-річної незайманої дівчинки, суд підкреслив, що хоча у законодавчих актах європейських держав уже немає вимоги наявності доказів щодо чинення

²²⁰ Навчальний курс «Гендерна рівність та права жінок» : практично-методичний посібник викладача. URL: <https://jurfem.com.ua/wp-content/uploads/>

потерпілою особою фізичного опору, практика розслідування таких злочинів зводиться до того, що правоохоронці довіряють лише так званим «прямим доказам» зґвалтування (слідом насильства, покликам про допомогу тощо), а якщо таких доказів немає, особа позбавляється належного захисту та реагування з боку держави. Крім того, у цій справі суд критикував органи державної влади за те, що вони не надали особливого значення уразливості осіб юного віку і особливим психологічним факторам. Адже, як свідчать психіатри та психологи, одним із різновидів реакції на зґвалтування є так званий «застиглий переляк» – психологічна реакція підкорення насильству, захисний механізм дисоціації, коли жертва відокремлює себе від власного тіла і того, що з ним відбувається²²¹.

Склад злочину за ст. 152 ККУ «Зґвалтування» становить сукупність елементів:

Об'єкт: основний – статевая свобода – це право самостійно обирати собі партнера для статевих стосунків, не допускаючи примусу; статевая недорканність – це абсолютна заборона вступати у статеві відносини з особою, яка з різних причин не наділена статевою свободою, всупереч її справжньому волевиявленню; додатковий об'єкт – фізична недоторканність, здоров'я, життя, воля, честь, гідність.

Об'єктивна сторона – дії сексуального характеру, пов'язані з вагінальним, анальним або оральним проникненням у тіло іншої особи з використанням геніталій або будь-якого іншого предмета, без добровільної згоди потерпілої особи.

Для прикладу, вироком Вишгородського районного суду Київської області встановлено, що 12 жовтня 2024 року, близько 17 год. 00 хв., у ОСОБА_4, який перебував на території домоволодіння, АДРЕСА_2, виник злочинний умисел, спрямований на вчинення дій сексуального характеру, пов'язаних із анальним проникненням у тіло ОСОБА_5, ІНФОРМАЦІЯ_2, з використанням своїх геніталій. В подальшому ОСОБА_4, реалізуючи свій злочинний умисел, спрямований на умисне вчинення дій сексуального характеру, пов'язаних із **анальним проникненням в тіло** ОСОБА_5, з використанням

²²¹ Навчальний курс «Гендерна рівність та права жінок» : практично-методичний посібник викладача. URL: <https://jurfem.com.ua/wp-content/uploads/>

своїх геніталій, ОСОБА_4, перебуваючи в тому ж місці, в той же час, користуючись значною фізичною перевагою над потерпілою, **умисно, протиправно, усвідомлюючи суспільно небезпечний** характер своїх дій, передбачаючи та бажаючи настання суспільно небезпечних наслідків, проте нехтуючи цим, діючи цілеспрямовано та рішуче, скориставшись відсутністю інших осіб, підійшов до ОСОБА_5 та, застосовуючи щодо неї фізичне насилля, яке полягало в подоланні опору шляхом утримання рукою за спину в положенні обличчям до низу та зігнутою спиною, а також використовуючи психологічне насилля у вигляді погроз фізичною розправою щодо неї, оголив свій статевий орган та, продемонструвавши його потерпіль, відразу анально проник в тіло ОСОБА_5, без добровільної згоди останньої, використовуючи свої геніталії, таким чином зґвалтував її²²².

Суб'єкт – особа, яка досягла 14 років та під час вчинення злочину могла усвідомлювати та керувати своїми діями.

Водночас, звертаючи увагу на особу злочинця, варто пам'ятати деякі аспекти психологічної характеристики. Гвалтівник, який стверджується, відчуває себе неспроможним як чоловік, не здатним побудувати сексуальне спілкування з жінкою на засадах взаємної згоди, і тому вдається до насильства. Нерідко гвалтівник, який стверджується, гвалтуючи жертву, вибачається за свої дії або запитує, чи не робить він їй боляче. Такі запитання продиктовані не турботою гвалтівника про жертву, а тим же прагненням переконатися в тому, що він усе-таки може мати «нормальний секс». Більшість гвалтівників цього типу визнають, що насправді не отримують задоволення від сексу, коли гвалтують, однак те, що реальність не відповідає їхнім фантазіям, зазвичай не зупиняє їх, але змушує спробувати ще раз – з іншою жінкою. Гвалтівник, що стверджується, схильний до вуайєризму та ексгібіціонізму, небайдужий до жіночої білизни, купує і зберігає порнографію. Якщо він страждає на розлади статевої системи, то з великою ймовірністю йдеться про передчасне сім'явиверження. Під час акту він майже або зовсім

²²² Вирок Вишгородського районного суду Київської області від 25.08.2025 р.
URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/129750635>

не вживає лайливих слів і не прагне (порівняно з іншими типами гвалтівників) принизити або образити свою жертву. Однак він може вимагати від жертви говорити те, що їй наказує «роль», – захоплюватися ним як коханцем, висловлювати прагнення. Гвалтівник, який стверджується, не змушує жертву роздягнутися і не розрізає на ній одяг. Він просто «роздягне» тільки ті місця, які має намір використовувати.

Гвалтівник-експлуататор – більш імпульсивний тип. Він не планує своїх злочинів і не фантазує про них, він просто користується нагодою, що трапилася. Секс приносить йому справжнє задоволення тільки тоді, коли це акт повного підкорення і приниження жінки. Отримавши жертву, він прагне максимально принизити її. Якщо у нього є розлади психосексуального характеру, то це, найімовірніше, затримка еякуляції або нездатність переживати оргазм. Ці розлади однаково проявляються у нього і в статевому акті з жертвою, і в його «нормальному» статевому житті. Цей гвалтівник стурбований своїм фізичним станом і намагається створити собі репутацію мачо. Він цікавиться, а то й займається спортом. Іздить на джипі або якомусь пікапі, спеціально обладнаному для полювання. У сексуальному насильстві зі зловмисника «виходять» гнів і агресія, спрямовані, як правило, на конкретну жінку (матір, дружину, подругу) або групу жінок, іноді – на жінок узагалі. Практично ніколи злий не нападає на того, кого він насправді ненавидить. Коли він нападає, він може проявляти свою злість як завгодно: способи варіюються від словесних образ до вбивства. Втім, оскільки його усвідомлена або неусвідомлена мета полягає в тому, щоб дати вихід гніву, зазвичай злий все ж не вбиває. Оскільки він прагне не тільки підкорити жертву, але й знищити її морально, вся його поведінка підпорядковується цьому прагненню: він постійно вживає брутальні слова стосовно жертви, гвалтує анально, а потім примушує до орального сексу, еякулює на її обличчя, тіло або одяг²²³.

Суб'єктивна сторона – прямий умисел.

Згвалтування є закінченим злочином з моменту проникнення в тіло іншої особи. Важливим є те, що проникнен-

²²³ Зоряна Лисовець. Блог «Stop-killers». URL: <https://www.instagram.com/stop.killers?igsh=MXlyZXZyM2picnhtcg==>

ня може бути незначним, і це також необхідно кваліфікувати як зґвалтування. Для кваліфікації зґвалтування не важливо, чи відбулись дефлорація, копулятивні фрикції або ж досягнення оргазму, еякуляції²²⁴.

Відповідно до абз. 1 ч. 1 ст. 153 ККУ України, сексуальне насильство – вчинення будь-яких насильницьких дій сексуального характеру, не пов'язаних із проникненням у тіло іншої особи, без добровільної згоди потерпілої особи. У ст. 152 та ст. 153 ККУ, як зазначалося, запроваджена концепція добровільної згоди та факт проникнення. Саме за фактом проникнення розмежовується зґвалтування та сексуальне насильство. Прикладом сексуального насильства можуть бути насильницькі дотики до статевих органів потерпілої особи (постанова Верховного Суду від 19 вересня 2023 року у справі № 756/8251/19). Власне ст. 153 відкриває широке коло дій, які можуть вважатись сексуальним насильством. Це можуть бути, наприклад, і дотики не до статевих органів, а до інших частин тіла – колін, стегон, тощо²²⁵.

Відмінною є об'єктивна сторона складу злочину, передбаченого ст. 153 ККУ «Сексуальне насильство»: будь-які насильницькі дії сексуального характеру, не пов'язані із проникненням в тіло іншої особи, без добровільної згоди потерпілої особи.

Для прикладу, вироком Первомайського міськрайонного суду Миколаївської області встановлено, що 27.03.2025, близько 16:00 год., неповнолітній ОСОБА_3, ІНФОРМАЦІЯ_1 прийшов у гості до свого хрещеного ОСОБА_11, який проживає за адресою: АДРЕСА_1 разом із дружиною ОСОБА_12 та малолітньою донькою ОСОБА_13, ІНФОРМАЦІЯ_2.

Під час спілкування у неповнолітнього ОСОБА_3, ІНФОРМАЦІЯ_3, виник злочинний умисел, спрямований на вчинення дій сексуального характеру, не пов'язаних із проникненням у тіло іншої особи, з малолітньою ОСОБА_13, ІНФОРМАЦІЯ_2.

²²⁴ Матеріали відеокурсу Асоціації жінок-юристок України ЮрФем «Не нашкодь: особливості захисту потерпілих від сексуального насильства». URL: <https://jurfemosvita.com/courses/nenashkod/lesson/>

²²⁵ Там само.

Реалізуючи свій злочинний умисел, спрямований на вчинення насильницьких дій сексуального характеру, не пов'язаних з проникненням в тіло іншої особи, з метою задоволення статевої пристрасті, будучи впевненим, що за його діями ніхто не спостерігає, використовуючи безпорадний стан малолітньої потерпілої ОСОБА_13, ІНФОРМАЦІЯ_2, який виражався в тому, що малолітня потерпіла не розуміла сутність та характер вчинюваних щодо неї дій та не могла чинити опір через свій малолітній вік, користуючись своїми віковими та фізичними перевагами, порушуючи нормальний розвиток малолітньої, діючи умисно, неповнолітній ОСОБА_3, ІНФОРМАЦІЯ_1, усвідомлюючи значення і суспільно небезпечний характер своїх дій, 27.03.2025 близько 16:30 год. зайшов до однієї із кімнат житлового будинку, де перебувала малолітня ОСОБА_13, ІНФОРМАЦІЯ_2.

Скориставшись відсутністю батьків малолітньої потерпілої у житловому будинку, неповнолітній ОСОБА_3, ІНФОРМАЦІЯ_1 умисно вчинив насильницькі дії сексуального характеру, не пов'язані з проникненням в тіло іншої особи, а **саме: стягнув з малолітньої потерпілої ОСОБА_13, ІНФОРМАЦІЯ_2 нижню білизну та, приспустивши з себе штани, став непристойно торкатися пальцями своєї руки оголеного статевого органу малолітньої та почав мастурбувати, одночасно продовжуючи непристойно торкатися руками її оголеного статевого органу, внаслідок чого досягнув сім'явиверження, чим задовольнив власну статеву пристрасть та вчинив сексуальне насильство.**

Дії ОСОБА_3 суд кваліфікує за ч. 4 ст. 153 КК України та визнає його винним у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 4 ст.153 КК України, а саме: у вчиненні насильницьких дій сексуального характеру, не пов'язаних із проникненням в тіло іншої особи, щодо особи, яка не досягла чотирнадцяти років, незалежно від її добровільної згоди (сексуальне насильство).

Після набуття чинності ст. 173-7 КУпАП сексуальне домагання визначено як умисне вчинення проти бажання особи образливих, принизливих дій сексуального характеру, виражених вербально або невербально (слова, жести, рухи тіла), у тому числі з використанням електронних комунікацій.

Водночас у постановах судів досить часто простежується «маскування» 153 ККУ ст. 173-7 КУпАП, що вимагає більш чіткого розуміння від представників Національної поліції ідентифікації та розмежування таких діянь, адже у ст. 173-7 КУпАП у контексті документування цього виду правопорушень, крім визначення форми домагань, має значення те, що дії: 1) є умисними; 2) вчинені проти бажання особи; 3) є образливими, принизливими; 4) мають сексуальний характер²²⁶. Як зазначає І. В. Гловюк, важливим є уникнення надто лаконічних формулювань (які саме маскують діяння) щодо підтвердження винуватості матеріалами, оскільки мають бути зазначені конкретні матеріали та інформація, яка у них міститься²²⁷, адже за наявності фізичних проявів сексуального характеру можемо розглядати їх через призму ККУ.

Для прикладу, 19.08.2025 року до суду надійшов протокол про адміністративне правопорушення, в якому зазначено, що 02.08.2025 року о 18:22 год. гр. ОСОБА_1, перебуваючи за адресою АДРЕСА_2, вчинив проти волі гр. ОСОБА_2 сексуальне домагання вербального та невербального характеру, а саме: *мацав за груди*, пропонував сексуальні зносини, чим образив честь і гідність особистості, вчинивши правопорушення, передбачене ч. 1 ст. 173-7 КУпАП²²⁸.

Васильківським міськрайонним судом Київської області встановлено, що **ОСОБА_1**, громадянин України, одружений, військовий пенсіонер, вчинив адміністративне правопорушення за ч. 1 ст. 173-7 КУпАП. Про це ОСОБА_2 у присутності своєї бабусі надала суду пояснення, що того дня вона та подруга відпочивали у комплексі ІНФОРМАЦІЯ_3 у м. Василькові. До них підійшов ОСОБА_1, вони познайомились, вільно спілкувались. Він поводив себе цілком адекватно, ввійшов у довіру. Постійно кликав їх до басейну, однак вони уникали

²²⁶ Ковальова О. В. Сексуальні домагання: відповідальність та профілактика. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2024. № 4. С. 80–86. DOI <https://doi.org/10.32850/sulj.2024.4.14>

²²⁷ Гловюк І. В. Доказування сексуальних домагань за статтею 173-7 КУпАП: питання практики. *Сучасний розвиток державотворення та правотворення в Україні: проблеми теорії та практики* : зб. матеріалів XIII Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 16 трав. 2025 р. Київ : МДУ, 2025. С. 96–101.

²²⁸ Постанова Роменського міськрайонного суду Сумської області. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/129749122>

перебування з ним у басейні. Коли вона з подружкою плавала, до неї підплив ОСОБА_1 та штовхнув до бортика басейну. Вона вдарилась головою об бортик. Потім ОСОБА_1 однією рукою схопив її за шию, а *іншою поліз у плавки купальника*. Вона вибігла з басейну в шоковому стані та почала плакати. В цей час їй зателефонувала мама, якій вона все і розповіла. Потім туди приїхала бабуся. Запевнила суд, що вказані події відбулись однозначно не з необережності та вчинялись ОСОБА_1 свідомо та умисно²²⁹.

Відповідно до ч. 1 ст. 154 КК України, примушування до вступу в статевий зв'язок – це примушування особи без її добровільної згоди до здійснення акту сексуального характеру з іншою особою. Норма ст. 154 в чинній зараз редакції є порівняно новою, тому не маємо щодо неї сформованої практики. Примушування особи без її добровільної згоди до здійснення акту сексуального характеру з іншою особою (ч. 1 ст. 154 КК України) у диспозиції не містить вказівок на фактичне здійснення дій сексуального характеру, адже йдеться про примушування. Ця категорія справ ускладнена в частині доказування, кваліфікації та притягнення до відповідальності саме за ст. 154 КК України, з огляду на таке. По-перше, наявний дисонанс у використанні в ст. 154 КК України конструкції «з іншою особою» замість коректного «з третьою особою».

Чинна конструкція в диспозиції ст. 154 КК України не узгоджується із Стамбульською конвенцією (Стамбульська конвенція вказує на «примушування іншої особи до здійснення, без згоди, актів сексуального характеру з третьою особою», а ст. 154 КК України – з «іншою особою»). З огляду на це, виникає питання під час тлумачення в аспекті примушування до здійснення акту сексуального характеру саме з тією особою, яка здійснює це примушування. По-друге, не відображена регламентація поняття примусу і його конкретних способів.

Так, зокрема, примушування до вступу в статевий зв'язок є злочином із формальним складом, тобто злочин є закін-

²²⁹ Постанова Васильківського міськрайонного суду Київської області.
URL:<https://reyestr.court.gov.ua/Review/129534333>

ченим з моменту початку примушування. Отже, необхідно довести саме факт примушування особи. Конкретні способи примушування в диспозиції статті 154 КК України не вказані. За цих обставин обсяг доказової бази є значно звуженим, не виключається ситуація, за якої обвинувачення може будуватися лише на показах потерпілої особи.

Відсутність вказівки на те, що саме слід розуміти під примушуванням у ст. 154 КК України, призводить до окремої проблеми в кваліфікації діяння. Відсутність чіткого визначення примусу, його способів створює можливість вільного трактування та розмежування з іншими злочинами, близькими за складом.

По-третє, склад злочину ст. 154 КК України є дуже близьким до складу інших більш тяжких кримінальних правопорушень, а отже виникає проблема розмежування об'єктивної сторони. Так, ч. 1 ст. 154 КК України (Примушування особи без її добровільної згоди до здійснення акту сексуального характеру з іншою особою) за об'єктивною стороною схожа на ч. 1 ст. 303 КК України (Втягнення особи в заняття проституцією або примушування її до зайняття проституцією з використанням обману, шантажу чи уразливого стану цієї особи, або із застосуванням чи погрозою застосування насильства, або сутенерство).

Згідно з ч. 1 ст. 154 КК України, може йтися про примушування як до одноразового зв'язку, так і до неодноразових статевих зносин або до співжиття, що додатково відображає схожість цих складів злочину. Це може використовуватись у цілях зменшення міри покарання за вчинене діяння та приховування справжньої природи злочину²³⁰.

Висока інвазивність, особлива уразливість і чутливість сексуальної сфери людини, складність розслідування та доказування сексуальних злочинів, безумовно, виступають серйозним викликом для кримінальної юстиції. Флешмоби

²³⁰ Матеріали відеокурсу Асоціації жінок-юристок України ЮрФем «Не нашкодь: особливості захисту потерпілих від сексуального насильства»
URL: <https://jurfemosvita.com/courses/nenashkod/lesson/>

#янебоюсь сказати, #metoo, сексуальні скандали в публічних просторах тощо привертають увагу до теми сексуального насильства щодо жінок. Очевидно, що динаміка відносин між статями у сучасному світі змінюється, і це потребує нових фокусів у реагуванні на гендерно обумовлене насильство з використанням гендерно чутливого підходу²³¹.

3.5.2. Сексуальне насильство під час збройних конфліктів

Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом (СНПК), є воєнним злочином, який не має термінів давності. У війні проти України росіяни використовують його, щоб деморалізувати, залякати, змусити підкоритися вимогам окупантів. За даними українських правоохоронців, найчастіше сексуалізованого насильства з боку російських військових зазнають мешканці окупованих територій та незаконно затримані цивільні й військовополонені в місцях утримання. Потерпілими є як жінки, так і чоловіки, серед них є неповнолітні. До постраждалих від СНПК зараховують також дітей, народжених унаслідок такого насильства²³².

Основою норм міжнародного права є: Женевська конвенція про поводження з військовополоненими 1949 року, Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, Конвенція ООН про права дитини, Римський Статут Міжнародного кримінального суду, IV Гаазька Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі 1907 року та загальновизнані принципи і норми міжнародного права щодо збройних конфліктів (як це зазначено у Додатковому протоколі до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів), Конвенція Ради Європи про запобігання насильству проти жінок і домашньому насильству та боротьбу

²³¹ Харитонova О. В. Гендерний мейнстримінг у кримінальному праві України: основні акценти реформ у сфері протидії сексуальним злочинам. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 4. С. 175–180.

²³² Сосонська А. Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом: як розпізнати і протидіяти. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/seksualne-nasilstvo-povyazane-z-konfliktom-yak-rozpiznati-i-protidiyati>

з цими явищами (Стамбульська конвенція), Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW), Кодекс Мурад, Міжнародний протокол щодо документування та розслідування сексуального насильства у конфлікті, Резолюція Ради Безпеки ООН «Жінки, мир, безпека» та суміжні резолюції. Положення МГП передбачають обізнаність учасників воєнного конфлікту про вимоги Конвенцій та інших міжнародних документів, що регулюють питання законів і звичаїв війни. Це є встановленим фактом відповідно до загальної презумпції обізнаності, а також відповідно до обов'язків щодо розповсюдження, визначених міжнародним правом. З огляду на положення міжнародного звичаєвого права, згвалтування та інші форми сексуального насильства визнаються постійно забороненими. А МГП, що застосовується під час збройного конфлікту, містить норми, які забороняють згвалтування та інші форми сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, і спрямовані на захист певних категорій осіб, які не беруть або більше не беруть участь у військових діях²³³.

Станом на початок червня 2025 року українські прокурори зафіксували 362 факти сексуалізованого насильства, пов'язаного з конфліктом. Водночас потерпілих може бути значно більше, адже стигматизація, страх повторної травматизації та можливого засудження з боку оточуючих мають стримуючий ефект. Крім того, нерідко постраждалі можуть не ідентифікувати себе як тих, хто зазнав сексуалізованого насильства²³⁴.

Сексуальне насильство під час конфлікту – це термін міжнародного права і буквальный переклад з англійської: *conflict-related sexual violence (CRSV)*.

Відповідно до визначення, наданого наприкінці 2023 року Офісом прокурора Міжнародного кримінального суду у новій

²³³ Пам'ятка щодо кваліфікації випадків сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом (СНПК). С. 17. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/rizne/Pamiatka_WEB.pdf

²³⁴ Що робити, якщо ви постраждали від сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом: відповіді на важливі питання. ZMINA. URL: <https://zmina.info/instructions/shho-robyty-yakshho-vy-postrazhdaly-vid-seksualnogo-nasystva-povyazanogo-z-konfliktom-vidpovidi-na-poshyreni-pytannya1/>

Політиці щодо гендерно зумовлених злочинів, сексуальне насильство – це форма гендерно зумовленого насильства, яка полягає у вчиненні або спробі вчинення «сексуальних дій». Дія може бути «сексуального» характеру навіть без фізичного контакту, наприклад, психологічне насильство, яке виникає через погрози зґвалтування або каліцтва статевих органів. Також така дія може бути «сексуального» характеру незалежно від того, чи було сексуальне задоволення частиною наміру чи результатом. Слід зазначити, що не існує єдиного розуміння терміна «сексуальний». Здебільшого «сексуальний характер» діяння визначається безліччю факторів, як-от вік, стать, статеві ознаки, культура, релігія, історичні прецеденти, етнічна приналежність та статус корінних народів. Постраждалі можуть мати різні погляди на те, що є актом сексуального характеру²³⁵.

Відповідно до Женевських конвенцій I–IV 1949 року до осіб, які перебувають під захистом, належать, серед інших, цивільні особи, які в будь-який момент та за будь-яких обставин перебувають під владою сторони конфлікту або окупаційної держави, громадянами яких вони не є. Відповідно до положень МГП, до форм сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, входять: а) зґвалтування; б) сексуальне рабство; примусова проституція; в) примусова вагітність; г) примусовий аборт; ґ) примусова стерилізація; д) примусовий шлюб; е) будь-яка інша форма сексуального насильства порівнюваної тяжкості (зокрема, це сексуалізовані катування, каліцтво жіночих геніталій, примусове оголення тощо)²³⁶.

Зазначені процедури стосуються вирішення таких питань: а) згоди; б) підтвердження насильства додатковими фактами; в) попередньої та подальшої сексуальної поведінки постраждалої особи.

Справи щодо сексуального насильства є надзвичайно чутливими, зважаючи на високий рівень соціальної

²³⁵ Сосонська А. Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом: як розпізнати і протидіяти. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/seksualne-nasilstvo-povuazane-z-konfliktom-yak-rozpiznati-i-protidiyati>

²³⁶ Пам'ятка щодо кваліфікації випадків сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом (СНПК). С. 21. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/rizne/Pamiatka_WEB.pdf

стигматизації, страх, сором та інші наслідки, які спричиняються потерпілій особі. Тому питання поваги до приватності для постраждалих від таких правопорушень постає надзвичайно гостро²³⁷.

Потреба у захисті приватності постраждалих від СНПК зумовлена великою кількістю ризиків та викликів, зокрема:

1. Це передусім безпекові аспекти. Ризик повторної окупації, а, відповідно, і можливість доступу до конфіденційної інформації представників рф створюють небезпеку для тих, хто повідомляв про злочини чи були учасниками/-цями кримінальних проваджень. Крім того, існує загроза кібератак, відтак витоків інформації, що може поставити під загрозу особисті дані потерпілих.

2. Ризик розголошення конфіденційної інформації, що охороняється законом, залишається серйозною загрозою. Дані про фізичну особу можуть поширюватися лише за її згодою (за загальним правилом). Однак, коли йдеться про чутливу інформацію, наприклад, факт СНПК, її захист є не лише питанням згоди потерпілої, а й безпеки та можливості нормального життя в майбутньому. Поширення без згоди такої інформації може призвести до стигматизації, вторинної віктимізації та інших серйозних психосоціальних наслідків. Окрему загрозу становить розголошення медичної інформації, зокрема не лише самого факту насильства, але і того, яких наслідків було завдано, наприклад, дані про інфекційні захворювання або ж вагітність.

3. Загроза відсутності можливості повної реалізації своїх прав потерпілою особою значною мірою пов'язана з ризиком стигматизації та осуду в суспільстві. Це може виникати внаслідок поширення стереотипів, що досі існують в українському суспільстві, які знецінюють досвід потерпілої, та породжують хибні уявлення про її винуватість. Укорінення культури віктимблеймінгу, коли саме суспільство «звинувачує» потерпілу у тому, що сталося, також сприяє фокусуванню

²³⁷ Катерина Шуневич, Катерина Пилипенко. Здійснення кримінальних проваджень за фактами СНПК: чому право на приватність є важливим. *Юридична газета*. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/kriminalne-pravo-ta-proces/zdiysnennya-kriminalnih-provadzhen-za-faktami-snpk-chomu-pravo-na-privatnist-e-vazhlyvim.html>

не на кримінальних діях кривдника, а на зовнішньому вигляді чи поведінці потерпілої.

Постійно перебуваючи в атмосфері сорому, страху осуду, звинувачень за пережите, потерпіла особа стикається із труднощами в реалізації своїх прав, а також в організації подальшого життя. Це підкреслює важливість захисту приватності постраждалої особи, що має довгострокову перспективу для забезпечення її відновлення та благополуччя.

Ще однією важливою причиною, чому це питання потребує особливої уваги, є наслідки сприйняття суспільного осуду постраждалими. Раніше вже йшлося про стигматизацію з боку суспільства, однак важливо також розглянути, як вона впливає безпосередньо на потерпілих та до яких наслідків призводить. За результатами дослідження, проведеного Асоціацією жінок-юристок України «ЮрФем», у 72,6% випадків головною причиною, що стримує постраждалих від звернення по допомогу або повідомлення про злочин, зокрема сексуальне насильство, є страх суспільного осуду. Цей фактор не лише заважає потерпілим обстоювати свої права, а й часто змушує їх відмовлятися від подальшої участі у кримінальному провадженні, що ускладнює процес притягнення винних до відповідальності.

4. Заходи в межах реалізації права на повагу до приватного життя в контексті, аналізованому нами, спрямовані не лише на захист потерпілої особи, але й на всіх інших людей. Неможливо ігнорувати психологічні наслідки, які виникають через постійне нагадування про акти жорстокості, особливо в умовах війни. Висвітлення таких злочинів без належної конфіденційності впливає не тільки на тих, хто постраждав безпосередньо, але й на суспільство в цілому. Українці/ки вже переживають колективну травму, а надмірна відкритість у подачі подібної інформації може поглибити тривожність, викликати депресивні стани та психосоматичні розлади²³⁸.

²³⁸ Катерина Шуневич, Катерина Пилипенко. Здійснення кримінальних проваджень за фактами СНПК: чому право на приватність є важливим. *Юридична газета*. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/kriminalne-pravo-ta-proces/zdiysnennya-kriminalnih-provadzhen-za-faktami-snpk-chomu-pravo-na-privatnist-e-vazhlivim.html>

Про необхідність забезпечення невтручання у приватне життя вказує Директива 2012/29/ЄС, що запроваджує мінімальні стандарти щодо прав, підтримки та захисту потерпілих від злочинів, згідно з положеннями якої постраждали від сексуального насильства зазнають високо рівня ризику вторинної та повторної віктимізації, залякування і помсти. Одним із таких заходів забезпечення невтручання у приватне життя і є закритий судовий розгляд справ СНПК, адже публічне висвітлення таких кримінальних правопорушень, може призвести до додаткового психологічного стресу, погіршення стану постраждалих²³⁹.

Адже ст. 17 ЗУ «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ)» вказує на застосування національними судами у розгляді справ ЄКПЛ та практику ЄСПЛ як джерела права. Попри те, що гласність і відкритість судового провадження є основоположним принципом, у ст. 6(1) Конвенції вказуються також випадки, коли «преса і публіка можуть бути не допущені в зал засідань протягом усього судового розгляду в інтересах моралі, громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагає <...> захист приватного життя сторін, або <...> коли за особливих обставин публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя»²⁴⁰.

У своїх рішеннях ЄСПЛ неодноразово наголошує на необхідності дотримання балансу між статтями 6 та 8 Конвенції в контексті здійснення кримінального провадження у закритому судовому засіданні. Наприклад, у рішенні «З. проти Фінляндії» було вказано на важливості встановлення справедливого балансу між правом на публічний розгляд справи та інтереси інших щодо збереження конфіденційності даних (§ 99).

Вимір такого балансу переноситься на право особи на захист, що гарантує ст. 6 Конвенції, а також право потерпілої особи на повагу до її приватного життя. У рішенні ЄСПЛ

²³⁹ Катерина Шуневич, Катерина Пилипенко. Здійснення кримінальних проваджень за фактами СНПК: чому право на приватність є важливим. *Юридична газета*. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/kriminalne-pravo-ta-proces/zdiysnennya-krimalnih-provadzhen-za-faktami-snpk-chomu-pravo-na-privatnist-e-vazhlyviv.html>

²⁴⁰ Там само.

«Мраович проти Хорватії», у ході якої заявник скаржився на те, що держава порушила його права, не забезпечивши публічний розгляд справи, Суд підтвердив, що в кримінальних провадженнях щодо сексуального насильства заборона громадськості брати участь у судових засіданнях може бути необхідним заходом задля захисту приватного життя, особистості, особистої недоторканності та гідності потерпілих. Водночас ЄСПЛ наголосив, що мета таких заходів – уникнення ретравматизації постраждалих від сексуального насильства. Таким чином, Суд у справі «Мраович проти Хорватії» зробив висновок про те, що здійснення кримінального провадження у закритому судовому засіданні було виправданим, зокрема через те, що це було необхідним з огляду на захист недоторканності та гідності потерпілої, а також задля мінімізації ризику її стигматизації²⁴¹.

9 липня 2025 року Європейський суд з прав людини («Суд» або «ЄСПЛ») прийняв рішення по суті у міждержавній справі **«Україна та Нідерланди проти Росії»**, що називають «знаковим», воно є унікальним та історичним в багатьох аспектах, одним із яких є правозастосування в питанні сексуального насильства, пов'язаного із конфліктом («СНПК»). «Україна та Нідерланди проти Росії» є першим комплексним рішенням, де підходи міжнародного права прав людини («МППЛ»), міжнародного кримінального права («МКП») та міжнародного гуманітарного права («МГП») до СНПК були поєднані, а самі злочини були визнані інструментом ведення війни.

Вирізнено дві основні групи порушень статті 3 Конвенції, що стосуються сексуального насильства: щодо військовополонених та щодо цивільних на окупованих територіях. Уряд подав докази, що українські військовополонені мали тяжкі тілесні ушкодження; ампутацію кінцівок; піддавались фізичному, сексуальному та психологічному насильству, включно із катуванням електричним струмом (пар. 1056). Були також подані докази, що Росія продовжувала здійснювати СНПК

²⁴¹ Катерина Шуневич, Катерина Пилипенко. Здійснення кримінальних проваджень за фактами СНПК: чому право на приватність є важливим. *Юридична газета*. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/kriminalne-pravo-ta-proces/zdiysnennya-kriminalnih-provazhen-za-faktami-snpk-chomu-pravo-na-privatnist-e-vazhlivim.html>

на окупованих територіях та примушувати найближчих родичів, зокрема дітей, бути свідками цих актів, що становить катування, нелюдське та таке, що принижує гідність, поводження у значенні статті 3 Конвенції. Крім того, Уряд України заявляв, що згвалтування систематично використовується Російською Федерацією як зброя ведення війни та як інструмент залякування, приниження та контролю на окупованих територіях, що було задокументовано у звітах численних міжурядових організацій і неурядових організацій (пар. 1057)²⁴².

Процедури доказування у кримінальних провадженнях про сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом, мають свої особливості, що зумовлено необхідністю захисту потерпілих і свідків. Тому логічним було створення правил і механізмів з метою такого захисту. Ці правила та механізми напрацьовані Міжнародним кримінальним судом (Правила 70, 71 Правил процедури та доказування МКС), іншими міжнародними трибуналами та судами²⁴³.

Правила передбачають певний алгоритм.

По-перше, прокурорам не потрібно надавати докази застосування сили або загрози сили, щоб довести відсутність згоди, оскільки:

а) достатні докази, які доводять наявність примусових обставин, вже виключають можливість надання справжньої згоди, і зосереджуватися потрібно на доказуванні примусових обставин;

б) мовчання або відсутність фізичного опору потерпілих не означає згоду;

в) потерпілим (свідкам) не можна ставити жодних питань стосовно згоди, якщо суд не розглядає справу в закритому судовому засіданні, де надасть на це попередній прямий дозвіл після врахування аргументів сторін, і таке опитування здійснюватиметься у закритому слуханні²⁴⁴.

²⁴² Марія Желтуха. Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом, у рішенні ЄСПЛ «Україна та Нідерланди проти Росії»: історичний крок до відповідальності. *Аналітичний Центр ЮрФем*. URL: <https://jurfem.com.ua/snpk-espl-istorychnyy-krok/>

²⁴³ Пам'ятка щодо кваліфікації випадків сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом (СНПК). С. 21. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/rizne/Pamiatka_WEB.pdf

²⁴⁴ Там само.

По-друге, відповідно до принципів міжнародної кримінальної процедури, випадки сексуального насильства підтвердження додатковими фактами не потребують. Це означає, що свідчення потерпілих (за умови, якщо вони надійні та заслуговують на довіру) можуть бути достатніми доказами вчинення сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, за відсутності будь-якого іншого додаткового підтвердження фактами від інших свідків, документів, медичних документів, фотографій або будь-яких інших потенційних доказів²⁴⁵.

По-третє, більшість міжнародних кримінальних трибуналів (судів) забороняють порушувати питання стосовно попередньої та подальшої сексуальної поведінки потерпілих. Такі питання можуть бути особливо принизливими та вважаються зайвими і недоречними. Доречні питання стосуються фактичних об'єктивних обставин та оцінки таких обставин щодо того, дозволяли вони чи не дозволяли потерпілим вільно погодитися на сексуальні акти з підозрюваним правопорушником у конкретному випадку²⁴⁶.

По-четверте, інші захисні процедури зумовлені тим, щоб потерпілі, члени їхніх сімей, рідні та близькі, а також свідки, не зазнавали ризику помсти або ретравматизації. Вказані процедури можуть бути як структурними (зокрема, справедливе гендерне представництво у структурі судової влади, персонал із досвідом роботи з травмами сексуального насильства, з досвідом переслідування гендерних злочинів), так і організаційно-процесуальними безпековими (зокрема, особиста охорона, охорона житла і майна, видача спеціальних засобів індивідуального захисту і сповіщення про небезпеку, заміна документів та зміна зовнішності, зміна місця роботи або навчання, переселення в інше місце проживання, забезпечення конфіденційності відомостей про особу тощо)²⁴⁷.

²⁴⁵ Пам'ятка щодо кваліфікації випадків сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом (СНПК). С. 21. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/rizne/Pamiatka_WEB.pdf

²⁴⁶ Там само.

²⁴⁷ Там само.

3.6. Інші види гендерно зумовленого насильства

3.6.1. Каліцтво жіночих геніталій

Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами називає порушенням прав людини і формами гендерно обумовленого насильства примусові шлюби, примусові аборти, примусову стерилізацію та каліцтво жіночих геніталій²⁴⁸.

У світі понад 230 мільйонів дівчат і жінок зазнали каліцтва жіночих статевих органів. Це на 30 мільйонів (15%) більше порівняно із 2016 роком.

У деяких культурах жіноче обрізання вважається обов'язковою умовою для вступу у шлюб. Необрізаних жінок у таких спільнотах вважають «нездоровими, нечистими та недостойними». У Північно-Східній Африці процедуру жіночого обрізання пов'язують з ісламом, втім вона має доісламські витоки. У Корані, священній книзі мусульман, жодної згадки про жіноче обрізання немає.

Прихильники обрізання вважають, що це сприяє зменшенню сексуального потягу та береже її від позашлюбних сексуальних стосунків.

Прогрес у боротьбі з жіночим обрізанням «катастрофічно» відстає від темпів досягнення цілей сталого розвитку. Вони передбачають припинення цієї практики до 2030 року. Але для досягнення мети темпи скорочення процедури жіночого обрізання в усьому світі повинні бути у 27 разів вищими, ніж є зараз. За даними організації, за останні 30 років, присвячених боротьбі з каліцтвами жіночих статевих органів, найбільшого прогресу вдалося досягти тільки в останнє десятиліття. Дедалі більше держав засуджують цю практику.

²⁴⁸ Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text

Калічення жіночих геніталій вважають порушенням прав людини та визначають як «часткове або повне видалення жіночих зовнішніх статевих органів або інше пошкодження жіночих статевих органів із не медичних причин». Каліцтво жіночих статевих органів завдає шкоди організму, впливає на майбутнє жінок і дівчат, а також ставить під загрозу їхнє життя, водночас небезпека полягає у тривожній тенденції, застосування цієї практики ще до свого п'ятого дня народження²⁴⁹.

Наслідки для жіночого здоров'я, за даними ВООЗ, – це надмірна кровотеча, септичний шок, утруднення сечовиведення, інфекції, іноді смерть. Окрім сильного болю, у жінок, що зазнали каліцтва, спостерігаються тривалі фізичні, сексуальні та психологічні ефекти; хронічні тазові інфекції, розвиток кісти, абсцесів та виразок; утворення рубцевих тканин, ураження репродуктивної системи, болісні статеві контакти.

Ст. 38 «Каліцтво жіночих геніталій» Стамбульської конвенції наголошує, що сторони вживають необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення того, щоб було криміналізовано такі форми умисної поведінки:

а) видалення, інфібуляція або здійснення будь-якого іншого каліцтва в цілому або частково великих статевих губ, малих статевих губ або клітора;

б) примушування жінки до того, щоб вона зазнала актів, перелічених у підпункті «а», або схилення її до цього;

с) підбурювання, примушування дівчини до того, щоб вона зазнала актів, перелічених у підпункті «а», або схилення її до цього.

Національний законодавець імплементував норму ст. 38, криміналізуючи каліцтво статевих органів, передбачивши гендерно нейтральну норму, саме у ст. 121 КК України «Умисні тяжкі тілесні uszkodження», визнаючи умисним тяжким тілесним uszkodженням, тобто умисне тілесне uszkodження, небезпечне для життя в момент заподіяння, чи таке, що спричинило втрату будь-якого органу або його функцій, **каліцтво статевих органів**, психічну хворобу або інший розлад здоров'я, поєднаний зі стійкою втратою працездатності

²⁴⁹ Понад 230 мільйонів дівчат і жінок у світі зазнали каліцтва статевих органів – ЮНІСЕФ. URL: <https://zmina.info/news/ponad-230-miljoniv-divchat-i-zhinok-u-sviti-zaznaly-kalicztva-statevyh-organiv-yunisef/>

не менш як на одну третину, або переривання вагітності чи непоправне знівечення обличчя.

З урахуванням гендерно нейтральної криміналізації каліцтва геніталій, є питання стосовно чоловічого обрізання, яке є релігійною процедурою у деяких релігіях. Слід погодитись із О. В. Харитоновою, що, з урахуванням значно менших ризиків і шкоди для здоров'я, цей обряд має бути виведений з кримінально-правового поля, але питання правових заборон щодо цього релігійного обряду має залишитися у публічній дискурсивній площині²⁵⁰.

Зазначимо, що у доктрині висловлюється думка про недоречність криміналізації каліцтва статевих органів за ст. 121 КК України, є пропозиції винесення у окрему статтю²⁵¹, із мотивуванням форми вини та дискримінаційним характером каліцтва саме стосовно жінок²⁵².

У Гаазьких принципах, що стосуються сексуального насильства²⁵³, сексуальні каліцтва розглядаються як акти сексуального характеру, насильницькі за своєю суттю. Калічення статевих органів є дуже поширеною формою сексуального катування осіб будь-якої статі²⁵⁴. Каліцтво жіночих геніталій є воєнним злочином (виявом СНПК) та злочином проти людяності. Судова палата у справі Квочка та ін. (Kvočka et al)

²⁵⁰ Харитонova О. Ключові засади гендерної політики в кримінальному праві України та основні напрями реформ щодо протидії насильству стосовно жінок та домашньому насильству : науково-практичний посібник. Харків, 2018. С. 72.

²⁵¹ Shkodiak Alona. Genital mutilation (article 121 Criminal Code of Ukraine) vs. female genital mutilation (§ 226a Criminal Code of the Federal Republic of Germany). *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. № 2 (Volume 2). P. 191.

²⁵² Політова А. М., Акімов М. О. Каліцтво статевих органів як один із наслідків умисного тяжкого тілесного ушкодження. *Правовий часопис Донбасу*. 2020. № 1. С. 156–157.

²⁵³ The Hague Principles on Sexual Violence. The Civil Society Declaration on Sexual Violence. International Criminal Law Guidelines on Sexual Violence. Key Principles for Policy Makers on Sexual Violence. P. 70. URL: <https://4genderjustice.org/ftp-files/publications/The-Hague-Principles-onSexual-Violence.pdf>

²⁵⁴ The Hague Principles on Sexual Violence. The Civil Society Declaration on Sexual Violence. International Criminal Law Guidelines on Sexual Violence. Key Principles for Policy Makers on Sexual Violence. P. 38. URL: <https://4genderjustice.org/ftp-files/publications/The-Hague-Principles-onSexual-Violence.pdf>

пояснила, що «сексуальне насильство є ширшим, ніж зґвалтування, включаючи ... сексуальне калічення...». Утім прямо цей різновид СНПК не зазначений у Римському Статуті Міжнародного кримінального суду. Це не заважає його кваліфікувати за ст. 438 КК України як війсьний злочин, оскільки його можна розглядати як «будь-яку іншу форму сексуального насильства, яка також становить грубе порушення Женевських конвенцій» (ст. 8 Римського Статуту Міжнародного кримінального суду) (що підтверджується на практиці)²⁵⁵.

3.6.2. Примусовий шлюб

Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами наголошує, що примусовий шлюб є тяжкою формою насильства стосовно жінок і дівчат, покладаючи на держави обов'язок вживати необхідних законодавчих або інших заходів для того, щоб шлюби, укладені під примусом, могли бути оскаржені, анульовані або розірвані без покладення неналежного фінансового або адміністративного тягаря на жертву (ст. 32); криміналізувати умисну поведінку щодо примушування дорослого або дитини до вступу в шлюб (ст. 37); криміналізації умисної поведінки щодо заманювання дорослого або дитини на територію Сторони або держави іншої, ніж та, у якій він чи вона проживає, для примушування цього дорослого або дитини до вступу в шлюб (ст. 37); забезпечення того, щоб жертви примусового шлюбу, які вивезені до іншої країни для цілей шлюбу та які, як наслідок, втратили свій статус перебування в країні, де вони постійно проживають, могли це право відновити (ст. 59)²⁵⁶.

Характерною ознакою примусового шлюбу є відсутність згоди особи, з якою укладається шлюб. Примусовий шлюб –

²⁵⁵ Гловюк І. В. Кримінально-правова політика у сфері протидії іншим формам гендерно зумовленого насильства. Гендерний мейнстрімінг у кримінально-правовій політиці : навчальний посібник / кол. авт. : О. Броневицька, О. Горпинюк, І. Гловюк та ін. ; за ред. Ю. Лісіциної, С. Романцової. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2024. С. 343–346.

²⁵⁶ Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text

це акт навмисного використання фізичних або психологічних погроз, щоб змусити дорослого чи дитину прийняти шлюб, чи перевезення дорослого або дитини до іншої країни, щоб змусити їх вступити в шлюб²⁵⁷, тобто акцентовано на елементі примусу.

У Гаазьких принципах примус когось вступити у шлюб або інше інтимне партнерство, включаючи шлюб за домовленістю, тимчасовий шлюб, фальшивий шлюб, передачу подружжя/партнера, визнаються сексуальним насильством, коли вони відбуваються примусово або проти особи, яка не може або не бажає дати справжню, добровільну та конкретну згоду²⁵⁸. Примусовий шлюб є також формою СНПК. Як було встановлено Спеціальним доповідачем ООН із питань систематичних згвалтувань, сексуального рабства та подібних до рабства практик під час збройних конфліктів, «сексуальне рабство також охоплює ситуації, коли жінок і дівчат примушують до «шлюбу»²⁵⁹.

За Римським Статутом Міжнародного кримінального суду, примусовий шлюб прямо не передбачений як військовий злочин чи злочин проти людяності. Однак практика Міжнародного кримінального суду визнала, що формами сексуального рабства можуть бути, наприклад, примусові тимчасові шлюби з солдатами (справа Катанга)²⁶⁰.

²⁵⁷ Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text

²⁵⁸ The Hague Principles on Sexual Violence : The Civil Society Declaration on Sexual Violence. International Criminal Law Guidelines on Sexual Violence. Key Principles for Policy Makers on Sexual Violence. P. 18. URL: <https://4genderjustice.org/ftpfiles/publications/The-Hague-Principles-on-Sexual-Violence.pdf>

²⁵⁹ Гловюк І. В. Кримінально-правова політика у сфері протидії іншим формам гендерно зумовленого насильства. Гендерний мейнстрімінг у кримінально-правовій політиці : навчальний посібник / кол. авт. : О. Броневицька, О. Горпинюк, І. Гловюк та ін. ; за ред. Ю. Лісичиної, С. Романцової. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2024. С.ч343-346.

²⁶⁰ Peter Robinson's Summary of Decisions of the International Criminal Court. ICC Statute, Rules of Procedure and Evidence, Regulations of Court, and Code of Professional Conduct for Counsel annotated. 2023. P. 70. URL: https://peterrobinson.com/wp-content/uploads/2023/08/Peter-Robinson_ICCDigest_July-2023.pdf

У справі Онгвена обвинувачення у примусовому шлюбі як «іншому нелюдському акті», включеному до складу злочину проти людяності, встановлено на основі попередньої судової практики Спеціального суду для Сьєрра-Леоне та Надзвичайних палат Камбоджі, де стверджувалося, що постраждали «змушені вступати в подружні стосунки за примусових обставин» і терпіти «серйозні фізичні чи психічні страждання чи травми або серйозний напад на людську гідність зі ступенем тяжкості, який можна порівняти з іншими злочинами проти людяності»²⁶¹.

При кваліфікації примусового шлюбу важливо врахувати такі підходи МКС (справа Онгвена):

- на відміну від сексуального рабства, примусовий шлюб передбачає стосунки ексклюзивності між «чоловіком» і «дружиною», що може призвести до дисциплінарних наслідків за порушення цієї ексклюзивної домовленості;

- примусовий шлюб не обов'язково має сексуальний характер, але тягне «гендерну шкоду», яка, по суті, є нав'язуванням жертві соціально сконструйованих гендерних очікувань і ролей, пов'язаних із «дружиною» або «чоловіком»;

- для встановлення «шлюбу» або «подружнього союзу» не вимагається визнання офіційного чи офіційного шлюбу в конкретному суспільстві. Натомість це може бути встановлено на основі фактів справи, включаючи характер стосунків між злочинцем і потерпілим, а також суб'єктивного погляду потерпілого, третіх осіб і злочинця на вчинення діяння та його або її наміру розглянути, що двоє з них «подружжя»;

- примусовий шлюб як форма інших нелюдських дій є триваючим злочином, який охоплює весь період примусових подружніх стосунків і припиняється лише після звільнення особи з нього²⁶².

²⁶¹ Гловюк І. В. Кримінально-правова політика у сфері протидії іншим формам гендерно зумовленого насильства. Гендерний мейнстримінг у кримінально-правовій політиці: навчальний посібник / кол. авт. : О. Броневська, О. Горпинюк, І. Гловюк та ін. ; за ред. Ю. Лісичиної, С. Романцової. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2024. С. 343–346.

²⁶² Там само.

Відповідно до ст. 151-2 ККУ із змінами, внесеними згідно із Законом № 3342-IX від 23.08.2023, об'єктивна сторона діянь (ст. 151-2 КК України) полягає у: 1) примушуванні особи до вступу в шлюб; 2) примушуванні особи до продовження примусово укладеного шлюбу; 3) примушуванні особи до вступу у співжиття без укладання шлюбу; 4) примушуванні особи до продовження співжиття без укладання шлюбу; 5) спонуканні з цією метою особи до переміщення на територію іншої держави, ніж та, в якій вона проживає.

Кваліфікуючими ознаками є: повторність; вчинення за попередньою змовою групою осіб; вчинення щодо особи, яка не досягла шлюбного віку згідно із законодавством; вчинення щодо двох чи більше осіб.

Основним безпосереднім об'єктом злочину є воля, честь і гідність особи, зокрема у сімейних відносинах. Потерпілою від злочину може бути будь-яка особа, незалежно від статі і віку. Суб'єкт злочину загальний. Зазвичай ним є особа, яка має сімейну владу над потерпілою особою (батько, дід, мати). З суб'єктивної сторони злочин може бути вчинено лише умисно²⁶³. Про судову практику в ЄДРСР для аналізу наразі не знайшлося.

3.6.3. Примусова стерилізація та примусовий аборт

Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами наголошує на вжитті необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення того, щоб було криміналізовано такі форми умисної поведінки: проведення абортів жінці без її попередньої та інформованої згоди та проведення хірургічного втручання, метою або наслідком якого є припинення здатності жінки до природної репродукції без її попередньої та інформованої згоди або розуміння процедури.

У Гаазьких принципах, що стосуються сексуального насильства, примусовий аборт визнається актом сексуального

²⁶³ Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Відповідальність за домашнє насильство і насильство за ознакою статі (науково-практичний коментар новел Кримінального кодексу України) / за ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваіге, 2019. С. 101-102.

характеру, зважаючи на практику міжнародних судів і трибуналів²⁶⁴. Цей акт є насильницьким за суттю²⁶⁵. Примусовий аборт є також формою СНПК. «Сексуальне насильство ... включає ... примусові аборти, а також гендерно зумовлені злочини, прямо перелічені в Статуті МКС як воєнні злочини»²⁶⁶.

У ст. 134 КК України «Незаконне проведення абортів або стерилізації» охоплює зміст більш широкий, ніж її назва. Ч. 1 статті передбачає кримінальну відповідальність за проведення абортів особою, яка не має спеціальної юридичної освіти, ч. 2 – за примушування до абортів без добровільної згоди потерпілої особи, ч. 3 – за незаконне проведення абортів, що спричинило тривалий розлад здоров'я, безплідність або смерть потерпілої особи, ч. 4 – за примушування до стерилізації без добровільної згоди потерпілої особи, ч. 5 – за примушування до стерилізації без добровільної згоди потерпілої особи, якщо це спричинило смерть потерпілої особи чи інші тяжкі наслідки.

Захист репродуктивного здоров'я жінок та повага до їх людської гідності пов'язані з проблемою змісту згоди жінки щодо подібного втручання в її права. Увага міжнародних інституцій в сфері захисту прав людини до цих питань має тривалу історію. Так, протягом 1970-90-х рр. чехословацький уряд примусово стерилізував ромських жінок, щоб програмно скоротити показники народжуваності у країні. У 2003 р. було опубліковане шокуjące правозахисне дослідження «Тіло і душа» про стерилізацію ромських жінок у Словаччині²⁶⁷.

²⁶⁴ The Hague Principles on Sexual Violence : The Civil Society Declaration on Sexual Violence. International Criminal Law Guidelines on Sexual Violence. Key Principles for Policy Makers on Sexual Violence. P. 72. URL: <https://4genderjustice.org/ftpfiles/publications/The-Hague-Principles-on-Sexual-Violence.pdf>

²⁶⁵ The Hague Principles on Sexual Violence : The Civil Society Declaration on Sexual Violence. International Criminal Law Guidelines on Sexual Violence. Key Principles for Policy Makers on Sexual Violence. P. 78. URL: <https://4genderjustice.org/ftpfiles/publications/The-Hague-Principles-on-Sexual-Violence.pdf>

²⁶⁶ The Hague Principles on Sexual Violence : The Civil Society Declaration on Sexual Violence. International Criminal Law Guidelines on Sexual Violence. Key Principles for Policy Makers on Sexual Violence. P. 68. URL: <https://4genderjustice.org/ftpfiles/publications/The-Hague-Principles-on-Sexual-Violence.pdf>

²⁶⁷ Харитоновна О. В. Ключові засади гендерної політики в кримінальному праві України та основні напрями реформ щодо протидії насильству стосовно жінок та домашньому насильству : науково-практичний посібник. Харків : ТОВ «Видавництво «Права людини»», 2018. С. 67.

У 2004 р. були зареєстровані випадки примусової стерилізації у Чехії. У 2006 р. у справі «A.S. v Hungary» Андреа Сійярто була стерилізована без її інформованої згоди в угорській лікарні під час екстреного кесаревого розтину. Перебуваючи в стані шоку через крововтрату, Сійярто попросили надати письмову згоду на перев'язку маткових труб, підписавши нерозбірливу рукописну записку з описом процедури термінами, яких вона не розуміла. Сійярто звинуватила лікарню в недбалості, оскільки вона не отримала її повної та інформованої згоди на примусову стерилізацію. Комітет ООН з ліквідації усіх форм насильства щодо жінок (CEDAW) визнав порушення Угорщини щодо примусової стерилізації і закликав її внести зміни до законодавства стосовно інформованої згоди та компенсації потерпілим у разі порушення їх прав. Це був перший випадок, коли комітет підштовхнув уряд до відповідальності за ненадання жінці інформації, необхідної для її інформованої згоди на медичні процедури у сфері репродуктивного здоров'я. Правова позиція ЄСПЛ у цій сфері набула вираження у рішенні «V. C. v. Slovakia» від 08.11.2011 р. Заявниця, жінка ромського походження, у 20 років була стерилізована у державній лікарні. Обставини справи полягали у тому, що після декількох годин пологів лікарі повідомили жінці, що наступна її вагітність буде фатальною, і поцікавилися, чи хоче вона мати ще дітей. Вона відповіла: «робіть, що хочете». Їй надали документ «Пацієнтка потребує стерилізації», який вона підписала, після чого їй зробили кесарський розтин під анестезією та здійснили стерилізацію^{268, 269}.

Європейський Суд з прав людини зазначив, що до його компетенції не входить перевірка оцінки лікарями стану репродуктивних органів заявниці. Проте Суд зауважив, що стерилізація не входить до переліку операцій з порятунку життя; відсутні ознаки того, що в такій ситуації ця необхідність була терміновою; крім того, пропозиція заявниці дати згоду,

²⁶⁸ A. S. v Hungary, Communication № 4/2004. URL: https://www.law.cornell.edu/gender-justice/resource/as_v_hungary

²⁶⁹ V. C. v. Slovakia, App. №. 18968/07 (Eur. Ct. H. R. November 8, 2011). URL: [file:///C:/Users/User/Downloads/V.C.%20v.%20SLOVAKIA%20%20%E2%80%93%20\[Russian%20translation\]%20summary%20by%20Development%20of%20Legal%20Systems%20Publ.%20Co%20.pdf](file:///C:/Users/User/Downloads/V.C.%20v.%20SLOVAKIA%20%20%E2%80%93%20[Russian%20translation]%20summary%20by%20Development%20of%20Legal%20Systems%20Publ.%20Co%20.pdf)

здійснена в стані тяжких та болісних пологів, явно не давала їй можливості прийняти рішення на основі власного вільного волевиявлення, розглянути усі питання, обговорити це з партнером тощо. Відтак процедура стерилізації, включаючи спосіб, яким було отримано згоду, могла викликати у неї почуття страху, туги, неповноцінності та спричинити тривалі страждання. У зв'язку з безпліддям заявниця зазнала остракізму у ромській громаді і мала труднощі у стосунках із партнером.

На думку ЄСПЛ, підхід, коли заявниця не була повністю проінформована про стан здоров'я, процедуру та її альтернативи, несумісний з принципами поваги до людської гідності. Суд визнав порушення Угорщиною ст. 3, ст. 8 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, закріплені у практиці Суду критерії інформованої згоди мають ураховуватися національними судами у встановленні ознак складів злочинів, передбачених ст. 134 КК України²⁷⁰.

Одна з випускниць школи-інтернату в Миколаївській області, де 16-літній вихованці зробили примусовий аборт, розповіла, що такі випадки відбуваються в установі не вперше. За словами дівчини, керівництво школи її також змусило позбутися дитини від коханого хлопця:

«Я зробила аборт, тому що боялася. Сказали: «Ти розумна дівчинка, тобі не потрібна ця дитина, тебе будуть гнобити. Давай ти краще зробиш аборт, а ми тобі допоможемо». За її словами, такі історії були і раніше, але про них мовчать, бо бояться вихователів, які б'ють та домагаються дівчаток: «Вадим Борисович міг собі дозволити взяти за груди. Водив, лапав, торкався. Міг взяти, заламати та язик в рот засовував... Вихователі б'ють дітей, і на це ніяк не реагують».

Інцидент стався в Березківському навчально-виховному комплексі «Загальноосвітня школа-інтернат – ліцей I–III ступенів». Керівництво інтернату без попередження служби у справах дітей тиснуло на вихованку закладу, яка хотіла

²⁷⁰ Харитоновна О. В. Ключові засади гендерної політики в кримінальному праві України та основні напрями реформ щодо протидії насильству стосовно жінок та домашньому насильству : науково-практичний посібник. Харків : ТОВ «Видавництво «Права людини»», 2018. С. 68.

зберегти дитину. Протягом декількох днів в ізоляторі разом з лікарями її годували абортивними препаратами²⁷¹.

3.6.4. Злочини в ім'я так званої «честі»

Про неприйнятні виправдання злочинів, у тому числі злочини, учинені в ім'я так званої «честі», наголошує Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами, зобов'язуючи держави вживати необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення того, щоб у кримінальному провадженні, розпочатому після вчинення будь-якого з актів насильства, які підпадають під сферу застосування цієї Конвенції, культура, звичаї, релігія, традиція або так звана «честь» не розглядалися як виправдання таких актів. Це охоплює, зокрема, заяви про те, що жертва порушила культурні, релігійні, соціальні чи традиційні норми або звичаї належної поведінки.

Водночас сторони вживають необхідних законодавчих заходів для забезпечення того, щоб підбурювання будь-якою особою стосовно дитини вчинити будь-який з актів, зазначених у пункті 1, не зменшувало кримінальної відповідальності такої особи за вчинені акти²⁷².

Злочини в ім'я так званої «честі» – ґендерно зумовлене насильство, яке практикується щодо жінок у патріархальних релігійних громадах й скоюється, як правило, членом родини чоловічої статі проти жінки чи дівчини, яка, на його думку, накликала на сім'ю безчестя. З міркувань честі насильства зазнають і чоловіки, однак у згаданих спільнотах «нечестива» поведінка найчастіше асоціюється саме з жінками – з огляду на їхній статус, стереотипізацію їхньої поведінки і суворі обмеження у повсякденному житті. Це особливо характерно для мусульманського середовища, де репутація сім'ї залежить від поведінки жінки.

²⁷¹ Примусовий аборт у миколаївському інтернаті зробили не вперше. URL: <https://www.unian.ua/society/primusoviy-abort-v-internati-stalo-vidomopro-inshi-vipadki-video-novini-ukrajini-11385787.html>

²⁷² Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text

Під «безчестям», як правило, маються на увазі табуйовані в межах цієї культури або релігії дії сексуального чи квазісексуального характеру: підозри в подружній зраді, секс до шлюбу, пережите зґвалтування або сексуальне насильство. До цього ж переліку входить відмова дівчини одружуватися з небажаним партнером чи пошук причини із ним розлучитися.

Жінок, які не дотримуються неписаного морального кодексу, можуть побити, ув'язнити у власному будинку, заборонити спілкуватися з друзями, примусити робити щось в інтересах родини. У деяких громадах, за «нечестиву» поведінку дівчину чи жінку можуть зґвалтувати, у найгіршому випадку – вбити. Так, у Пакистані близько 1000 жінок щороку гинуть унаслідок «убивств за честь». Такі акти насильства часто здійснюються дітьми, яких підбурюють дорослі члени сім'ї чи общини і котрі ще занадто малі, щоб нести кримінальну відповідальність. В Україні це явище також побутує. Наприклад, батько може підняти руку на свою доньку, оскільки та мала статеві стосунки або завагітніла до шлюбу. Загалом, за оцінками ООН, жертвами цього виду насильства щороку стає близько 5000 жінок і дівчат по всьому світу. Культура, релігія чи традиції в жодному разі не можуть виправдовувати цього вкрай ганебного явища²⁷³.

3.6.5. Торгівля людьми

Торгівля людьми досі є актуальною проблемою для України. Сучасні форми експлуатації людини та нові виклики, що їх переживає світ, створюють загрозу потрапляння до ситуації торгівлі людьми практично для всіх соціальних груп населення. Збройна агресія РФ проти України підвищила внутрішнє переміщення українських громадян. За даними «Економічної правди», на травень 2024 року в Україні налічувалося 4,6 млн ВПО7 та тих, хто виїхав за кордон у пошуку тимчасового захисту. Серед них також більшість – це жінки та дівчата, які є потенційно вразливою категорією і можуть постраждати від торгівлі людьми. За даними Центру

²⁷³ В Україні налічується 4,6 мільйона переселенців, – Верещук. URL: <https://epravda.com.ua/news/2024/06/13/715107/>

економічної стратегії, на початок 2025 року кількість таких людей становила 5,6 млн осіб²⁷⁴. Війна особливо збільшила ризики щодо трудової та сексуальної експлуатації для жінок і дівчат як в Україні, так і за кордоном.

Згідно зі статистичними даними Національної поліції, впродовж 2020-2023 років та 11 місяців 2024 року підрозділами Національної поліції України внесено відомості до ЄРДР щодо 828 кримінальних правопорушень, передбачених статтею 149 (Торгівля людьми) ККУ.

Зазначені відомості свідчать про те, що після повномасштабного військового вторгнення РФ в Україну у 2022 році, кількість виявлених випадків торгівлі людьми зменшилася на 57,8% порівняно з 2021 роком. Але фактична кількість постраждалих осіб може бути значно більшою, ніж зафіксовано офіційно. Постраждали можуть не звертатися по допомогу з кількох причин: через відсутність каналів комунікації, сором, якщо є загроза бути впізнаною, через страх, що ситуація може погіршитися, через недовіру до системи допомоги, відсутність навичок ідентифікації злочину торгівлі людьми тощо²⁷⁵.

На зменшення виявлених кримінальних правопорушень вказаної категорії злочину також могли вплинути такі чинники: збройна агресія РФ проти України; діяльність Національної поліції на підконтрольних територіях України та неможливість діяти на тимчасово окупованих територіях; виконання Нацполіцією інших пріоритетних завдань у сфері національної безпеки; частина кримінальних проваджень, передбачених статтею 149 (Торгівля людьми) КК України, розслідувалися в межах кримінальних проваджень, внесених до ЄРДР за статтею 438 (Воєнні злочини) КК України, за якою розслідуються випадки сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом²⁷⁶.

²⁷⁴ 5,2 мільйони українців за кордоном: як вони живуть, та скільки із них повернуться? URL: <https://ces.org.ua/5-2-mln-abroad-how-do-they-live-will-they-return/>

²⁷⁵ Аналітичний звіт щодо торгівлі людьми з метою сексуальної експлуатації в Україні: за заг. ред. : Бороздіна К. А, Булавін В. О., Жуковська Г. Г., Рикун О. В., Левченко К. Б. Київ : ФОП Мороз А.Т., 2025. С. 8. URL: https://la-strada.org.ua/wp-content/uploads/2025/08/lastrada_analituchnui-zvit_ukr.pdf

²⁷⁶ Там само. С. 9.

Також стаття 149 ККУ «Торгівля людьми» передбачає наявність вербування, переміщення, утримання або передачу людини з метою експлуатації. Якщо в кримінальних провадженнях фіксується факт сексуального насильства, пов'язаного із військовим конфліктом, чи примусової праці, але не буде встановлено мету експлуатації (наприклад, отримання прибутку), такі дії, найімовірніше, не розглядатимуться як торгівля людьми. Отже, для чіткого зв'язку злочину «торгівля людьми» та СНПК варто доповнити статтю 438 ККУ нормою «про сексуальне насильство та торгівлю людьми як військовий злочин» та статтю 149 ККУ розширити, додавши окремий склад злочину – торгівля людьми, пов'язана з військовим конфліктом²⁷⁷.

Стаття 149 КК України під терміном «торгівля людиною» чітко визначає діяння, що входять до складу кримінального правопорушення, а саме: вербування, переміщення, переховування, передача або одержання людини, вчинені з метою експлуатації, з використанням примусу, викрадення, обману, шантажу, матеріальної чи іншої залежності потерпілого, його уразливого стану або підкупу третьої особи, яка контролює потерпілого, для отримання згоди на його експлуатацію. Попри те, під експлуатацією людини в цій статті слід розуміти всі форми сексуальної експлуатації, використання в порнобізнесі, примусову працю або примусове надання послуг, рабство або звичаї, подібні до рабства, підневільний стан, залучення в боргову кабалу, вилучення органів, проведення дослідів над людиною без її згоди, усиновлення (удочеріння) з метою наживи, примусову вагітність або примусове переривання вагітності, примусове одруження, примусове втягнення у зайняття жебрацтвом, втягнення у злочинну діяльність, використання у збройних конфліктах тощо²⁷⁸.

²⁷⁷ Аналітичний звіт щодо торгівлі людьми з метою сексуальної експлуатації в Україні : за заг. ред. ; Бороздіна К. А, Булавін В. О., Жуковська Г. Г., Рикун О. В., Левченко К. Б. Київ : ФОП Мороз А. Т., 2025. С. 9. URL: https://la-strada.org.ua/wp-content/uploads/2025/08/lastrada_analituchnui-zvit_ukr.pdf

²⁷⁸ Кримінальний кодекс України станом від 5 квітня 2001 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>

Об'єктивна сторона торгівлі людиною характеризується діянням у таких формах, як: вербування, переміщення, переміщення, передача або одержання людини. Способом же є використання примусу, обману, шантажу, матеріальної чи іншої залежності потерпілого, з використанням уразливого стану або підкупу третьої особи, яка контролює потерпілого, для отримання згоди на його експлуатацію²⁷⁹.

Родовим об'єктом торгівлі людьми є відносини, які забезпечують існування людини в суспільстві, тобто відносини, пов'язані з її волею, гідністю та іншими цінностями і суспільними властивостями; видовим об'єктом – відносини, пов'язані зі свободою, честю та гідністю людини. Щодо визначення безпосереднього об'єкта більшість учених вважають, що свобода людини є безпосереднім об'єктом торгівлі людьми, доцільним уявляється розкриття саме цього поняття²⁸⁰. Стаття 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод гарантує право кожного на свободу та особисту недоторканність²⁸¹. Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) у рішенні у справі «Боцано проти Франції» зазначив, що під правом на свободу в контексті ст. 5 Конвенції слід розуміти фізичну свободу особи, при цьому право на свободу і особисту недоторканність розглядається як єдине сполучення слів і має на увазі захист «від будь-якого свавільного процесуального чи матеріального зазіхання на особисту свободу» з боку державних органів²⁸². Тобто свобода як об'єкт торгівлі людьми повинна розумітися саме як фізична свобода, також не треба упускати і особисту недоторканність, щоб забезпечити захист людини в цілому.

Встановлення суб'єктивної сторони складу злочину має надзвичайно важливе значення. Будучи елементом складу

²⁷⁹ Котова В. Кримінально-правова характеристика торгівлі людьми в умовах воєнного стану. *Українська поліцейстика: теорія законодавство, практика*. № 1(9). 2024. С. 83–88.

²⁸⁰ Там само.

²⁸¹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_00

²⁸² Справа Боцано. Рішення ЄСПЛ. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/SO2503>

злочину, вона становить «частину» підстави кримінальної відповідальності і, відповідно, дозволяє відмежувати злочинну поведінку від незлочинної. За суб'єктивною стороною диференціюються суміжні склади злочинів, об'єктивні ознаки яких збігаються. Крім того, зміст суб'єктивної сторони складу злочину значною мірою визначає ступінь суспільної небезпечності як вчиненого діяння, так і самого суб'єкта злочину, а отже й характер відповідальності та вид і розмір покарання²⁸³.

Що стосується суб'єктивної сторони торгівлі людьми, то розглядаються форма вини, мотив та мета торгівлі людьми, злочин, передбачений ч. 1 ст. 149 КК України, що здійснюється з прямим умислом. Для перших двох форм злочину, передбаченого ч. 1 ст. 149 КК України, обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони є корисливий мотив. Для третьої форми ця ознака не є обов'язковою. Суб'єктом торгівлі людьми може бути фізична, осудна особа, яка досягла шістнадцятирічного віку. Суб'єктом кримінального правопорушення визнається не лише особа, яка передає потерпілого (так званий «продавець»), але й особа, яка одержує людину (так званий «покупець», «трафікер»). Без сумнівів, це є правильним кроком у вирішенні питання про відповідальність осіб, які здійснюють торгівлю людьми, оскільки цей злочин завжди вчинюється як мінімум двома особами. Певні труднощі виникають у з'ясуванні питання щодо співучасників – суб'єктів кримінального правопорушення торгівлі людьми. Дискусійне питання постає щодо того, чи купівля-продаж людини можливі тільки між вербувальником та особою, яка буде здійснювати експлуатацію, або ж вона може мати місце й між іншими суб'єктами²⁸⁴.

Постраждалою від торгівлі людьми може будь-яка людина, незалежно від статі, віку, соціального статусу, рівня освіти тощо. Під час воєнного стану насамперед до групи ризику

²⁸³ Котова В. Кримінально правова характеристика торгівлі людьми в умовах воєнного стану. *Українська поліцейстика: теорія законодавство, практика*. № 1(9). 2024. С. 83–88.

²⁸⁴ Вереша Р. В. Проблеми суб'єктивної сторони складу злочину : монографія. Київ : Алерта, 2018. С. 26–27.

можуть потрапити такі категорії, як: безробітні люди працездатного віку; жителі сільської місцевості; люди, які мають низький рівень доходів; особи, що працюють за кордоном нелегально; особи, що нелегально виїжджають за кордон або нелегально в'їжджають та перебувають на території тієї чи іншої країни; люди, що користуються послугами сайтів та застосунками знайомств або шукають посередництва для укладання фіктивних шлюбів; особи, які працюють у сфері розваг; особи, які раніше уже були жертвами торгівлі людьми; діти, в тому числі – діти-сироти, бездоглядні діти або, позбавлені батьківського піклування тощо²⁸⁵, що встановлено Знам'янським міськрайонним судом Кіровоградської області: ОСОБА_5, ІНФОРМАЦІЯ_1, уродженець м. Знам'янка Кіровоградської області, громадянин України, із середньо-спеціальною освітою, офіційно не працює, депутатом будь-якого рівня рад та особою з інвалідністю не є, перебуває у фактичних шлюбних відносинах, утриманців не має, зареєстрований за адресою АДРЕСА_1, проживає за адресою АДРЕСА_2, раніше не судимий, скоїв: вербування, переміщення та переховування людини, вчинені з метою експлуатації, з використанням примусу та його уразливого стану; втягнення особи в заняття проституцією з використанням її уразливого стану та погрозою застосування насильства; втягнення особи в заняття проституцією з використанням її уразливого стану та погрозою застосування насильства, вчинені повторно, за наступних обставин.

Восени 2023 року (точний час під час досудового розслідування встановити не вдалося) ОСОБА_5, бажаючи отримувати дохід від протиправної діяльності внаслідок вчинення кримінального правопорушення та розуміючи його суспільно небезпечний характер, передбачаючи суспільно небезпечні наслідки та бажаючи їх настання, маючи умисел, спрямований на вербування, переміщення та переховування людини з використанням примусу та уразливого стану з метою подальшої сексуальної експлуатації та одержання прибутку,

²⁸⁵ День протидії торгівлі людьми: про що важливо пам'ятати кожному. *Офіційний вебсайт ДМС України*. URL: <https://dmsu.gov.ua/news/dms/14609.html>.
<https://dmsu.gov.ua/news/dms/14609.html>

вирішив розшукати та здійснити вербування, переховування та переміщення з метою сексуальної експлуатації особи, яка має уразливий стан, використовуючи примус та обман, грубо порушуючи конституційні права та свободи громадян, посягаючи на їх волю, честь та гідність.

З метою реалізації вказаного умислу, ОСОБА_5, восени 2023 року, перебуваючи у невстановленому досудовим розслідуванням місці, познайомився з та в подальшому запропонував ОСОБА_7, ІНФОРМАЦІЯ_2, яка має розумову відсталість із поведінковими розладами, не проживала за зареєстрованим місцем мешкання, не мала постійного місця роботи, була матеріально незабезпеченою, перебувала в уразливому стані, а саме в скрутному матеріальному становищі, за грошову винагороду надавати заздалегідь підшуканим ним клієнтам чоловічої статі послуги сексуального характеру, обіцяючи вказаній особі забезпечити її належним рівнем проживання та справедливий розподіл зароблених коштів, чим скоїв вербування особи з використанням уразливого стану.

Після отримання згоди ОСОБА_7 на вказаних умовах на надання за грошову винагороду клієнтам чоловічої статі послуг сексуального характеру, ОСОБА_5, з метою здійснення контролю над вказаною особою, привіз ОСОБА_7 до будинку за АДРЕСА_3 та вказав про необхідність тут постійного проживання, обмеживши фізичні контакти потерпілої з іншими особами шляхом заборони використання засобів зв'язку та вільного виходу за межі будинку, чим скоїв незаконне переміщення та переховування людини.

У подальшому ОСОБА_5, в період з осені 2023 року до 21.06.2024, коли його протиправна діяльність була припинена правоохоронними органами, періодично підшукував та привозив клієнтів чоловічої статі до будинку за вищевказаною адресою, де ОСОБА_7 надавала їм послуги сексуального характеру, при цьому не отримуючи коштів за вказану «роботу». За виникнення конфліктних ситуацій з ОСОБА_7 з приводу доцільності їй надання вказаних послуг при невиконанні ОСОБА_5 першочергових домовленостей, останній застосовував заходи примусу до ОСОБА_7, що виражались у спричиненні морального тиску та приниженні, системно використовуючи

доводи її меншовартості та незначущості, оскільки вона є матеріально незабезпеченою та перебуває на психіатричному обліку, що в сукупності було спрямовано на створення уявлення безвихідності ситуації, в якій вона опинилась, та сприяло встановленню суцільного контролю ОСОБА_5 над поведінкою потерпілої, таким чином скоївши незаконну експлуатацію людину.

Також ОСОБА_5 змушував ОСОБА_7 вступати в статевий зв'язок із підшуканими ним клієнтами під приводом виплати йому неіснуючого боргу, який ОСОБА_5 на власний розсуд призначав ОСОБА_7, що також слугувало засобом примусу потерпілої до зайняття проституцією на вигідних ОСОБА_5 умовах.

Крім надання послуг сексуального характеру особам чоловічої статі в будинку за адресою АДРЕСА_3, ОСОБА_5, за окрему грошову винагороду в розмірі 400 грн, здійснювалось переміщення ОСОБА_7 до місць обумовлених ним з клієнтами, зокрема 22.05.2024 року до лісу, який знаходиться за межами міста Знам'янка Кропивницького району Кіровоградської області, 28.05.2024 року до квартири АДРЕСА_4, 19.06.2024 року до квартири АДРЕСА_5.

Вказані дії ОСОБА_5 суперечать чинному законодавству України та Протоколу про попередження й припинення торгівлі людьми, особливо жінками та дітьми, а також покарання за неї, що доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності 2000 року, Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми 2005 року, Конвенції Міжнародної організації праці про примусову чи обов'язкову працю, які визначають поняття торгівлі людьми, окреслюють коло суспільно-небезпечних діянь, які підлягають обов'язковій криміналізації, передбачають основні стандарти запобігання, протидії торгівлі людьми²⁸⁶.

Водночас суд затвердив угоду про визнання винуватості, укладену 30.07.2025 року між прокурором Знам'янської окружної прокуратури Кіровоградської області

²⁸⁶ Вирок Знам'янського міськрайонного суду Кіровоградської області від 30 липня 2025 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/129177022>

ОСОБА_3 та ОСОБА_5 у кримінальному провадженні № 12024121020000377 від 11.04.2024 року. ОСОБУ_5 визнав винним у вчиненні кримінальних правопорушень, передбачених ч. 1 ст. 149 КК України, ч. 1 ст. 303 КК України, ч. 2 ст. 303 КК України, і призначити узгоджене сторонами покарання у виді:

за ч. 1 ст. 149 КК України у виді позбавлення волі строком на 5 (п'ять) років;

за ч. 1 ст. 303 КК України у виді позбавлення волі строком на 3 (три) роки;

за ч. 2 ст. 303 КК України у виді позбавлення волі строком на 4 (чотири) роки.

На підставі ч. 1 ст. 70 КК України, за сукупністю злочинів, шляхом поглинення менш суворого покарання більш суворим, остаточно призначити до відбуття ОСОБА_5 покарання у вигляді позбавлення волі на строк 5 (п'ять) років.

На підставі ст. 75 КК України ОСОБА_5 **звільнити від відбування покарання з випробуванням з іспитовим строком на 2(два) роки.**

Відповідно до вимог ст. 76 КК України, покласти на ОСОБА_5 такі обов'язки:

- періодично з'являтися для реєстрації до уповноваженого органу з питань пробації;
- повідомляти уповноважений орган з питань пробації про зміну місця проживання, роботи або навчання;
- не виїжджати за межі України без погодження з уповноваженим органом з питань пробації;
- виконувати заходи, передбачені пробаційною програмою²⁸⁷.

Фактично особа, яка вчинила тяжкий злочин, незважаючи на тяжкість вчинених діянь щодо знедоленої особи під час воєнного стану, звільняється від покарання з випробуванням з іспитовим строком на 2 (два) роки.

²⁸⁷ Вирок Знам'янського міськрайонного суду Кіровоградської області від 30 липня 2025 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/129177022>

Питання для самоконтролю

1. Що таке гендерно зумовлене насильство та які його основні форми виділяють у міжнародному та національному законодавстві?

2. Які саме форми гендерно зумовленого насильства Україна зобов'язалася криміналізувати після ратифікації Стамбульської конвенції, і які вже передбачені Кримінальним кодексом України?

3. Чи поширюються положення Стамбульської конвенції про захист і допомогу постраждалим лише на жінок, чи також охоплюють чоловіків, які зазнали насильства?

4. Які рішення Європейського суду з прав людини щодо України стосуються домашнього насильства та які правові висновки вони містять?

5. Як у сучасному правовому та соціальному дискурсі трактується поняття «згода на секс» та чому воно є ключовим у протидії сексуальному насильству?

6. У чому полягає відмінність між зґвалтуванням і сексуальним насильством як окремими формами гендерно зумовленого насильства за законодавством України?

7. Хто є суб'єктом складу злочину, передбаченого статтею 154 Кримінального кодексу України («Примушування до вступу в статевий зв'язок»), і які особливості цього складу злочину?

8. Які конкретні діяння охоплює поняття сексуального насильства, вчиненого під час збройного конфлікту, згідно з міжнародним гуманітарним та кримінальним правом?

9. Хто може визнаватися потерпілими від сексуального насильства, пов'язаного зі збройним конфліктом (СНПК), і які особливості їхнього правового статусу?

10. Які категорії осіб є найбільш уразливими до потрапляння в ситуацію торгівлі людьми, та які фактори підвищують ризики експлуатації?

Тестові завдання

1. Гендерно зумовлене насильство не охоплює такі форми:

- а) зґвалтування;
- б) домашнє насильство;
- в) сексуальне насильство;
- г) каліцтво статевих геніталій;
- г) правильної відповіді немає.

2. Оберіть правильне положення щодо поняття добровільної згоди на статеві зносини:

а) згода вважається добровільною, якщо вона є результатом вільного волевиявлення хоча б однієї особи;

б) «так – це так». Все, що не «так» («не знаю», «не певен», «подумаю», «можливо, завтра») – це «ні»!

в) «ні – це так» бо ми подружжя;

г) до досягнення 14-ти років згода малолітньої особи на сексуальні стосунки не потрібна;

г) мовчання – це теж згода.

3. Оберіть ряд, у якому найбільш повно прописані усі форми домашнього насильства, передбачені Законом України «Про запобігання та протидію домашньому насильству»:

а) фізичне, психологічне, сексуальне, економічне;

б) фізичне, психологічне, економічне;

в) фізичне, психологічне;

г) фізичне, психологічне, кібернасильство, економічне;

г) фізичне, психологічне, політичне, кібернасильство, культурне.

4. Якщо потерпілий спеціальний, але немає систематичності домашнього насильства, як відбувається кваліфікація?

а) за ст. 126-1 КК України (наприклад, якщо домашнє насильство полягає в систематичному заподіянні умисного легкого тілесного ушкодження, передбаченого ч. 1 ст. 125 КК, – вчинене потребує кваліфікації за ст. 126-1 КК);

б) кваліфікація за відповідною статтею КК України та п. 6-1 ч. 1 ст. 67 КК (наприклад, ч. 1 ст. 125, п. 6-1 ч. 1 ст. 67 КК України). Якщо домашнє насильство вчиняється щодо спеціального потерпілого у присутності дитини – враховується і п. 6 ч. 1 ст. 67 КК України;

в) потребує додаткової кваліфікації за іншими статтями, відповідно, кваліфікація відбуватиметься за сукупністю ст. 126-1 КК України та інших статей КК, що передбачають ці злочини (наприклад, ст. 126-1 КК України та ч. 1 ст. 122 КК України);

г) кваліфікація відбувається за тією частиною статті, де передбачена ця ознака (наприклад, ч. 2 ст. 152 КК України «Зґвалтування» в оновленій редакції передбачає зґвалтування, вчинене щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах);

г) усі відповіді правильні.

5. Які ознаки вказують на те, що ви постраждали від сталкінгу:

а) він/вона дзвонить, пише вам у всі доступні месенджери, на всі можливі електронні адреси, і для цього може використовувати різні номери телефонів та «ліві» акаунти;

б) він/вона може приходити до вас додому з подарунком на день народження, що був учора;

в) він/вона може робити вам подарунки – це спосіб маніпуляції та можливість зайвий раз побачити вас;

г) він/вона вимагає зустрічі через погрози (наприклад, каже, що накладе на себе руки, якщо ви відмовите);

г) він/вона може використовувати ваші особисті дані, секрети, якими ви ділилися, коли були близькі, фото або відео, щоб шантажувати вас.

6. Відповідно до положень МГП, до форм сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, віднесено:

а) зґвалтування;

б) сексуальне рабство;

в) примусова проституція;

г) примусова вагітність;

г) аборт за показами лікаря;

д) примусова стерилізація;

е) примусовий шлюб.

7. Потреба у захисті приватності постраждалих від СНПК зумовлена великою кількістю ризиків і викликів. Це, зокрема (назвіть неправильний):

а) безпекові аспекти;

б) ризик розголошення конфіденційної інформації;

в) звинувачення потерпілої;

г) наслідки сприйняття суспільного осуду постраждалими;

г) відсутність репарацій.

8. Стамбульська конвенція вказує на необхідність криміналізації умисної поведінки стосовно каліцтва:

а) каліцтва жіночих геніталій;

б) каліцтва статевих геніталій;

в) обрізання жіночого;

г) обрізання чоловічого.

9. Терміном «торгівля людиною» визначаються діяння, що входять до складу кримінального правопорушення, а саме (вкажіть неправильну відповідь):

а) вербування з метою експлуатації;

б) переміщення з метою експлуатації;

- в) переховування від кривдника;
- г) передача з метою експлуатації;
- г) одержання людини, вчинені з метою експлуатації.

10. В Україні за підсумками 2024 року було встановлено 182 статуси осіб, постраждалих від торгівлі людьми²⁸⁸, яка відповідає містить неправильний кількісний показник:

- а) жінки – 67;
- б) чоловіки – 105;
- в) хлопчики – 5;
- г) дівчата – 5;
- г) всі відповіді правильні.

²⁸⁸ Інспекція праці інформує: Торгівля людьми – підсумки 2024 року. URL: <https://smu.dsp.gov.ua/news/inspektsiia-pratsi-informuie-torhivlia-liudmy-pidsumky-2024-roku/>

Розділ 4

ДИСКРИМІНАЦІЯ: ПРАВОВІ ФОРМИ, ПРОЯВИ, ВИДИ

- 4.1. *Поняття, форми та ознаки дискримінації*
- 4.2. *Сексуальні домагання як форма гендерно зумовленого насильства та зловживання владою на робочому місці*
- 4.3. *Мобінг та інші прояви дискримінації*

4.1. Поняття, форми та ознаки дискримінації

Дискримінація – це поведінка, яка обмежує права та свободи особистості в різних сферах суспільного життя та ознаками раси, кольору шкіри, релігійних поглядів та переконань, соціального статусу, статі, мови, а також за будь-якою іншою ознакою, яка характеризує ту чи іншу особу у порівнянні з іншими. Найбільша поширеність дискримінаційної поведінки спостерігається в сімейному житті, політиці та на робочому місці. Для будь-якого виду дискримінації можуть бути індивідуальні причини.

Дискримінація у широкому сенсі визначається як різне ставлення до різних суб'єктів у подібній ситуації. Підставою дискримінації є нерівне або несправедливе ставлення через належність до певної групи, категорії чи соціальної групи, а не через індивідуальні особистісні характеристики чи поведінку окремих осіб.

Відповідно до статті 1 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», дискримінація – ситуація, за якої особа та/або група осіб за їх ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного та майнового стану, місця проживання, мовними або іншими ознаками, які були, є та можуть бути дійсними або припущеними (далі – певні ознаки), зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами в будь-якій формі, встановленій

цим Законом, крім випадків, коли таке обмеження має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними²⁸⁹.

Відповідно до пункту 2 статті 1 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», до основних ознак обов'язкових умов, за яких виникає дискримінація, слід віднести такі:

1) наявність певних ознак – раси, кольору шкіри, статі та або інших, включаючи прямо не зазначених у тексті закону, але загаданих в інших актах законодавства, включаючи стан здоров'я, сексуальну орієнтацію тощо (дійсні або припущені), відповідно до яких може бути виокремлена особа та / або група осіб, причому важливо, що такі ознаки можуть бути справжніми (дійсними) або уявними (припущеними);

2) факт обмеження у визнанні, реалізації, користуванні правами та свободами у будь-якій формі;

3) факт того, що таке обмеження не має правомірної, обґрунтованої мети, досягнення якої є належним та необхідним.

Дискримінація може траплятися у різних формах та в багатьох сферах життя, таких як працевлаштування, освіта, доступ до правосуддя, охорона здоров'я, військова служба та багато інших (водночас є декілька сфер, до яких

поняття дискримінації незастосовне: наприклад, це сфера приватних стосунків між людьми, сфера розпорядження спадкодавця своєю майбутньою спадщиною

та деякі інші). Відповідно, важливо навчитися розпізнавати ситуації, за яких відбувається дискримінація, та знати, чи маєте ви право скажитися щодо неї та куди.

Дискримінація може проявлятися у формі невинуватеної та упередженої, стереотипної маргіналізації певних соціальних груп, які характеризуються певною спільною рисою. Нерівне, неповноцінне ставлення до різних соціальних груп, що характеризуються певною рисою, найчастіше є результатом численних упереджень та стереотипів, що складаються зі спрощеного та несправедливого сприйняття інших.

²⁸⁹ Про засади протидії дискримінації в Україні : Закон України від 06.09.2012 № 5207-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>

Опора на стереотипи, тобто певні прості, традиційні, усталені переконання про людей зі специфічними характеристиками, які не підкріплені жодними об'єктивними факторами, є першою ланкою, що сприяє розвитку дискримінаційних та шкідливих норм поведінки у суспільстві.

Дискримінаційна поведінка трапляється в різних сферах життя суспільства. Кожна особа може стати жертвою, свідком або навіть несвідомим правопорушником. Це пояснюється тим, що дискримінація набуває різних форм: від жартів і незначних жестів, через необдуману чи навмисно виражені переконання чи повторювані ритуали та звичаї, до відверто несправедливої поведінки. Не є дискримінацією різне ставлення, якщо його причина пов'язана з реальною професійною вимогою. Різне ставлення до людей з метою зрівняння можливостей також не є дискримінацією²⁹⁰.

Міжнародна організація праці у Конвенції № 111 у ст. 1²⁹¹ трактує дискримінацію в широкому сенсі, не лише як менш сприятливе ставлення у сфері зайнятості, але й додаючи виключення та привілеї. Це пояснюється тим, що дискримінація може включати заборону на зайняття певною діяльністю чи професією, за винятком випадків, обґрунтованих окремими нормативними актами, або відмову у працевлаштуванні чи отриманні інших благ через будь-яку дискримінаційну ознаку. Міжнародна організація праці також визнала дискримінацією надання кращого або привілейованого ставлення одній або кільком особам порівняно з іншими. Випадки дискримінації в ширшому сенсі також можуть бути пов'язані з процесами найму на роботу або з просуванням на вищі посади, де критерії прийняття рішень пов'язані з особистими, непрофесійними контактами з конкретною особою. Термін «будь-яка інша ознака», що використовується,

²⁹⁰ Федорович Ірина. Посібник із запобігання та протидії дискримінації для державних службовців, посадових осіб органів місцевого самоврядування й надавачів адміністративних послуг. Створено у співпраці з секретаріатом Уповноваженого Верховної Ради з прав людини. Рада Європи, березень 2024 року. 34 с. URL: <https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/guide-to-preventing-discrimination19082024-1.pdf>

²⁹¹ Конвенція про дискримінацію в галузі праці та занять № 111, набула чинності 15 червня 1960 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_161#Text

вказує на те, що це не закритий перелік, і може бути використана будь-яка інша ознака, яка призводить до ситуації, що порушує принцип рівного ставлення²⁹².

Не менш важливою є Конвенція МОП № 100 (1951 р.) щодо рівності винагороди чоловіків та жінок²⁹³, яка містить поняття терміна «винагородження» – звичайна, основна чи мінімальна заробітна плата або звичайна, основна чи мінімальна платня та всяку іншу винагороду, надану прямо чи непрямо, в грошах або в натурі підприємцем трудівникові внаслідок виконання останнім якоїсь роботи.

Врешті, антидискримінаційні норми містяться в актах Ради Європи: Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р., Європейській соціальній хартії 1961 р., а також в новій редакції цієї Хартії після внесення змін та доповнень у 1996 р.

Проблема дискримінації набула нового переосмислення у 1980–1990 рр. і її вирішення пов'язане не лише з прийняттям низки антидискримінаційних актів, а й із застосування позитивних дій. До них належать: проведення періодичного моніторингу для оцінки становища вразливих груп населення (наприклад, моніторинг рівня безробіття матерів, які вийшли з декретної відпустки, або молодих людей, які тільки отримали освіту); заходи, спрямовані на підвищення рівня освіти, професійних навичок, правової обізнаності для вразливих груп (наприклад, створення спеціальних навчальних програм для осіб з обмеженими можливостями, для осіб, які повернулися з місць позбавлення волі); запровадження квот у сфері працевлаштування чи представництва (наприклад, виборчі квоти); надання пільг, субсидій чи фінансової допомоги окремим категоріям громадян (наприклад, особам з інвалідністю, молодим родинам); перегляд стандартів та вимог щодо реалізації своїх прав певним групам (наприклад,

²⁹² Конвенція про дискримінацію в галузі праці та занять від 04.06.1958, № 111. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_161#Text; Рекомендація щодо дискримінації в галузі праці та занять від 04.06.1958, № 111. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_602#Text

²⁹³ Конвенція про рівне винагородження чоловіків і жінок за працю рівної цінності № 100 від 29.06.1951. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_002#Text

зміна стандартів будівництва та проектування для потреб осіб з обмеженими можливостями)²⁹⁴.

Відтак у європейських міжнародних актах відобразилося сформоване на практиці нове розуміння «права на однакові можливості та однакове ставлення». Воно характеризується передусім ліквідацією гарантій для жінок у разі використання їх праці на важких і шкідливих роботах та відходом від принципу охорони праці за статевою ознакою на користь принципу охорони праці матерів та батьків і працівників із сімейними обов'язками.

На сучасному етапі євроінтеграційного процесу головним орієнтиром для нашої держави є Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (Закон України про ратифікацію від 16.09.2014 р. № 1678-VII). Глава 21 Угоди «Співробітництво у галузі зайнятості, соціальної політики та рівних можливостей» вказує на зобов'язання Сторін посилити діалог та співробітництво щодо забезпечення гідної праці, політики зайнятості, безпечних та здорових умов праці, соціального діалогу, соціального захисту, соціального залучення, гендерної рівності та недискримінації (ст. 419). На шляху до досягнення цієї мети необхідним є забезпечення гендерної рівності та рівних можливостей для чоловіків та жінок у сфері зайнятості, освіти та навчання, економічної та суспільної діяльності, а також у процесі прийняття рішень. Відповідний додаток до Угоди наводить перелік ключових Директив ЄС у сфері забезпечення недискримінації і гендерної рівності²⁹⁵.

Під дискримінаційною поведінкою слід розглядати таку поведінку, в результаті якої до певної особи ставляться

²⁹⁴ Бачинська О.-М. І. Позитивні дії держави як засіб принципу недискримінації. *Право і суспільство. Розбудова держави і права: питання теорії та конституційної практики*. № 4/2018. С. 8–13. URL: <https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/eeeb68b3-25d2-481f-b726-77b7de02d996/content>

²⁹⁵ Рівність за ознакою статі в економічній сфері: зобов'язання України перед ЄС (ключові Директиви ЄС щодо забезпечення гендерного балансу на ринку праці та в професійній діяльності, їх розвиток у практиці Суду Справедливості) / упорядник О. О. Уварова. Х. : видавництво «НТМТ», 2015. 150 с. URL: https://www.recpc.org/wp-content/uploads/2020/10/Gender_equality.pdf

інакше (зазвичай несприятливо, несправедливо), ніж до інших у схожій ситуації.

Нерівне або неповноцінне ставлення до різних соціальних груп, що характеризуються певною ознакою, найчастіше є результатом численних упереджень та стереотипів, що полягають у спрощеному та принизливому сприйнятті інших. Спирання на стереотипи, тобто певні усталені переконання про людей зі специфічними характеристиками, які не підтверджуються жодними об'єктивними факторами, є першою ознакою, що сприяє розвитку дискримінаційних та шкідливих установок у суспільстві.

Відповідно до ст. 24 Конституції України, громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками²⁹⁶.

Основні прояви дискримінації:

- упереджене ставлення;
- наявність образ, жорстокої поведінки, приниження та насильства;
- необґрунтована відмова у працевлаштуванні, навчанні та розвитку професійних навичок;
- неповага до думок, релігійних, політичних чи моральних поглядів інших людей;
- перебільшення власних досягнень перед іншими, приниження гідності інших людей.

Дискримінація – це явище несправедливої та упередженої диференціації людей на основі їхніх особистих характеристик, таких як: стать, вік, інвалідність, сексуальна орієнтація, національність, етнічне походження, релігія.

Упередження – це негативне (іноді вороже) ставлення до групи люди, які виділяються з якоїсь конкретної причини з натовпу. Негативне ставлення виникає тому, що ці люди

²⁹⁶ Конституція України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/>

належать до згаданої групи. Наприклад, прихильники панк-субкультури вороже ставляться до інших звичайних людей, а противники панк-субкультури зневажають її представників з огляду на відмінності у їх зовнішності, поведінці, уподобаннях тощо.

Поняття «дискримінація щодо жінок» зазначене у ст. 1 Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 року, де вона визначається як: «будь-яке розмежування, виключення чи обмеження за ознакою статі, яке має наслідком або метою зменшення або анулювання можливостей, наданих жінкам, незалежно від їхньої статі» їхній сімейний стан, визнання, реалізацію або користування на рівних умовах з чоловіками прав людини та основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній, громадянській та інших сферах».

Стаття 8 Статуту ООН створює принцип, згідно з яким усі посади в органах ООН повинні бути доступні на рівних умовах як чоловікам, так і жінкам. Загальна декларація прав людини з самого початку визнає одним зі своїх основоположних принципів саме рівність жінок і чоловіків. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права у ст. 3 також закріплює зобов'язання забезпечити чоловікам і жінкам рівне право користуватися всіма громадянськими та політичними правами, зазначеними в цьому документі. Йдеться не лише про рівне право користуватися всіма економічними, соціальними та культурними правами (ст. 3), але й про зобов'язання гарантувати жінкам умови праці не гірші, ніж ті, якими користуються чоловіки, а також рівну оплату за рівну працю (ст. 1). 7 сек. та пункт I), виражений у Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права²⁹⁷.

Хартія основних прав Європейського Союзу у ст. ст. 21, 23 наголошує на важливості забезпечення рівності між чоловіками та жінками в усіх сферах, додатково згадується сфера зайнятості, праці та оплати праці. Також запроваджує

²⁹⁷ Федорович Ірина. Посібник із запобігання та протидії дискримінації для державних службовців, посадових осіб органів місцевого самоврядування й надавачів адміністративних послуг. Рада Європи, березень 2024 року. URL: <https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/guide-to-preventing-discrimination19082024-1.pdf>

допустимість застосування позитивної дискримінації у тих сферах, де бракує представників тієї чи іншої статі²⁹⁸.

Згідно з останніми нормативними актами Європейського Союзу, питання, пов'язані з дискримінацією за ознакою статі, регулюються Директивою 2002/73/ЄС про внесення змін до Директиви Ради 76/207/ЄЕС про реалізацію принципу рівного ставлення до чоловіків і жінок у доступі до працевлаштування, навчання та освіти, професійного росту і умов праці. Згідно з цим регламентом, принцип рівного ставлення означає відсутність будь-якої прямої чи непрямой дискримінації за ознакою статі²⁹⁹.

Не вважаються дискримінацією дії, які не обмежують права та свободи інших осіб і не створюють перешкод для їх реалізації, а також не надають необґрунтованих переваг особам та/або групам осіб за їх певними ознаками, стосовно яких застосовуються позитивні дії, а саме:

- спеціальний захист з боку держави окремих категорій осіб, які потребують такого захисту;
- здійснення заходів, спрямованих на збереження ідентичності окремих груп осіб, якщо такі заходи є необхідними;
- надання пільг та компенсацій окремим категоріям осіб у випадках, передбачених законом;
- встановлення державних соціальних гарантій окремим категоріям громадян;
- особливі вимоги, передбачені законом, щодо реалізації окремих прав осіб.

Наприклад, у справі «*Андрле проти Чеської Республіки*» (заява № 6268/08)³⁰⁰ було встановлено, що диференційо-

²⁹⁸ Charter of Fundamental Rights of the European Union. *Official Journal of the European Communities*. 18.12.2000/ URL: https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf

²⁹⁹ Directive 2002/73/EC amending Council Directive 76/207/EEC on the implementation of the principle of equal treatment for men and women as regards access to employment, training and education, professional promotion and working conditions 2008/2039(INI). *Official Journal of the European Union*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52009IP0024>

³⁰⁰ Case of *Andrle v. the Czech Republic*. (Application no. 6268/08). Fifth section. Judgment. Strasbourg. 17 February 2011. Final. *Europien Court of Human Rights*. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-103548%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-103548%22]})

ваний пенсійний вік, як було вказано у законодавстві Чеської Республіки, залежав від кількості дітей. Це становило компенсацію реальної нерівності між жінками та чоловіками і забезпечувало рівні можливості для людей, які зазнають дискримінації. Справа стосувалася нижчого пенсійного віку, що застосовувався до жінок, які доглядали за дітьми, на відміну від чоловіків у такій самій ситуації. Заявник був чоловіком, який самостійно піклувався про своїх дітей з 1997 року до досягнення ними повноліття. Потім, досягнувши п'ятдесяти семи років, він подав заяву на отримання пенсії. Однак цю заяву було відхилено, оскільки він не досяг пенсійного віку, встановленого для чоловіків, який не підлягав зниженню через кількість вихованих дітей. Таким чином, Суд розглянув, чи є допустимою різниця в ставленні до жінок і чоловіків у державній пенсійній системі згідно зі ст. 107 Договору про заснування Європейського Союзу, ст. 14 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод та чи було дотримано принципу пропорційності між засобами та метою, яку прагнули досягти.

У цій справі Суд врахував конкретні обставини й те, що застосовані державою правові заходи мали на меті вирівняти різницю в оплаті праці між жінками та чоловіками. Водночас Суд зазначив, що в сучасному суспільстві ролі народження та виховання дітей більше не потребують такого розмежування. Проте важко законодавчо передбачити конкретний випадок, коли несправедливість щодо чоловіків почала переважати потребу покращити невідгідне становище жінок шляхом позитивних дій. Суд постановив, що у цій справі не було порушення Конвенції.

Види дискримінації за напрямками та характером дій:

- пряма дискримінація;
- непряма дискримінація;
- домагання;
- підбурювання до дискримінації;
- мова ворожнечі.

Пряма дискримінація – поведінка, яка прямо обмежує права та свободи інших осіб. Це передбачає диференціацію на основі ознаки, яка, на перший погляд, не стосується

виконуваної роботи. Дискримінація може виникнути вже в момент працевлаштування на роботу. Оголошення, які містять напис «Я наймаю бармена» або «Я наймаю офіціантку», вже на цьому етапі є дискримінаційними за гендерною ознакою. Подібна ситуація може виникнути, коли оголошення містить інформацію про працевлаштування поляка або працевлаштування українця.

Непряма дискримінація – це поведінка чи явище, яке важче виявити чи помітити під час процесу працевлаштування або читання оголошення про роботу, та легко зіткнутися під час виконання роботи. Суть цього типу дискримінації полягає в тому, що, на перший погляд, певна ознака не є дискримінацією, але вона вимагає її виконання та є непотрібною для виконання конкретних завдань. Поширеним прикладом у цьому контексті є наявність водійських прав. Якщо наявність водійських прав є абсолютною вимогою роботодавця, слід врахувати, чи існують якісь об'єктивні обставини, пов'язані з посадою, які вимагають наявності такого типу посвідчення.

Однак, з рішення Конституційного суду України зрозуміло, що вказана норма ст. 24 Конституції України не є абсолютною, а лише встановлює загальне правило неприпустимості встановлення за соціальними ознаками привілеїв чи обмежень³⁰¹. Таким чином, держава повинна забезпечити права та свободи соціально вразливих громадян, які опинилися у складних життєвих ситуаціях. Це підтверджується ст. 46 Конституції України, яка зазначає, що громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом. Вказані дії держави вважають позитивною або непрямою дискримінацією³⁰².

Законодавець не встановлює строку або критеріїв для прогнозування тривалості позитивних дій. Опосередковано їх тривалість можна визначити з мети їх запровадження –

³⁰¹ Рішення Конституційного суду України № 8-рп/2007 від 16.10.2007. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-07#Text>

³⁰² Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/>

до усунення юридичної чи фактичної нерівності. Однак і в такому випадку невизначеним залишається момент, коли поставлену мету слід вважати досягнутою. Так, усунення фактичної нерівності у політичних правах як кінцева мета запровадження гендерних квот під час виборів, сама по собі складно піддається верифікації. У такому випадку існує потреба встановити критерії, наявність яких буде свідчити про досягнення поставленої цілі (наприклад, наявність певного відсотка жінок у парламенті держави)³⁰³.

Важливим кроком до протидії дискримінації в Україні було прийняття Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні». Він установив заборону дискримінації за всіма ознаками, визначив форми забороненої поведінки, а також обов'язки державних органів, органів місцевого самоврядування, юридичних і фізичних осіб у сфері запобігання та протидії дискримінації³⁰⁴.

У 2009 році Україна ратифікувала Конвенцію ООН про права осіб з інвалідністю. На підставі цього було внесено зміни до Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні»³⁰⁵. Ці зміни закріпили в українському законодавстві визначення дискримінації за ознакою інвалідності та обов'язок розумного пристосування³⁰⁶.

³⁰³ Бурдін В., Мочульська М., Чорненький В. Позитивна дискримінація в Україні. Зміст та обсяг прав людини: національні та універсальні грані конституціоналізму. *Український часопис конституційного права*. 2/2021. С. 3–14. URL: <https://www.constjournal.com/wp-content/uploads/issues/2021-2/pdfs>

³⁰⁴ Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України № 5207-VI від 06.09.2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>

³⁰⁵ Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні : Закон України № 875-XII від 21.03.1991. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12#Text>

³⁰⁶ Розумне пристосування означає внесення, коли це потрібно в конкретному випадку, необхідних і підхожих модифікацій та коректив, що не становлять непропорційного чи не виправданого тягаря, для цілей забезпечення реалізації або здійснення особами з інвалідністю нарівні з іншими всіх прав людини і основоположних свобод. застосовується у різних сферах для подолання бар'єрів, які виникають у конкретної людини. Цей принцип спрямований на досягнення індивідуальної справедливості з урахуванням людської гідності та самостійності. Відмова в розумному пристосуванні є дискримінацією.

Розумне пристосування. Національна Асамблея людей з інвалідністю України. URL: https://ud.org.ua/images/pdf/1_Infograficka.pdf

Непряма дискримінація також часто передбачає направлення працівників на додаткове навчання або підвищення по службі. Якщо особу пропустили під час процедури підвищення по службі, важко чітко визначити, чи причиною були нижчі компетенції порівняно з іншими працівниками, чи потенційна дискримінація (наприклад, стать, коли на ту чи іншу посаду при однаковій кваліфікації, досвіді та стажу роботи керівник призначає чоловіка, а не жінку). Тому звинувачення у дискримінації завжди опосередковано вимагають контакту зі спеціалістом та глибокого аналізу ситуації.

Проблема дискримінації людей за сексуальною ідентичністю стає дедалі актуальнішою для українського суспільства. «Усі люди народжуються рівними у своїй гідності та своїх правах. Сексуальна орієнтація та гендерна ідентичність є невід’ємними складовими особистості кожної людини і не повинні ставати підставою для дискримінації чи зневаги», – написано у Преамбулі Плану заходів із протидії в Україні дискримінації на підставі сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності³⁰⁷.

Нетерпиме ставлення до людей іншої статі називають сексизмом. Сексизм проявляється у так званій дискримінації за ознакою статі (гендерній). У Законі України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 2005 року дається її визначення: це «дії чи бездіяльність, що виражають будь-яке розрізнення, виняток або привілеї за ознакою статі, якщо вони спрямовані на обмеження або унеможливають визнання, користування чи здійснення на рівних підставах прав і свобод людини для жінок і чоловіків». Мета цього закону полягає у досягненні «паритетного становища жінок і чоловіків у всіх сферах життєдіяльності суспільства шляхом правового забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, ліквідації дискримінації за ознакою статі та застосування спеціальних тимчасових заходів, спрямованих на усунення дисбалансу між можливостями жінок

³⁰⁷ Гринчак А. А. Протидія расизму, ксенофобії та екстремізму : навчальний посібник. Харків, 2018. 248 с. URL: https://nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/05/phd_5_copy-1.pdf

і чоловіків реалізовувати рівні права, надані їм Конституцією і законами України»³⁰⁸.

Домагання – це будь-який вид небажаної поведінки, метою або наслідком якої є порушення гідності фізичної особи та створення для цієї особи ворожої, принизливої, ганебної чи образливої атмосфери. Порушення гідності може бути результатом різних видів поведінки, що виражаються в жестах, словах, заявах, зображеннях, які ображають або переслідують певну особу або переслідують її будь-яким іншим чином. Хоча словникове значення терміна «домагання» стосується повторюваної поведінки (турбувати, наполегливо просити щось), домагання може бути і одноразовим актом. Домагання тісно пов'язані з конфліктом – невирішений та загострений конфлікт може перерости в домагання до працівника чи студента.

Роботодавці, викладачі, керівники, працівники та будь-які інші особи однаково зобов'язані протидіяти будь-якій поведінці, яка може бути дискримінаційною, але не призводить до публічної конфронтації, в якій могли б відбуватися відкриті напади з боку інших. Це стосується ситуацій, коли атмосфера та емоції деяких членів певної групи – працівників, студентів – можуть призвести до порушення гідності інших та створення атмосфери залякування, ворожнечі, приниження, деградації або принизливої атмосфери щодо них. Наприклад, коли людина, яка публічно висловила свою релігійну прихильність на груповому форумі, регулярно зазнає принизливого ставлення саме з цієї причини, вона стає об'єктом зневажливих коментарів і навіть погроз.

Однією з форм дискримінації є заохочення інших до порушення принципу рівного ставлення або наказ їм це робити. Отже, незаконно просто заохочувати когось до поведінки, яка дискримінує інших.

Підбурювання до дискримінації (несправедливого ставлення) теж є надзвичайно значною проблемою, особливо в ієрархічних середовищах, для осіб, які працюють в академічних чи військових структурах. Це стосується й осіб,

³⁰⁸ Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків : Закон України № 2866-IV від 08.09.2005. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text>

які хоч і не перебувають у відносинах підпорядкованості, проте, згідно із законом, зобов'язані підкорятися законним вимогам представників влади, мають юридичний обов'язок виконувати звернені до них законні розпорядження чи накази. Тут відмова від виконання конкретного наказу чи наполегливого прохання може призвести до негативних наслідків для підлеглого. Особа не повинна бездумно підкорятися різним наказам та інструкціям, до того ж існує юридичний обов'язок протидіяти поведінці, яка провокує порушення заборони дискримінації або опосередковано спрямована на порушення принципу рівного ставлення. Невиконання особою такого обов'язку визнається правопорушенням, що має наслідком притягнення до юридичної відповідальності (ст.ст. 402, 403 КК України)^{309, 310}.

Однак чинне законодавство передбачає виняток із вказаного загального правила, а саме: жодна особа не має юридичного обов'язку виконувати адресований їй явно злочинний наказ чи розпорядження. Це означає, що відмова особи від виконання такого наказу чи розпорядження або невиконання його іншим чином не визнається правопорушенням і відповідно має своїм правовим наслідком виключення юридичної відповідальності. Так, згідно з ч. 3 ст. 41 КК «не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка відмовилася виконувати явно злочинний наказ або розпорядження»³¹¹.

Мова ворожнечі (ненависті), згідно з визначенням Комітету Ради Європи, – це будь-яка форма вираження поглядів, яка поширює, пропагує або виправдовує расову ненависть, ксенофобію, антисемітизм чи інші форми ненависті, засновані на нетерпимості, включаючи, наприклад, агресивний націоналізм, етноцентризм, ворожість до представників меншин, мігрантів чи іммігрантів. Мова ненависті також включає всілякі емоційно негативні висловлювання, спрямовані проти груп або окремих осіб через їхню фактичну або уявну приналежність до певної групи. Це сприяє створенню, поширенню та закріпленню негативних стереотипів щодо особи

³⁰⁹ Конституція України. Ст. 60. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/>

³¹⁰ Кримінальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/>

³¹¹ Там само.

чи групи людей, а також може підтримувати маніпулювання фактами та даними³¹².

Мова ворожнечі – це будь-яка форма вираження поглядів, яка поширює, підбурює, пропагує або виправдовує расову ненависть, ксенофобію, антисемітизм чи інші форми ненависті, засновані на нетерпимості. Він ґрунтується на негативних стереотипах і пов'язаний з поглядами людини. Ширшим поняттям є так звана ненависть. Цей термін застосовується переважно до заяв агресивного характеру, які не мають ідеологічного підґрунтя. Мова ворожнечі включає заяви (усні та письмові) та іконічні висловлювання, які звинувачують, висміюють та принижують групи та окремих осіб з причин, що знаходяться поза їхнім контролем, таких як расова, етнічна та релігійна приналежність, а також стать, сексуальні уподобання, інвалідність або належність до природної соціальної групи³¹³.

Мова ворожнечі та ненависть з'являються в Інтернеті в багатьох різних формах: вебсайти, що поширюють ксенофобські погляди, наприклад Інтернет-форуми; розповсюджується електронною поштою; поширює в соціальних мережах. Одним із найпоширеніших каналів поширення мови ворожнечі та ненависті в Інтернеті є коментарі. Їх можна знайти як під статтями, так і в блогах. Вони забезпечують видиму анонімність, тому рівень агресії, яку вони містять, часто дуже високий. Однак мова ворожнечі не обмежується коментарями чи статтями. Він також приймає форму зображень або відео – так званих мемів – частин інформації, що копіюються та надсилаються між користувачами Інтернету. Ігри, які, окрім розваги, ще й ображають певну групу людей, можуть становити прояв мови ворожнечі. Він також може поширюватися через фільми та музику³¹⁴.

³¹² Recommendation № R (97) 20 of the committee of ministers to member states on. URL: <https://wcd.coe.int/com.instranet.InstraServlet?command=com.instranet.CmdBlobGet&InstranetImage=1658005&SecMode=1&DocId=582600&Usage=2> «HATE SPEECH»

³¹³ Ісакова Т. О. Мова ворожнечі як проблема українського інформаційного простору. *Стратегічні пріоритети*. № 4 (41). 2016. С. 90–97. URL: <https://ippi.org.ua/sites/default/files/isakova.pdf>

³¹⁴ Мова ворожнечі у засобах масової інформації : наук.-допом. бібліогр. список літ. Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки. Бібліотека ; уклад. Л. Дейнека. Електрон. текст. дані. Луцьк, 2021. 25 с. URL: http://194.44.187.2/eljourn/1/mova_vorozn.pdf

Міжнародний день боротьби з мовою ворожнечі (18 червня) було засновано Генеральною Асамблеєю ООН, яка ухвалила резолюцію про сприяння міжрелігійному та міжкультурному діалогу та толерантності у протидії мові ненависті. Це відповідь на повсюдне явище мови ненависті у світі, зокрема в Польщі. Мета цього свята – привернути увагу до цієї проблеми та обмежити масштаби такої практики. Їх часто копіюють та поширюють серед користувачів Інтернету без жодних роздумів. Ігрові елементи також можуть бути формою мови ворожнечі, наприклад представлення певної групи людей у негативному світлі, приписування їм певних характеристик або заохочення до їхнього знищення. Контент, опублікований в Інтернеті ненависником, спрямований на людей, наприклад через їхнє етнічне походження, расу, професію, вік, інвалідність, релігію, гендерну ідентичність, сексуальну орієнтацію, а також зовнішність, стиль одягу, тип музики, яку слухають, погляди на важливі повсякденні питання, інвалідність, включаючи інтелектуальну недостатність³¹⁵.

Окрім заподіяння моральної шкоди та приниження особи, якій вони адресовані, вони не становлять жодної суттєвої цінності. Важливо, що ненависницькі коментарі, адресовані одній особі, яка має певну характеристику (наприклад, національність, колір шкіри, стать, інвалідність, вік), впливають на всіх людей, які мають цю характеристику. Це значно збільшує кількість людей, які відчують себе ображеними, і робить мову ненависті та злочини на ґрунті ненависті більш соціально шкідливими, ніж загальновизнано.

Під час війни мова ворожнечі є легальним методом впливу на людські маси, оскільки уряд має максимально мобілізувати громадян, відкинувши доброзичливі пацифістські догми. Очевидно, що ризик дегуманізації зовнішньої групи у воєнний, міжвоєнний і повоєнний час набагато вищий, ніж в умовах мирного часу. Але інтенсивність дегуманізації визначає політика уряду, ЗМІ, меседжі інтелектуалів, філософська платформа, ідеологія тощо. Дегуманізацію

³¹⁵ Marko Pankovski, Misha Popovikj. Hate Speech as a Currency of Nationalism: Institutional Response in North Macedonia. 2021. URL: <https://balkaninsight.com/wp-content/uploads/2021/11/Hate-Speech-As-a-Currency-of-Nationalism-Institutional-Response-In-North-Macedonia-1.pdf>

як метод впливу найчастіше застосовують по обидві лінії фронту, щоб отримати моральну перевагу над ворогом. З іншого боку, мова ворожнечі під час війни відносно безпечно акумулює негативні афекти високої потужності (наприклад, злість, відраза, огида, ненависть, презирство) серед широких народних мас. Це може навіть зменшити ризик неурядового насильства на підґрунті ненависті, оскільки мова ворожнечі частково каналізуватиме напруження. Водночас ми вважаємо, що мову ворожнечі бажано обмежувати у війську, тому що надмірна дегуманізація ворога може призвести до порушення законів і звичаїв війни, а також на рівні вищого політичного керівництва країни³¹⁶.

Види дискримінації за особистісними ознаками:

Расова дискримінація

Расизм – це явище, яке впливає на багато соціальних груп і має тривалу історію. З часів Великих географічних відкриттів країни, колонії та люди інших рас були обмежені у своїй свободі та правах.

Расова дискримінація – це повне обмеження або несприятливе ставлення до людей на основі расових відмінностей та кольору шкіри. Расові суперечності можуть призвести до гострих конфліктів. Активісти боротьби з расовою дискримінацією пропонують досягти рівності для людей незалежно від кольору шкіри в усіх сферах суспільства, зокрема: охорона здоров'я; здобуття освіти; наявність робочих місць; політична свобода та право голосу.

У справі «*D.H. та інші проти Чеської Республіки*» (заява № 57325/00)³¹⁷ йшлося про дискримінаційні дії влади щодо розміщення ромських дітей у школах для дітей з вадами інтелектуального розвитку. Доказом у цій справі були представлені статистичні дані як джерело порівняння – необхідний елемент розрізнення. На перший погляд, нейтральне правило, критерій або практика як форма вимоги, що застосовується

³¹⁶ Коковіхіна Ольга. Функціонування мови ворожнечі в умовах мирного і воєнного часу. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки*. 2022. Випуск 14. С. 15–23. URL: http://psy-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/14_2022/2.pdf

³¹⁷ Case of D. H. and others v. The Czech Republic. Grand Chamber (Application no. 57325/00) Judgment. Strasbourg, 13 November 2007. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-83256%22%5D%7D>

до всіх, – необхідний елемент непрямой дискримінації. Ця справа стосувалася розміщення ромських дітей у спеціальних школах на основі тестів для перевірки інтелекту учнів та їхньої адаптованості до звичайної освіти. Для всіх учнів, яких планувалося влаштувати до спеціальної школи, використовувався один і той самий тест, підготовлений на основі даних про основну чеську популяцію. В результаті ромські діти мали значно менше шансів отримати позитивні результати на цьому тесті. Це призвело до того, що приблизно 80–90% ромських дітей навчалися поза межами загальної освіти.

ЄСПЛ установив, що це був випадок непрямой дискримінації та що мало місце порушення статті 10 ЄКПЛ. 14 (заборона дискримінації) у зв'язку зі ст. 2 Протоколу № 1 до ЄКПЛ (право на освіту).

У своєму рішенні ЄСПЛ наголосив, що дискримінація осіб, зокрема за ознакою етнічного походження, є формою расової дискримінації. Расова дискримінація є особливо промовистим видом дискримінації та через свої небезпечні наслідки вимагає спеціального нагляду та реагування з боку влади. Влада повинна використовувати всі доступні засоби для боротьби з расизмом, зміцнюючи демократію. Суд також постановив, що жодна різниця в ставленні, яка повністю або вирішальною мірою ґрунтується на етнічному походженні, не може бути об'єктивно виправдана в сучасному демократичному суспільстві, заснованому на принципах плюралізму та поваги до культурного різноманіття. У цьому випадку положення, що регулюють шкільну систему, не містили гарантій, які б доводили, що держава враховує особливі потреби ромських дітей як представників неблагополучної групи. Внаслідок наявних домовленостей цих дітей було розміщено до шкіл для дітей з розумовою відсталістю, де навчальна програма була біднішою, ніж в інших навчальних закладах, і де вони були ізольовані від своїх однолітків з активних соціальних груп.

У справі *«Стойка проти Румунії»* (заява № 42722/02)³¹⁸ заявником був громадянин Румунії ромського походження,

³¹⁸ Case of Stoica v. Romania. Application № 42722/02. Third section. Judgment. Strasbourg. 4 March 2008 r. Final. 04/06/2008. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-85308>

якого жорстоко побили поліцейські під час бійки з іншими ромами в місцевому барі. Чоловік скаржився, що побиття його поліцією було актом расової дискримінації. Він вважав, що поліцейські ставили запитання про те, «хто з присутніх у барі є циганом», а потім, як вони самі висловлювалися, «надали урок» тим, хто давав ствердну відповідь.

Суд встановив, що мало місце порушення ст. 3 та ст. 14 у зв'язку зі ст. 3 ЄКПЛ та підтвердив, що тягар доказування того, що дискримінація не мала місця при зловживанні поліцейськими своїми правами, лежить на державі-відповідачі. Також Суд виявив численні порушення з боку держави у цій справі, наприклад, опитування занадто малої кількості людей та дискримінаційні формулювання, що з'являються у поліцейському звіті.

У своїй практиці Суд наголосив, що насильство на расовому ґрунті є особливим правопорушенням проти людської гідності і тому вимагає спеціального нагляду та реагування з боку органів влади. Влада повинна використовувати всі можливі засоби для боротьби з расизмом та расистським насильством. Під час розслідування актів насильства державні органи влади мають додатковий обов'язок вживати всіх розумних заходів для викриття будь-якої расистської поведінки чи аспектів справи. Суд також встановив, що там, де існує презумпція – як у цій справі – акт насильства був мотивований расовими упередженнями, тягар доказування переходить на відповідача.

Гендерна дискримінація – це упередження або дискримінація за ознакою статі дискримінованої особи, будь-яке розмежування, виключення або обмеження за ознакою статі, що має наслідком або метою перешкоджання одній із статей користуватися або користуватися правами людини та основоположними свободами нарівні з іншою статтю в політичній, економічній, соціальній, культурній, громадянській чи інших сферах життя. Це може однаково впливати на жінок і чоловіків, але різною мірою в окремих сферах.

Обмежуючи дії будь-якої статі, важливо пам'ятати, що це не завжди може бути виправданим. У сферах, які сприяють цьому, потрібно прагнути досягти рівних прав для всіх у максимально можливому ступені, незалежно від статі, отриманої при народженні.

Рівність між жінками та чоловіками є основоположним принципом функціонування Європейського Союзу, закріпленим у Договорах та визнаним у статті 23 Хартії основних прав Європейського Союзу. Стаття 8 Договору про функціонування Європейського Союзу (ДФЕС) вимагає від Союзу прагнути усунення нерівності та сприяння рівності між жінками та чоловіками в усіх своїх видах діяльності.

Дискримінація за ознакою статі – ситуація, за якої особа та/або група осіб за ознаками статі, які були, є та можуть бути дійсними або припущеними, зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами або привілеями в будь-якій формі, встановленій Законом України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», крім випадків, коли такі обмеження або привілеї мають правомірну об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними³¹⁹.

У справі «Опуз проти Туреччини» (заява № 33401/02)³²⁰ заявниця Нахіде Опуз потерпала від дискримінації за ознакою статі внаслідок насильства, якого вона зазнала, та скаржилася на нездатність держави забезпечити належний захист від насильства щодо жінок. Жінка та її мати неодноразово зазнавали жорстокого поводження з боку чоловіка-злочинця. Матір була вбита нападником – чоловіком доньки, яку вона захищала.

За рішенням Суду, Туреччина порушила статтю 14 Конвенції. Суд постановив, що насильство, якого зазнали заявниця та її мати, оскільки вони були жінками, тобто воно становило гендерно зумовлене насильство і, отже, було формою дискримінації щодо жінок. ЄСПЛ також встановив, що держава не забезпечила заявниці та її матері належного захисту від нелюдського та такого, що принижує гідність, поводження та втрати життя.

³¹⁹ Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків : Закон України № 2866-IV від 08.09.2005. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text>

³²⁰ Опуз (Opuz) проти Туреччини 33401/02. Ухвала 9.6.2009 [Секція III]. Інформаційна довідка про судову практику ЄСПЛ № 120. Червень 2009 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-118510>

Мовна дискримінація – це несправедливе ставлення до людини на підставі її рідної мови, знання або володіння офіційною (державною) мовою та іншими мовами. Мовна дискримінація може також відноситися до того, як людина користується мовою, й таких рис її мовлення як вимова, словниковий запас та синтаксис. Вона нерідко пов'язана з несправедливим поводженням за ознакою расового або етнічного походження.

Заборона дискримінації може порушуватися, коли люди не відмовляють у певних правах або до неї ставляться інакше (краще чи гірше), ніж до когось іншого, на підставі її мови. Крім того, дискримінація може траплятися різними способами й не всі з них є безпосередніми та очевидними.

Мовна дискримінація проявляється у порушенні громадянських або економічних прав окремої особи чи етнічної групи через незнання або погане знання мови чисельно або соціально домінуючої етнічної групи на певній території, обмеження мовних прав, а також несправедливість або упередження щодо особи чи етнічної групи за мовною ознакою.

Мовна дискримінація виражається в обмеженні свободи груп населення, які представлені в невеликій кількості або мають власну мову, культуру та традиції. Для вирішення цієї проблеми важливо зрівняти всі нації в правах у межах однієї держави, забезпечити їхню безпеку та розробити систему покарань за порушення принципів цілісності країни та образу окремих національностей.

Приміром, мовна дискримінація може трапитися, якщо роботодавець вимагає володіння певною мовою на рівні її носія без належних на те підстав або якщо особу з достатнім рівнем володіння мовою не беруть на роботу або не дають можливостей для кар'єрного просування через її акцент.

Європейський суд з прав людини визнає дискримінацію за мовною ознакою порушенням прав людини, особливо коли вона призводить до обмежень у здійсненні основних прав і свобод. Суд часто посилається на статтю 14 Європейської конвенції з прав людини, яка забороняє дискримінацію за будь-якими критеріями, включаючи мову.

Скарги щодо розгляду дискримінаційних дій влади за мовною ознакою може розглядати також Комітет ООН

з прав людини. Так, у справі за позовом Балантайн, Девідсон та Маклтір, англомовних мешканців Квебеку (франкомовна частина Канади), до вказаного Комітету йшлося про заборону використання англійської мови за межами комерційних приміщень як реклами. Однак Комітет на визнав дії влади дискримінаційними, оскільки норми чинного законодавства поширювалися на усіх громадян Квебеку, де була передбачена французькомовна реклама³²¹.

Релігійна дискримінація – це обмеження прав людей на основі їхньої релігійної приналежності. У багатьох країнах, де представлено кілька релігійних громад, дискримінація зазвичай супроводжується релігійною стратифікацією, водночас громади мають вищий або нижчий соціальний статус одна щодо одної.

Релігія або переконання означає приналежність або неприналежність до певної релігії, наявність релігійного виховання, інших (зазвичай, філософських) переконань або відсутність переконань взагалі. Наприклад, можна належати до організованої релігії (з чіткою структурою та системою вірувань), як-от католицизм, протестантизм, російське православ'я, іслам, сикхізм, мормонізм, баптизм, юдаїзм, або ж бути безвірним, атеїстом чи не мати жодних філософських або релігійних поглядів.

Релігійна дискримінація може також включати відмінне ставлення до людини через те, що вона є членом сім'ї особи, яка належить до певної релігії, чи пов'язана з такою особою іншим чином. Заборона дискримінації може порушуватися, коли особі відмовляють у певних правах або коли до особи ставляться інакше (краще чи гірше), ніж до інших, через її дійсні або уявні переконання чи віросповідання. Крім того, дискримінація може проявлятися у різний спосіб й не кожен з них є безпосередніми та очевидними. Тому важливо вміти розпізнавати різні форми дискримінації³²².

³²¹ VIEWS Communications Nos. 359/1989 and 385/1989. Submitted by: John Ballantyne and Elizabeth Davidson, and Gordon McIntyre HUMAN RIGHTS COMMITTEE. *Forty-seventh session*. 10 April and 21 November 1989. URL: <http://hrlibrary.umn.edu/undocs/v359385.pdf>

³²² Свобода релігії чи переконань та безпека: посібник із питань політики. Опубліковано Бюро з демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ (БДІПЛ). 79 с. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/9/a/538080.pdf>

Дискримінація за ознакою релігії чи переконань може бути наявною в багатьох сферах життя, але найчастіше вона трапляється в будь-якому аспекті трудових відносин, в тому числі найму, звільнення, заробітної плати, обов'язків за посадою, кар'єрного просування, навчання та будь-яких інших умов у сфері трудових відносин.

Скажімо, якщо кандидат-мусульманин має найкращу кваліфікацію, відмова прийняти його на роботу внаслідок переконання роботодавця, що цій людині не годиться бути в колективі, що переважно складається з християн, становитиме дискримінацію.

Попри те, відмова працевлаштувати особу радикальних християнських поглядів на посаду адміністратора готелю, оскільки та відмовляється реєструвати неодружені пари, не вважатиметься дискримінацією з огляду на наявність інших розумних підстав відмовити у працевлаштуванні. Водночас можуть існувати виправдані винятки, коли відмінне ставлення за релігійною ознакою є дозволеним.

Часто дискримінація за релігійною ознакою може серйозно образити почуття вірян та завдати шкоди їхній психіці. Він полягає в ігноруванні, образі та обмеженні можливості дотримання церковних традицій. Таке обмеження прав у деяких випадках навіть призводить до збройних конфліктів.

Щоб уникнути таких ситуацій, важливо, щоб люди були толерантними один до одного, поважаючи інтереси кожного, навіть якщо вони їх не поділяють. Іноді корисним може бути державне втручання, криміналізація та зміни в законодавстві країни на користь певної релігійної орієнтації.

У Справі «Гжелак проти Польщі» (заява № 7710/02)³²³ йшлося про відсутність доступу до уроків етики в польських школах, що було визнано порушенням свободи віросповідання та заборони дискримінації. У цій справі позивач Матеуш Гжелак відмовився відвідувати уроки релігії в школі, і тому не мав можливості відвідувати уроки етики. У зв'язку з описаною ситуацією Матеуш Гжелак зазнав дискримінації

³²³ Case of Grzelak v. Poland. (Application № 7710/02). Fourth section. Judgment Strasbourg. 15 June 2010. Final. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-99384>

в школі з боку інших учнів. ЄСПЛ встановив, що відбулося порушення ст. 9 Конвенції (свобода совісті та віросповідання) та ст. 14 Конвенції (заборона дискримінації). На думку Суду, відсутність можливості відвідувати уроки етики та відсутність оцінки з етики чи релігії у шкільному атестаті є несправедливою, стигматизуючою та ставить дитину в менш сприятливе становище порівняно з іншими дітьми, у яких оцінка з релігії включена до їхнього середнього балу.

ЄСПЛ також наголосив, що втручання у свободу совісті та віросповідання може також відбуватися, коли органи державної влади створюють ситуацію, в якій особи зобов'язані розкривати свої релігійні погляди. Для Суду свобода сповідувати релігійні переконання також включає право не розголошувати їх та право не займати позицію, яка дозволяє припускати наявність таких переконань.

У Справі *«Тлімменоса проти Греції»* (заява № 34369/97)³²⁴ заявника, послідовника релігійної течії «Свідки Єгови», було засуджено за відмову носити військову форму під час виконання службових обов'язків, що, своєю чергою, перешкождало йому здійснювати свою професійну діяльність як сертифікованого бухгалтера. Національне законодавство забороняло особам, засудженим за кримінальні злочини, займатися цією професією. Суд дійшов висновку, що не було жодних раціональних підстав для заборони особам, чиї кримінальні судимості не стосувалися питань достовірності чи чесності, працювати аудиторами.

На думку Суду, держава дискримінувала заявника, не створивши винятку з правила про відмову від професійної діяльності у разі кримінального засудження, та порушила право сповідувати релігійні переконання (стаття 9 Конвенції) у поєднанні зі статтями 10 (свобода вираження поглядів) та 14 (заборона дискримінації) Конвенції.

Політична дискримінація – це навмисне обмеження свободи політичної діяльності учасників політичного процесу; часткове або повне, тимчасове чи постійне позбавлення деяких учасників політичного життя їхніх конституційних

³²⁴ Case of Tlimmenosa v Greese (application № 34369/97) Judgment Strasbourg. 6 April 2000 r. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58561>

та інших прав і свобод. Політична дискримінація найчастіше відбувається за ознакою раси, статі, релігії, національності, політичних поглядів шляхом прийняття спеціальних правових актів або фактичної дискримінації у повсякденному житті, наприклад, шляхом нав'язування расистської ідеології тощо. Види політичної дискримінації: позбавлення громадянських прав, права голосу, свободи слова, преси, зібрань, профспілок тощо. Існує багато форм політичної дискримінації.

Так, у справі «*Сурек проти Туреччини*»³²⁵ заявника, власника періодичного видання, було засуджено за поширення сепаратистської пропаганди. У своєму рішенні ЄСПЛ зазначив, що оскаржуване втручання також слід розглядати в контексті важливої ролі преси у забезпеченні належного функціонування політичної демократії. Хоча преса не повинна переступати межі, встановлені, зокрема, для захисту життєво важливих інтересів держави, таких як національна безпека або територіальна цілісність від загрози насильства або запобігання заворушенням чи злочинам, преса, тим не менш, зобов'язана поширювати інформацію та ідеї з політичних питань, включаючи ті, що викликають розбіжності. Одним із завдань преси є поширення такої інформації та ідей, а право громадськості їх оцінка та аналіз. Свобода преси надає громадськості один із найкращих засобів для ознайомлення та формування думки про ідеї та погляди політичних лідерів. Однак, ідеї та позиції, які обґрунтовувалися у виданні та за які уряд наклав штраф на його власника, були сепаратистськими, стосувалися розколу держави, ідей насильства, які пропагувала Курдська політична організація. Таким чином, Суд відмовив заявнику у порушенні ст.ст. 10 та 14 Конвенції, а визнав лише порушення ст. 6 (право на справедливий суд), оскільки національні суди своїм рішенням призначили заявникові занадто велику суму штрафу за публікації.

Дискримінація за ознакою сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності – це нерівне ставлення на основі реальної або уявної сексуальної орієнтації або відчуття

³²⁵ Case of Sürek v. Turkey (No. 1). Application № 26682/95. Judgment Strasbourg. 8 July 1999 r. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58279>

приналежності до певної статі. Група людей, які зазнають дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації або гендерної ідентичності, позначається англійською аббревіатурою ЛГБТ (лесбійки, геї, бісексуали, трансгендери). Дискримінація щодо представників ЛГБТ виникає, коли нерівне ставлення не виправдане жодними раціональними, об'єктивними підставами.

Під сексуальною орієнтацією мається на увазі привабливість для людини (сексуальна чи романтична) осіб протилежної статі (гетеросексуальність), осіб тієї ж статі (гомосексуальність геїв та лесбійок) або обох статей (бісексуальність). Дискримінація за ознакою сексуальної орієнтації включає несправедливе ставлення до особи через те, що вона є або здається геєм, лесбійкою, бісексуалом, трансгендером або гетеросексуалом. Хоча дискримінація за ознакою сексуальної орієнтації може трапитися щодо будь-якої людини, насамперед представники ЛГБТІ-спільноти є найбільш вразливими до подібних практик. Це стається через глибоко вкорінені гомофобні або трансфобні настрої в багатьох суспільствах, часто поєднані з браком належного правового захисту від дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації або гендерної ідентичності.

ЄС ухвалив законодавство для боротьби з дискримінацією за ознакою сексуальної орієнтації лише у сфері зайнятості. Директива ЄС про рівне ставлення у сфері зайнятості та професій³²⁶ забороняє дискримінацію у доступі до та умовах працевлаштування та самозайнятості, професійного навчання та консультування з питань кар'єри, а також членства в організаціях працівників та роботодавців. Вона застосовується як до приватного, так і до державного секторів.

У восьми державах-членах (Бельгія, Болгарія, Німеччина, Іспанія, Австрія, Румунія, Словенія та Словаччина) антидискримінаційне законодавство щодо сексуальної орієнтації охоплює не лише зайнятість, але й додаткові сфери,

³²⁶ Директива Ради 2000/78/ЄС від 27 листопада 2000 року про встановлення загальних рамок для однакового ставлення у сфері зайнятості та професійної діяльності. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_003-00#Text

зазначені в Директиві ради ЄС про расову рівність³²⁷. У десяти державах-членах (Латвія, Литва, Угорщина, Чеська Республіка, Ірландія, Люксембург, Нідерланди, Фінляндія, Швеція та Велика Британія) антидискримінаційне законодавство було частково поширене на сфери, відмінні від зайнятості. У дев'яти державах-членах (Данія, Естонія, Греція, Франція, Італія, Кіпр, Мальта та Польща) антидискримінаційне законодавство охоплює лише сфери, зазначені в Директиві про рівність у сфері зайнятості. Естонія, Франція, Греція та Польща наразі ведуть переговори щодо розширення дії законодавства³²⁸.

У справі *«Карнер проти Австрії»*³²⁹ особі з гомосексуальною орієнтацією було відмовлено в укладенні договору оренди після смерті свого партнера. Заявник стверджував, що відмова австрійського суду дозволити йому стати наступником орендаря свого померлого партнера становить дискримінацію за ознакою сексуальної орієнтації. Австрійський уряд визнав, що тлумачення правил оренди таким чином, щоб виключити одностатеві пари, становить диференційоване ставлення за ознакою сексуальної орієнтації, але пояснив це необхідністю захистити членів традиційних сімей від втрати житла.

Суд постановив, що виникло порушення ст. 14 Конвенції у зв'язку з правом на повагу до приватного життя (ст. 8 ЄКПЛ). ЄСПЛ постановив, що захист традиційної сім'ї може бути законною метою, але в цьому випадку принцип пропорційності не був дотриманий, і різниця в ставленні на основі статі чи сексуальної орієнтації є неприпустимою в цьому випадку. Мета, яку обрала держава, а саме – забезпечення захисту традиційних сімей, на думку Суду, могла бути досягнута без необхідності виключення осіб, які живуть у гомосексуальних стосунках.

³²⁷ Директива Ради 2000/43/ЄС від 29 червня 2000 року про імплементацію принципу однакового ставлення до осіб незалежно від расового або етнічного походження. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a65#Text

³²⁸ W jaki sposób prawo UE zapewnia ochronę przed dyskryminacją ze względu na orientację seksualną. URL: https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/1227-Factsheet-homophobia-protection-law_PL.pdf

³²⁹ Case of Karner v. Austria. Application № 40016/98. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-125365>

У Справі «Шальк та Копф проти Австрії» (заява № 30141/04)³³⁰ дискримінація стосувалася сексуальної орієнтації заявників. Заявниками у справі були Хорст Міхаель Шальк та Йоганн Франц Копф, громадяни Австрії, мешканці Відня, які у вересні 2002 року звернулися до австрійської влади з метою надання їм можливості укласти шлюб. Однак їхню заяву було відхилило місцевою владою Відня, оскільки, згідно з чинним законодавством, шлюб може бути укладений лише між особами протилежної статі. Заявники звинуватили Австрію у порушенні ст. 12 (право на шлюб) та ст. 8 (право на приватне та сімейне життя), у зв'язку зі ст. 14 (заборона дискримінації) Конвенції. Заявники стверджували, що саме визначення шлюбу є дискримінаційним, а захист поняття сім'ї в традиційному розумінні – невинуватим і несправедливим.

У цій справі Суд постановив, що ст. 12 не зобов'язує держави-члени ЄС дозволяти одностатевим парам одружуватися, вони мають свободу дій у визначенні поняття шлюбу, і тому не підтвердив переконання заявників, що ст. 12 Конвенції слід розуміти як таку, що надає можливість укласти шлюб і одностатевим парам. Однак Суд визнав, що стосунки одностатевої пари, яка проживає разом у стабільних стосунках, підпадають під поняття «сімейного життя», і тому позов було задоволено частково.

Справа «Козак проти Польщі» (заява № 13102/02)³³¹ теж стосується дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації. У цій справі заявник, Пйотр Козак, який проживав зі своїм партнером у муніципальній орендованій квартирі, після смерті партнера звернувся з клопотанням до органів влади про продовження йому договору оренди приміщення. Заявник стверджував, що як «найближча людина» до свого померлого партнера, він мав право першочергове право оренди. Однак, влада Щецина відмовилася надати йому таке право, оскільки перевага у випадку оренди муніципального житла надавалася насамперед сімейним парам.

³³⁰ Case of Schalk and Kopf v. Austria. Application № 30141/04. First section. Judgment Strasbourg. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-99605>

³³¹ Case of Kozak v. Poland. Application № 13102/02. Section IV. Judgment. Strasbourg. 02.03.2010. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=002-1059>

Суд постановив, що Польща порушила право заявника на повагу до приватного та сімейного життя у зв'язку із заборонаю дискримінації. Згідно з ЄСПЛ, «вузька свобода розсуду, надана державі щодо вжиття заходів, що призводять до диференціації за ознакою сексуальної орієнтації, повне виключення осіб, які проживають у гомосексуальних стосунках, з укладання договору оренди (муніципального житла після смерті партнера), не може розглядатися Судом як необхідна для захисту сім'ї в традиційному розумінні».

Більше того, на думку Суду, уряд Польщі не навів жодних аргументів, які б обґрунтовували розмежування між гомосексуальними та гетеросексуальними партнерами на той час. Більше того, наразі існує положення, яке скасовує розмежування між «подружнім» та іншими формами співжиття, що підтверджує відсутність раціонального аргументу, який би підтримував попереднє регулювання.

Заборона дискримінації може порушуватися, коли людині відмовляють у певних правах або до неї ставляться інакше (краще чи гірше), ніж до когось іншого, внаслідок її сексуальної орієнтації. Крім того, дискримінація може траплятися різними способами й не всі з них є безпосередніми та очевидними.

Дискримінація у трудових відносинах стається, якщо людині відмовляють у працевлаштуванні під час співбесіди виключно через її сексуальну орієнтацію попри те, що ця людина є найбільш кваліфікованою. У сфері надання послуг дискримінацією є відмова гетеросексуальній людині у доступі до нічного клубу для геїв або відмова в оренді житла на підставі сексуальної орієнтації людини. Дискримінація може також траплятися в ситуаціях, коли людина повідомляє про насильницький напад на неї через її сексуальну орієнтацію, а поліція відмовляється проводити розслідування. Однак не варто одразу ж припускати, особливо в контексті трудових відносин, що та чи інша особа зазнала іншого ставлення виключно внаслідок її сексуальної орієнтації. Необхідно спочатку уважно вивчити наявність інших можливих підстав для цього. Наприклад, можливо, інша особа мала об'єктивно кращу кваліфікацію для роботи на конкретній посаді або для кар'єрного просування.

Дискримінація за інклюзивною ознакою (ознакою інвалідності)

До осіб з інвалідністю належать ті, які мають довготривалі фізичні, психічні, інтелектуальні або сенсорні порушення (наприклад, в результаті виліковної чи невиліковної хвороби), які можуть, у поєднанні з іншими перешкодами, заважати повній та ефективній участі таких осіб у житті суспільстві на рівних умовах з іншими людьми в довгостроковій перспективі. Заборона дискримінації може порушуватися, коли людині відмовляють у певних правах або до неї ставляться інакше (краще чи гірше), ніж до когось іншого, внаслідок її інвалідності. Крім того, дискримінація може траплятися різними способами й не всі з них є безпосередніми та очевидними. Тому важливо вміти розпізнавати різні форми дискримінації³³².

Дискримінація щодо людей з інклюзією кваліфікується як дискримінація за можливостями. Пряма дискримінація виникає, коли до когось ставляться інакше, ніж до людини без інвалідності, через рівень її здібностей. Непряма дискримінація виникає, коли, здавалося б, нейтральні правила, практика чи поведінка призводять до того, що людина з інвалідністю опиняється в гіршому становищі – це може бути відсутність ліфта в будівлі або спортивні заходи, не адаптовані до потреб людей з інвалідністю.

Дискримінація може мати різні форми, такі як відмова в працевлаштуванні чи освіті, шкідливі жарти, невиправдане нерівне ставлення, відторгнення, агресія. Це можуть бути одноразові або довгострокові дії з різним ступенем наслідків для дискримінованої особи. Віднедавна ми також спостерігаємо зростання випадків кібербулінгу (цькування в Інтернеті).

На жаль, діти з різними ознаками інклюзії більш вразливі до дискримінації, ніж їхні здорові однолітки. Одні лише проблеми доступності – у школах, громадських місцях, транспорті, будівлях та іншій інфраструктурі – можуть призвести до обмеження в пересуванні. Відсутність додаткових занять

³³² Дискримінація за ознакою інвалідності: ідентифікуємо, реагуємо, захищаємось. Посольство Великої Британії в Україні. Національна Асамблея людей з інвалідністю України. URL: https://uu.edu.ua/upload/Inclusiya/Novini/2019/NAPD_Discrimination.pdf

та спортивних заходів, адаптованих для людей з інвалідністю, заважає молоді повністю реалізувати свій потенціал. Це також посилює соціальну ізоляцію та виключення з груп однолітків³³³.

Справа «*Kiss проти Угорщини*» (заява № 38832/06)³³⁴ стосувалася дискримінації щодо недієздатних осіб. У цій справі заявник не оскаржив рішення місцевого суду про визнання його частково недієздатним. Це спричинило автоматичні наслідки, передбачені Конституцією Угорщини, у вигляді позбавлення його права голосу на виборах. У справі зазначалося, що обмеження у формі автоматичного позбавлення активних виборчих прав у разі недієздатності має матеріальний характер і не розрізняє осіб, які були визнані повністю та частково недієздатними. Таким чином, 0,75% населення Угорщини, яке досягло віку, що дає право голосу, позбавлені виборчих прав через недієздатність без будь-яких розрізень. На думку Суду, цю кількість слід вважати значною, а наслідки зазначеної заборони – довготривалими. Суд постановив, що держави мають свободу розсуду у вирішенні питання про те, чи є обмеження права голосу виправданими, але зазначив, що «повна заборона голосування для кожної частково дієздатної особи, незалежно від її фактичного стану розумових здібностей, не може вважатися такою, що підпадає під дію допустимої свободи розсуду». Невибіркове позбавлення права голосу без індивідуальної судової оцінки, що ґрунтується виключно на психічних порушеннях, що потребують часткової недієздатності, не може вважатися таким, що відповідає юридично обґрунтованим підставам для обмеження права голосу. ЄСПЛ наголосив на необхідності індивідуальної оцінки психічної дієздатності недієздатних осіб.

Законодавство ЄС теж поповнюється новими регулятивними правилами у цій сфері. Так, Суд ЄС у своєму рішенні від 11 вересня 2019 року у справі C-397/18 «DW проти

³³³ Van Cleave Jeanne, Davis Matthew M. Bullying and peer victimization among children with special health care needs. *Pediatrics*. 2006 Oct;118(4):e1212-9. doi: 10.1542/peds.2005-3034. *National Library of Medicine*. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/17015509/>

³³⁴ Case of Alajos Kiss v. Hungary. Application № 38832/06. Second section. *Judgment*. Strasbourg. 20 May 2010. Final 20/08/2010. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-98800>

Nobel Plastiques Ibérica SA» постановив, що стан здоров'я працівника, який вважається особливо вразливим до ризиків, пов'язаних з роботою, згідно з національним законодавством, підпадає під поняття «інвалідність» у значенні Директиви 2000/78 лише тоді, коли цей стан призводить до обмеження працездатності, що виникає, зокрема, внаслідок тривалих фізичних, психічних або психологічних порушень, які, у взаємодії з різними бар'єрами, можуть перешкоджати відповідній особі повноцінно та ефективно брати участь у професійному житті нарівні з іншими працівниками. Розірвання трудового договору з працівником з інвалідністю з об'єктивних підстав, що ґрунтуються на критеріях ефективності та прогулів, є непрямою дискримінацією за ознакою інвалідності, якщо роботодавець попередньо не забезпечив розумного пристосування у значенні статті 5 Директиви 2000/78, щоб забезпечити дотримання принципу рівного ставлення до осіб з інвалідністю³³⁵.

Дискримінація за ознакою інвалідності може існувати в багатьох сферах життя. Найчастіше вона трапляється в трудових відносинах та у доступі до товарів і послуг. Права людини передбачають заборону дискримінації в будь-якому аспекті трудових відносин, зокрема найму, звільнення, заробітної плати, обов'язків за посадою, кар'єрного просування, навчання та будь-яких інших умов у сфері трудових відносин.

Скажімо, дискримінація за ознакою інвалідності може статися, якщо роботодавець відмовляє людині у кріслі колісному у працевлаштуванні під приводом того, що інші працівники не хочуть бачити людину у кріслі колісному.

Проте у сфері трудових відносин можуть бути винятки, коли відмінне ставлення за ознакою інвалідності може бути об'єктивно та обґрунтовано виправдане законною метою. Наприклад, для виконання деяких робіт, наприклад, у будівництві, потрібні певні фізичні можливості, тому таку роботу не може виконувати людина у візку.

³³⁵ Ziętek-Capiga Aleksandra. Dyskryminacja ze względu na niepełnosprawność a rozwiązanie umowy o pracę z przyczyn obiektywnych o oparciu o kryteria wydajności i absencji. Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne. Praca i Zabezpieczenie Społeczne nr 10/2019, s. 48–50. URL: <https://www.pwe.com.pl/>

У деяких ситуаціях роботодавець повинен забезпечити належні пристосування для осіб з інвалідністю. Так само забороненою є дискримінація виключно за ознакою інвалідності у сфері доступу до товарів та послуг: як публічних, так і приватних. Крім того, мають передбачатися належні пристосування для доступу до публічних послуг. У приватному секторі також діють певні обмеження. Наприклад, вимога щодо доступу для людей з інвалідністю має враховуватися під час спорудження нових будівель. Разом з тим, існують ситуації, за яких відмова в доступі до певних послуг на основі інвалідності є об'єктивною та обґрунтованою й має на меті захист законних інтересів, наприклад, громадської безпеки. Приміром, дискримінація може статися, якщо особі з порушеннями зору не дозволяють увійти до кафе через уявлення про те, що це буде незручним для інших клієнтів. Проте відмова особі з порушеннями зору в отриманні водійських прав є обґрунтованою з міркувань громадської безпеки.

Дискримінація за будь-якими іншими ознаками. Будь-які інші ознаки дискримінації – відкритий перелік ознак та можливість для ЄСПЛ розширювати такий перелік в кожному окремому випадку.

Справа «Веллер проти Угорщини» (заява № 44399/05)³³⁶ стосувалася дискримінації за ознакою батьківства. Заявниця – громадянка Румунії, одружена з громадянином Угорщини, не могла отримувати допомогу по вагітності та пологах, оскільки не була громадянкою Угорщини. З цієї причини чоловік заявниці звернувся до органів влади, щоб отримати для себе таку допомогу. Його заявку відхилили, оскільки допомога надавалася лише матерям.

У цій справі Суд постановив, що чоловік зазнав дискримінації за ознакою батьківства, тоді як прийомні батьки мали право на отримання допомоги, тоді як біологічні батьки не мали такого права. Більше того, Суд встановив, що діти також зазнали дискримінації через відмову виплачувати допомогу їхньому батькові, а отже, дискримінації за ознакою статусу їхнього біологічного батька.

³³⁶ Case of Weller against Hungary. Resolution CM/ResDH(2012)189. Execution of the judgment of the European Court of Human Rights. (Application No. 44399/05, Judgment of 31/03/2009, final on 30/06/2009. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-116551>

Справа «Даніленкова та інші проти Росії» (заява № 67336/01) стосувалася заборони дискримінації за ознакою членства в профспілці. У цій справі заявники зазнали гіршого ставлення з боку свого роботодавця через своє членство в профспілці. Ці люди не могли обстоювати свої права в цивільному судочинстві, оскільки дискримінацію можна було встановити лише в кримінальному провадженні. Кримінальне провадження також не могло відбутися, оскільки вимоги до доказів включали доведення «поза розумним сумнівом» того, що дискримінація була навмисним актом керівництва компанії.

Суд постановив, що відсутність правового захисту від дискримінації щодо осіб, які є активними членами профспілок, становить порушення статті 11 у зв'язку зі ст. 14.

У справі «Петров проти Болгарії» (заява № 15197/02)³³⁷ було виявлено ознаки дискримінації за сімейним станом. Суд розглянув, чи дискримінує неодружені пари тюремна практика, згідно з якою одружені ув'язнені мали право на два телефонні дзвінки своїм чоловікам/дружинам на місяць. У цій справі Суд не бачив жодної різниці між ситуаціями ув'язнених, які бажають розмовляти телефоном зі своїми подружжями, та ситуаціями ув'язнених, які бажають вести такі розмови зі своїми неодруженими партнерами, з якими – як і заявник – вони мають усталене сімейне життя. Тому Суд робить висновок, що їхні ситуації в цьому суттєво схожі. У разі застосування ст. 14 Конвенції різниця в ставленні між особами, які перебувають у схожих ситуаціях, є дискримінаційною, якщо вона не має об'єктивного та розумного виправдання, тобто якщо вона не переслідує законну мету або якщо немає розумного співвідношення пропорційності між застосованими засобами та метою, яку прагнуть досягти.

Справа «Лучак проти Польщі» (Заява № 77782/01)³³⁸ стосувалася французького фермера, який проживав та пра-

³³⁷ Case of Petrov v. Bulgaria. Application no. 15197/02. Fifth Section. *Judgment*. Strasbourg. 22 May 2008. Final. 22/08/2008. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-86454>

³³⁸ Case of Luczak v. Poland. Application № 77782/01. *Judgment*. Strasbourg. 27 November 2007. Final. 02/06/2008. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-83464>

цював у Польщі, якому було відмовлено в доступі до польської системи соціального забезпечення для фермерів через відсутність у нього польського громадянства, незважаючи на те, що він відповідав усім додатковим умовам, необхідним для отримання права на участь у системі страхування. ЄСПЛ встановив порушення статті 14 Конвенції у поєднанні зі статтею 1 Протоколу № 1 до Конвенції та необґрунтовану диференціацію правової ситуації щодо доступу фермерів до системи соціального забезпечення. Суд також наголосив, що польська влада не обґрунтувала дискримінаційний характер польського законодавства, внаслідок чого виникло порушення державою зобов'язання однакового ставлення до громадян у подібних ситуаціях за відсутності раціонального обґрунтування.

У справі «Пічкур проти України»³³⁹ виплата пенсії заявника була припинена на тій підставі, що він постійно проживав за кордоном. Він скаржився, що позбавлення його пенсії на основі місця проживання було дискримінаційним. ЄСПЛ наголосив, що якщо держава має положення, що визначають принципи виплати соціальної допомоги як права, то такі положення слід розглядати як такі, що породжують право власності, що підпадає під дію статті 1 Протоколу № 1, для осіб, які відповідають вимогам, викладеним у ній. Отже, хоча це положення не охоплює право на отримання виплат соціального забезпечення, якщо держава вирішила запровадити систему допомоги, вона повинна була зробити це у спосіб, що відповідає статті 14 Конвенції.

Множинна дискримінація. Людина може зазнавати нерівного ставлення до себе порівняно з іншою людиною в аналогічній ситуації за кількома ознаками одночасно. У таких випадках може траплятися множинна дискримінація. Дискримінація може бути не лише за однією ознакою, а одночасно за кількома, тобто йдеться про подвійну чи навіть потрійну дискримінацію (часто таку дискримінацію називають множинною). Множинна дискримінація відбувається тоді,

³³⁹ Справа «Пічкур проти України» (CASE OF PICHKUR v. UKRAINE). Заява № 10441/06. Рішення. Страсбург. 7 листопада 2013 року. Остаточне. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-201654>

коли людина зазнає дискримінації за кількома дискримінаційними ознаками одночасно. Наприклад, особа зазнає менш сприятливого ставлення не лише за ознакою етнічного походження, але і через свою стать (вагітність) або інвалідність.

ПРИКЛАДИ

1. Дискримінація за кількома ознаками стається тоді, коли роботодавець готовий брати на роботу жінок-українок або чоловіків-ромів, але відмовляє жінкам-ромкам. Або ж якщо до нічного клубу впускають усіх жінок та гетеросексуальних чоловіків, але заборонено вхід для гомосексуальних чоловіків.

2. Наприклад, ромські жінки, які проживають компактно, можуть зазнавати дискримінації як жінки (сексизму), як представниці ромської етнічної меншини, а також навіть за місцем проживання (адже це компактне проживання часто у сільській місцевості). Інший приклад: в оголошеннях щодо прийому на роботу вказується бажана стать кандидатів (що є ознакою сексизму – дискримінації за ознакою статі). А також, окрім статі, часто вказується бажаний вік аплікантки чи апліканта (така форма дискримінації за віком називається ейджизмом) та очікування щодо зовнішності (ця форма дискримінації називається лукізмом).

Дискримінація може бути також у формі злочинів на ґрунті ненависті, мови ворожнечі, символів (або знаків) ворожнечі. Незалежно від форми висловлювань, будь-яка мова ворожнечі – неприпустимий факт, який суперечить базовим принципам прав людини і толерантного ставлення. Зазвичай увагу привертають ситуації, коли мову ворожнечі використовують посадові особи, державні діячі, які, навпаки, повинні відстоювати та забезпечувати рівні права та можливості для усіх громадян країни. Тому виділяють окреме визначення: публічна мова ворожнечі (на протигагу так званих приватній чи побутовій мові ворожнечі), яка виходить від так званих публічних, посадових та службових осіб органів влади, політиків тощо.

Дії, що не вважаються дискримінацією

Стать. Не вважаються дискримінацією за ознакою статі: спеціальний захист жінок під час вагітності, пологів та грудного вигодовування дитини; обов'язкова строкова військова

служба для чоловіків, передбачена законом; різниця в пенсійному віці для жінок і чоловіків, передбачена законом; особливі вимоги щодо охорони праці жінок і чоловіків, пов'язані з охороною їх репродуктивного здоров'я; позитивні дії.

Вікова вимога. Існують певні ситуації, коли роботодавець може наполягати на умовах, пов'язаних з віком працівника, наприклад, щодо прийому на роботу особи, яка має певну кількість років робочого стажу. Якщо ці вимоги належним чином обґрунтовані, вони не вважатимуться дискримінаційними. Різниця у ставленні за ознакою віку не є дискримінацією, якщо вона об'єктивно та достатньо обґрунтована досягненням законної мети, зокрема законною політикою працевлаштування, цілями щодо ринку праці та професійної освіти, а також якщо засоби досягнення цієї мети є належними та необхідними.

Прикладами такої різниці у ставленні можуть бути: встановлення мінімальних вимог щодо віку, вислуги років або стажу для працевлаштування або одержання переваг під час працевлаштування, встановлення граничного віку добору на основі освітніх вимог або належного стажу роботи перед виходом на пенсію. Наприклад, може існувати вимога щодо робочого стажу тривалістю 15–20 років, якщо це необхідно для виконання вкрай складної роботи.

Етика. Є ситуації, за яких роботодавець або приватний навчальний заклад може наполягати на прийомі на роботу або на навчання осіб певної релігії чи переконань, які поділяють відповідні етичні цінності. На жаль, законодавство України не містить чіткого регулювання таких ситуацій. Можуть бути ситуації, коли характер окремої роботи вимагає її виконання людиною з певними переконаннями. У такому разі роботодавець може обрати особу з відповідними переконаннями на цю посаду. Це також стосується приватних навчальних закладів, де віра є невід'ємною частиною навчання, що дозволяє закладам обирати учнів/студентів з відповідними переконаннями. У таких виняткових ситуаціях вибір на користь працевлаштування чи зарахування до навчального закладу особи з певними переконаннями не вважатиметься дискримінацією. Причиною обрання особи певної релігії або переконань повинна чітко відповідати саме тій посаді, на яку ця особа подається.

Наприклад, католицька церква має право вимагати, щоб новий священник був чоловіком, католиком та не був одружений. Проте ті ж самі міркування не можуть виправдати набір виключно чоловіків на посади прибиральників тощо.

Мова. У сфері зайнятості можуть бути винятки, коли відмінне ставлення за мовною ознакою може бути об'єктивно та обґрунтовано виправдане законною метою. Наприклад, вимога про знання конкретної мови може постати, якщо здатність говорити цією мовою є невіддільною частиною послуг, які надає певна компанія. Носій мови меншини може одержувати вищу заробітну плату, ніж інша особа, оскільки володіє більшою кількістю мов, знання яких є важливим для роботи на посаді.

Наближення норм національного законодавства до європейських стандартів спонукало створити норми, які б сприяли зменшенню дискримінаційних проявів за будь-якою ознакою і в діяльності органів Національної поліції.

Одним із важливих завдань поліції є вжиття всіх можливих заходів, щоб не допустити фактів дискримінації та створити сприятливі умови рівного ставлення та поведінки щодо всіх верст населення незалежно від їхнього віку, статі, раси, етнічної приналежності, фізичних або розумових обмежень тощо. При виявленні фактів дискримінації поліцейський керується чинним законодавством (Конституція України, Кримінальний кодекс України, Кодекс законів про працю в Україні, ЗУ «Про Національну поліцію», ЗУ «Про засади запобігання та протидію дискримінації в Україні», ЗУ «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», ЗУ «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», ЗУ «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні», ЗУ «Про захист персональних даних»), але їх застосування не виключає гуманного підходу та поваги до кожної людини.

Конституція України у Розділі 2 визначає гарантії забезпечення рівних прав та свобод людини і громадянина, включає низку захищених ознак, таких як: раса, колір шкіри, політичні, релігійні та інші переконання, стать, етнічне та соціальне походження, майновий стан, місце проживання, мовні або інші ознаки. Окремо Основний Закон наголошує на рівності прав жінки і чоловіка, яка забезпечується:

наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям³⁴⁰.

Кримінальний кодекс України у ст. 67 визначає перелік обставин, що обтяжують покарання (на ґрунті расової, національної, релігійної ворожнечі, розбрату, або статевої приналежності). У ст.ст. 115, 121, 122, 126, 127, 129 визначено обтяжуючою обставиною, якщо злочини вчинені на ґрунті расової, національної, релігійної нетерпимості. Ст. 161 встановлює порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної, регіональної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками³⁴¹.

Незважаючи на норму, що відповідальність за дискримінацію може бути «цивільною, адміністративною чи кримінальною», базовий Закон або інші нормативно-правові акти не створюють можливості адміністративної відповідальності за дискримінацію у будь-якій формі, та не покладають на жоден з центральних органів виконавчої влади повноважень накладати штрафи за дискримінацію. Така відповідальність передбачена лише в кількох вузьких сферах, наприклад згідно з Законом України «Про рекламу». Однак через обмеження воєнного часу деякі повноваження центральних органів виконавчої влади з проведення перевірок та контролю тимчасово призупинені, включно з тими, що стосуються перевірок дискримінаційної реклами, наприклад³⁴².

³⁴⁰ Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/>

³⁴¹ Кримінальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст.131. 5 квітня 2001 року № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

³⁴² Федорович І. Антидискримінаційне законодавство в Україні. Дорожня карта. Київ, 2023. 19 с. URL: <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2024-04/undp-ua-roadmap-anti-discrimination.pdf>

Забезпечення рівноправної участі жінок і чоловіків у прийнятті рішень на всіх рівнях та в усіх сферах є першочерговою ціллю Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 року, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2020 р. № 1544-р³⁴³. НПУ є одним із провідних виконавців цього плану та несе повну відповідальність за імплементацію завдань, серед яких і забезпечення паритетної участі жінок і чоловіків у складі штатних, атестаційних, кадрових комісій, а також комісій для проведення службових розслідувань. Іншим інструментом досягнення рівноправної та справедливої участі жінок і чоловіків є протидія дискримінації, насамперед, за ознакою статі. В Україні діє також прогресивна Державна стратегія забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року. Подолання дискримінації у працевлаштуванні, кар'єрному зростанні, отриманні різного виду допомог та заохочень не тільки підвищить ефективність та якість роботи НПУ, але й рейтинг її відповідних органах загалом.

Важливо розуміти, що органи та персонал НПУ покликані протидіяти дискримінації як усередині Нацполіції, так і своїй взаємодії з людьми та іншими інституціями, насамперед у сфері попередження злочинності та реагування на правопорушення.

НПУ поважає гарантовані Конституцією та іншими актами законодавства свободи й права особистості, такі як свобода поглядів та переконань, свобода творчості, релігійна свобода, свобода мирних зборів тощо. Водночас маємо розуміти, що реалізація цих свобод одними людьми не повинна призводити до дискримінації інших людей, і саме відсутність дискримінації є ознакою того, що певні права та свободи реалізуються правомірно.

Неприпустимими явищами, які знаходяться на одному рівні з дискримінацією, є інші форми протиправної поведінки, зокрема такі, як мова ворожнечі, злочини, мотивовані

³⁴³ Про затвердження Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2020 р. № 1544-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1544-2020-%D1%80#Text>

нетерпимістю, гендерно зумовлене насильство, НПУ засуджує прояви дискримінації і гендерне насильство, у тому числі сексуальні домагання, залякування, експлуатація на робочому місці і в освітньому процесі. НПУ засуджує весь спектр цих суспільно неприйнятних проявів, та зобов'язується сприяти їм протидіяти цим явищам у межах своїх повноважень. З цією метою НПУ цілеспрямовано працює над упровадженням стандартів гендерної рівності та подолання будь-яких форм дискримінації. Розуміння явища дискримінації та готовність їй протидіяти є ознакою професійної особистості, що працює в Національній поліції.

Недопущення дискримінаційних проявів, запобігання катування чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню, Національною поліцією України спільно з міжнародними партнерами та громадськими організаціями розроблено інформаційну підсистему «Custody Records»³⁴⁴, призначення якої полягає у гарантуванні безпеки прав затриманих та поліцейських шляхом електронної фіксації інформації про всі дії щодо осіб, які перебувають під контролем поліції з моменту фактичного затримання і до поміщення до слідчого ізолятора або звільнення з-під варти. В його основу покладено сервісно орієнтований підхід управління процесами для зменшення навантаження на поліцейських, що дасть їм змогу належно виконувати роботу із затриманими або відвідувачами підрозділу поліції³⁴⁵.

Алгоритм дій поліцейського:

1. Про факти дискримінації у будь-якій формі, у тому числі за ознакою статі та/або сексуальних домагань, усно або письмово необхідно повідомити безпосереднього або прямого керівника³⁴⁶.

³⁴⁴ Про затвердження Інструкції з формування та ведення інформаційної підсистеми «Custody Records» інформаційно-комунікаційної системи «Інформаційний портал Національної поліції України» : Наказ МВС України № 311 від 24.05.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0629-22#Text>

³⁴⁵ Позігун І. О. Протидія дискримінаційним проявам в Національній поліції України. *Південноукраїнський правничий часопис*. № 2. 2024. С. 212–215. URL: <http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2024/2/38.pdf>

³⁴⁶ Форма повідомлення про випадки сексуальних домагань на робочому місці та прояви дискримінації. URL: <https://dcs.dsns.gov.ua/diyalnist/protidiya-diskriminaciyi/povidomlennya-pro-diskriminaciyu-seksualni-domagannya-toscho>

2. Після призначення службового розслідування надати членам дисциплінарної комісії інформацію, яка підтверджує вчинення протиправних дій відносно поліцейського.

3. Підтвердженнями протиправних дій можуть бути: диктофонний запис, фото та відео запис, скріншоти повідомлень з телефону, листування в електронній пошті, пояснення свідків та інше.

4. Поліцейський під час розгляду повідомлення користується правами громадянина відповідно до Закону України «Про звернення громадян» і має право: особисто викласти аргументи особі, що перевіряла відомості, викладені в повідомленні, та брати участь у перевірці; ознайомитися з матеріалами перевірки; подавати додаткові матеріали або наполягати на їх запиті органом, який розглядає повідомлення; бути присутнім при розгляді рапорту, заяви чи скарги; одержати письмову відповідь про результати розгляду повідомлення; висловлювати усно або письмово вимогу щодо дотримання таємниці розгляду повідомлення³⁴⁷.

У випадку розгляду поліцейським заяви про наявність дискримінації за будь-якою ознакою, потрібно запитати в заявника, перед ким їй буде легше свідчити – перед жінкою чи чоловіком. Постановка такого питання буде сприйнята як вияв занепокоєння та поглибить довіру особи до поліції, а також підвищить її зацікавленість у швидкому та ефективному завершенні справи. Особливо це стосується проявів дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності. Геї та лесбійки, як і гетеросексуали, очікують, що поліція виявить повагу та серйозно поставиться до справи, про яку вони повідомляють³⁴⁸. Саме це змушує заявника відчувати, що поліція з повагою поставилася до його проблеми після виходу з поліцейської дільниці. Візит до поліцейської

³⁴⁷ Методика запобігання та протидії дискримінації за ознакою статі та сексуальним домаганням на робочому місці в органах системи Міністерства внутрішніх справ України. Міністерство внутрішніх справ України. Управління моніторингу дотримання прав людини. Київ, 2023. 47 с. URL: https://dmsu.gov.ua/assets/files/metodyka_mvs_2023.pdf

³⁴⁸ Po pierwsze człowiek. Działania antydyskryminacyjne w jednostkach policji. Praktyczny poradnik. Pod redakcją Krzysztofa Łaszkiwicza. Warszawa 2013. 148 s. URL: https://bip.brpo.gov.pl/sites/default/files/Dzia%C5%82ania_antydyskryminacyjne_w_jednostkach_Policji.pdf

дільниці, зазвичай, є досить стресовою подією, тому важливо максимально спростити процес для особи, яка повідомляє про проблему, щоб у неї не складалося враження толерантного та неупередженого ставлення поліції.

Якщо під час подачі заяви:

- особа повідомляє, що вона гей або лесбійка, поліцейський повинен запевнити її, що ця інформація залишиться конфіденційною;

- виникла підозра, що злочин мав гомофобний мотив (наприклад, він був скоєний у клубі для ЛГБТ-людей або поблизу, під час ЛГБТ-заходу, наприклад, параду прайду, ЛГБТ-фестивалю), тоді поліцейський має ставити лише запитання, безпосередньо пов'язані зі справою;

- поліцейському варто утриматися від коментарів, які виражають приватну думку з питань сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності;

- гомофобний мотив слід зазначити в протоколі, навіть якщо на першому етапі провадження він здається суб'єктивним відчуттям потерпілого.

Основним принципом у контакті з трансгендерними людьми є утримання від припущень щодо особливої різноманітності трансгендерного середовища. Завдання поліцейського полягає в тому, щоб забезпечити відчуття безпеки для трансгендерної особи, розуміючи її ідентичність та гендерне самовираження. Це розуміння виражається у використанні відповідних граматичних форм. Якщо поліцейський не впевнений – потрібно використовувати нейтральну, безособову мову або запитати людину, як до неї звертатися. Таке питання може здатися нетактовним, але для трансгендерної особи це буде підтвердженням готовності співпрацювати з поліцією та відсутності упереджень. Розмови найкраще вести найменш нав'язливим способом, наприклад, в окремій кімнаті.

Трансгендерній особі слід дозволити, якщо є для цього умови, вибрати статтю поліцейського, який виконує дію. Якщо дані в посвідченні особи не відповідають бажаному імені та прізвищу, найкраще звертатися до особи у формі, яку вона бажає. Це не є порушенням закону. У протоколі слід зафіксувати офіційні дані.

У роботі поліцейського часто виникає потреба працювати з особами, які можуть одягатися в одяг протилежної статі, щоб збити слід. Ці люди не мають нічого спільного з трансгендерними людьми, і це просто злочинна тактика.

4.2. Сексуальні домагання як форма гендерно зумовленого насильства та зловживання владою на робочому місці

Найбільш впізнаваним видом домагань є сексуальні домагання (вербальні, невербальні, наприклад, небажані дотики, обійми, притискання, тертя, щипання, поплескування, погладжування, спонукання до сексу, інші дії).

Висловлення незгоди з поведінкою типу домагань дуже важливе в контексті можливості звинуватити певну особу у скоєнні домагань. Це заперечення може бути висловлене в будь-якій формі – як письмовій, так і усній, або навіть шляхом сигналізування іншим про те, що особа стала об'єктом небажаної та неприйнятної поведінки. Будь-який опір або терпіння домаганням не може призвести до жодних негативних наслідків для цієї особи.

Хоча 80% жінок та 54% чоловіків вважають, що домагання у громадських місцях є важливою проблемою, 81% жертв ніколи не повідомляли про домагання до поліції, а поведінка, яка підпадає під категорію домагань у громадських місцях, є культурно схвалюваною в нашому суспільстві. Без зміни ставлення до насильства та подолання бар'єру мовчання ми не можемо розраховувати на його усунення з наших громадських просторів³⁴⁹.

Сексуальне або гендерне домагання – це одна з форм дискримінаційного домагання. Це тиск на особистість за ознакою статі, сексуальної орієнтації, гендерної ідентичності та вподобань.

³⁴⁹ Результати опитування щодо ставлення громадян до сексуальних домагань в публічних місцях. Підготовлено Info Sapiens для UNFPA. Термін проведення опитування: листопад, 2020. URL: https://ukraine.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/rezultaty_opytuvannya_shchodo_stavlennya_gromadyan_do_seksualnyh_domagan.pdf

Сексуальні домагання – це серйозний прояв дискримінації через статеву приналежність та порушення прав людини, які розглядаються в контексті Конвенції МОП № 111 про дискримінацію в галузі праці та занять 1958 року.

Відповідно до ст. 173-7 КУпАП, сексуальне домагання – це умисне вчинення проти бажання особи образливих, принизливих дій сексуального характеру, виражених вербально або невербально (слова, жести, рухи тіла), у тому числі з використанням електронних комунікацій. Адміністративна відповідальність за такі дії передбачає штраф від 80 до 160 неоподаткованих мінімумів доходів громадян, або громадські роботи від 20 до 40 годин, або виправні роботи від 1 місяця з відрахуванням двадцяти % заробітку. У випадку повторного вчинення такого правопорушення, сума штрафу збільшується, а також обтяжуючою обставиною є перебування жертви у матеріальній, службовій чи іншій залежності від правопорушника³⁵⁰.

Сексуальне домагання – дії сексуального характеру (що не посягають на статеву свободу чи статеву недоторканість особи), виражені вербально, невербально або фізично (слова, жести, рухи тіла, доторкування, поплескування

або інші аналогічні дії), які ображають чи принижують гідність особи та можуть супроводжуватися створенням щодо неї залякувального, ворожого або образливого, принизливого середовища (ситуації) (відповідно до абзацу 6 ст. 1 Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» в редакції Закону № 3733-IX від 22.05.2024)³⁵¹.

Отже, сексуальне домагання визначено як «вчинення без згоди особи вербальних, невербальних або фізичних дій сексуального характеру, які не спричинили травм, мали на меті або призвели до приниження гідності, зокрема шляхом створення залякуваного, ворожого, принизливого або образливого середовища, та не пов'язані із проникненням в тіло іншої особи».

³⁵⁰ Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України № 8073-X від 07.12.1984. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>

³⁵¹ Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків : Закон України від 22.05.2024 № 3733-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/>

Йдеться про сексуально забарвлені повідомлення, що передаються невербально або через засоби комунікації (наприклад, фотографії оголеної людини, надіслані через соціальні мережі, або демонстрація сексуальних жестів когось), порушення тілесної недоторканості (наприклад, пошук можливостей обійнятися, помацати), використання погроз або обману для схилення до статевого акту (наприклад, керівник шантажує працівницю тим, що вона не отримає підвищення по посаді без статевого акту з ним/нею).

Сексуальна експлуатація особливого стану особи (божевілля, безпорадності) або зловживання стосунками залежності (доведення особи до стану алкогольного сп'яніння з метою вступу з ним/нею в статевий акт без його/її згоди) теж вважається дискримінаційними діями.

Важливо, що необхідною умовою для встановлення факту домагання та сексуального домагання є відсутність згоди особи, яка зазнала домагань, на насильницьку поведінку та протидії кривднику. Однак цей елемент має фундаментальне значення в контексті висунення звинувачень проти правопорушника, а не в ситуації перевірки фактичних обставин. Тому варто висловити свою незгоду всіма доступними вам формами – письмово, усно або навіть просто сигналізуючи іншим, що ви зазнали домагань або сексуальних домагань.

Згідно зі ст. 2-1 Кодексу законів про працю України, забороняється будь-яка дискримінація у сфері праці, зокрема порушення принципу рівності прав і можливостей, пряме або непряме обмеження прав працівників залежно від низки ознак, таких як: раса, колір шкіри, статі, політичних переконань..., сексуальної орієнтації³⁵².

Сексуальні домагання – це вид дискримінації за гендерною ознакою. Це будь-яка небажана поведінка сексуального характеру або пов'язана зі статтю особи, метою або наслідком якої є порушення гідності особи, зокрема створення залякувальної, ворожої, принизливої, образливої атмосфери щодо неї. Така поведінка може складатися з фізичних,

³⁵² Кодекс законів про працю України. Документ 322-08, чинний, поточна редакція – Редакція від 02.05.2025, підстава 4339-IX, 4353-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/>

вербальних або невербальних елементів. Сексуальні домагання можуть включати різні види поведінки, такі як: недоречні жарти з сексуальним підтекстом, натяки, дотики, непристойні коментарі, емоційний шантаж тощо.

Сексуальні домагання також можуть перерости у злочин згідно з положеннями Кримінального кодексу України (ст. 154 – примушування до вступу в статевий зв'язок, ст. 155 – вчинення дій сексуального характеру з особою, яка не досягла 16 р., ст. 156 – розбещення неповнолітніх, ст. 156-1 – домагання дитини для сексуальних цілей)³⁵³.

Сексуальними домаганнями вважаються дії сексуального характеру, виражені словесно (погрози, залякування, непристойні/небажані пропозиції та/або зауваження, жарти, повідомлення та листи, демонстрація зображень тощо) або фізично (небажані доторкання та поплескування тощо), що принижують чи ображають особу, яка перебуває у відносинах трудового, службового, матеріального чи іншого підпорядкування тощо.

Домагання не обов'язково є умисними або обдуманими; можуть виникати, коли сприймаються розсудливою особою як образливі.

Прикладами словесних домагань можуть бути:

- словесні образи, знущання і паплюження;
- застосування небажаних пестливих назв;
- крики і агресивна поведінка;
- перетворення особи на постійну або неодноразову мішень жартів;
- принизливі або образливі прізвиська;
- натяки або інші образливі чи принизливі коментарі або жарти про гендерну ідентичність або сексуальну орієнтацію особи;
- небажані та/або принизливі коментарі щодо одягу, зовнішності або фізичних характеристик;
- зведення наклепу або паплюження репутації іншої особи за допомогою пліток, чуток і осміювання;
- постійні необґрунтовані критичні чи зневажливі зауваження перед іншими особами або «за спиною особи»;

³⁵³ Кримінальний кодекс України : Закон України № 2341-III від 05.04.2001.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/>

– необґрунтовані, настирливі запитання про етнічне чи расове походження особи, включно з її культурою чи релігією;

– записки, повідомлення чи дзвінки, які мають образливий, погрозливий чи лайливий характер або спрямовані на те, щоб примусити до чогось, принизити або залякати особу;

– залишення образливого, принизливого чи погрозливого повідомлення на робочому місці;

– здійснення тиску на особу з метою змушення її до участі в політичних чи релігійних дискусіях груп;

– зауваження щодо одягу, тіла, зачіски, зовнішності особи або будь-якого аспекту її особистості чи особистих речей.

Прикладами несловесних домагань можуть бути:

– соціальні відчуження, ізоляція або відсутність співпраці на роботі;

– ворожість, демонстрована шляхом частих недружніх контактів або відчуження;

– часте використання образливих жестів;

– демонстрація образливих матеріалів, зокрема плакатів, фотографій, карикатур, графіті, предметів або повідомлень шляхом їх розміщення на дошках оголошень, столах або в місцях загального користування;

– часте вручення небажаних подарунків або запрошень;

– часті пильні погляди або агресивні вирази обличчя;

– зберігання або надсилання недоречних екранних заставок на екрані службового ПЕОМ, які можуть завдати образи іншим;

– поширення зловмисних чуток;

– використання електронної пошти, інших засобів та платформ соціальних мереж для надсилання образливих, погрозливих, принизливих зображень іншому працівникові чи працівникам або про іншого працівника чи працівників;

– часта ізоляція, ігнорування чи відчуження іншої особи.

Прикладами фізичних домагань можуть бути:

– небажані, непрошені або недоречні торкання, поплескування чи інший

– фізичний контакт (наприклад, масажування особи без їх прохання або навмисне приведення себе в порядок перед особою);

- удари, штовхання, штурхання, ляскання, удари ногами або кусання іншої особи;
- підніжки іншій особі;
- кидання предмета в іншу особу або напад на особу із застосуванням предмета.

Сексуальні домагання зазвичай становлять певну модель поведінки та можуть набувати форми окремого інциденту. Незалежно від гендерної ідентичності особи можуть бути як скаржниками, так і ймовірними правопорушниками.

Приклади сексуальних домагань:

- неодноразові вимоги або інші форми тиску щодо сексуальних або інших особистих, а не професійних відносин (наприклад, часті запрошення на побачення);
- необґрунтовані, настирливі чи наполегливі запитання про сімейний стан особи або її сексуальні інтереси, сексуальну історію або сексуальну орієнтацію;
- непристойні повідомлення, надіслані засобами передачі текстових повідомлень, електронною поштою, через відеочат, соціальну мережу або залишені на автовідповідачі чи в голосовій пошті;
- відкрита чи прихована загроза, що прийняття сексуальних загравань буде умовою певної форми заохочення, підвищення професійного статусу;
- просування по службі або отримання можливостей кар'єрного розвитку чи позитивних результатів службової атестації;
- зауваження з припущеннями щодо сексуальної активності чи історії особи або зауваження про власну сексуальну активність чи історію;
- демонстрація матеріалів сексуального характеру (включно порнографічними матеріалами), зокрема плакатів, фотографій вродливих жінок, карикатур, графіті, предметів або повідомлень шляхом їх розміщення на дошках оголошень, столах або в місцях загального користування;
- манера поведінки, що може бути ледь уловима за характером, яка має сексуальний підтекст і спрямована на те, щоб викликати страждання і/або приниження іншої особи або безпосередньо викликає такі страждання і/або приниження;

– застосування небажаних пестливих назв; натяки або інші образливі чи принизливі коментарі або жарти про гендерну ідентичність або сексуальну орієнтацію особи.

Вичерпного списку проявів сексуальних домагань не існує.

Гендерно зумовлене насильство – це латентне правопорушення, яке швидко переростає у злочин. Воно вражає жінок та дівчат різного віку, особливо тих, хто бореться з бідністю та соціальним неблагополуччям.

Необхідною умовою для встановлення факту сексуальних домагань є відсутність згоди особи, яка зазнала домагань, на насильницьку поведінку та протидії кривднику. Однак цей елемент має фундаментальне значення в контексті висунення звинувачень проти кривдника, а не в ситуації перевірки фактичного стану речей. Тому варто висловити свою незгоду в будь-якій доступній нам формі – письмово, усно або навіть просто сигналізуючи іншим про те, що ви зазнали домагань або сексуальних домагань.

Відповідно до ст. 60-2 КЗпПУ, працівник може вимагати від роботодавця тимчасове, строком до двох місяців, переведення на дистанційну роботу, якщо на робочому місці стосовно нього були вчинені дії, що містять ознаки дискримінації. У такому випадку працівник має довести факти, які підтверджують, що дискримінація, сексуальне домагання чи інші форми насильства мали місце³⁵⁴.

Акти сексуальних домагань зазвичай відбуваються в контексті зловживання владою, обіцянки винагороди або погрози помсти.

Ст. 119 (за новою нумерацією – ст. 141) Римської угоди від 1957 р., яка зобов'язує Держави-учасниці дотримуватися принципу рівної оплати для чоловіків та жінок, мала такий первісний вигляд: «Кожна Держава-член протягом першого етапу повинна запровадити й надалі підтримувати застосування принципу, що чоловіки і жінки мають отримувати рівну оплату за однакову роботу...». Ці положення

³⁵⁴ Кодекс законів про працю України. Документ 322-08, чинний, поточна редакція – Редакція від 02.05.2025, підстава – 4339-IX, 4353-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/>

не виконувалися до 1971 р., коли Суд Європейських Спільнот (Суд ЄС) вказав, що особи, які виступають проти дискримінаційної оплати, можуть прямо посилалися на Статтю 119³⁵⁵.

Розуміння сексуальних домагань як гендерної дискримінації не було одразу включено до законодавчої бази ЄС. Для країн Західної Європи 1976 рік був часом прийняття лише першого з нормативних актів «рівності», тобто Директиви Ради 76/207/ЄЕС про реалізацію принципу рівного ставлення до чоловіків і жінок у сфері доступу до працевлаштування, професійного навчання та кар'єрного зростання, а також щодо забезпечення належних умов праці. Метою цієї директиви було усунення перешкод, з якими стикаються жінки у своїй професійній кар'єрі, шляхом запровадження принципу рівного ставлення у вищезгаданих сферах зайнятості. Досі немає положень, що стосуються сексуальних домагань³⁵⁶.

Гендерно зумовлене насильство на роботі впливає на жінок по-різному. Жінка може втратити роботу за те, що кинула виклик колезі-насильнику. Вона може втратити роботу через відсутність на роботі через гендерно обумовлене насильство. Вона може бути менш здатною зосередитися або працювати продуктивно, і в результаті її оплата праці, посада та гарантії зайнятості можуть бути під загрозою. Жінка може «миритися» з насильницькою поведінкою через відчайдушне прагнення зберегти свою роботу. У найгірших випадках гендерно обумовлене насильство на роботі може призвести до смерті працівниці або її ненародженої дитини.

Ризик насильства часто вищий на робочих місцях та в секторах, де робота є неформальною або нестабільною, де заробітна плата низька, де працівникам заборонено вступати до профспілок або створювати їх, а також де підзвітність керівництва низька.

³⁵⁵ Договір про заснування Європейської Спільноти (Договір про заснування Європейського економічного співтовариства) (консолідована версія станом на 1 січня 2005 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_017#Text

³⁵⁶ Рівність за ознакою статі в економічній сфері: зобов'язання України перед ЄС (ключові Директиви ЄС щодо забезпечення гендерного балансу на ринку праці та в професійній діяльності, їх розвиток у практиці Суду Справедливості) / упорядник О. О. Уварова. Х. : видавництво «НТМТ», 2015. 150 с. URL: https://www.recpc.org/wp-content/uploads/2020/10/Gender_equality.pdf

Сегрегація на робочі місця чи професії, які переважно жіночі, або переважно чоловічі, також часто збільшує ризик насильства за ознакою статі, як з боку колег, так і з боку громадськості. Жінки надмірно представлені на робочих місцях у домашній роботі, готельному бізнесі, охороні здоров'я та соціальному забезпеченні, швейній та текстильній промисловості, чайних та квіткових плантаціях, а також у нижній частині глобальних ланцюгів поставок багатонаціональних компаній.

Жінки в секторах, де переважають чоловіки, таких як будівництво та транспорт, також можуть бути більш схильні до форм гендерно зумовленого насильства. Окрім гендерно зумовленого насильства, яке відбувається на роботі, домашнє насильство також може поширюватися на робоче місце, наприклад, через тривалу/або часту відсутність на роботі, низьку концентрацію та продуктивність, або навіть через переслідування на робочому місці з боку насильницького партнера.

Робочі місця є важливим середовищем для боротьби з насильством. Гендерно зумовлене насильство у сфері праці є однією з найважливіших та найпоширеніших перешкод для економічного розширення прав і можливостей, автономії та незалежності жінок, а також для досягнення гендерної рівності. Наразі немає міжнародно узгодженого закону, який би регулював численні різні форми гендерно зумовленого насильства на робочому місці³⁵⁷.

Жінки стикаються з особливими ситуаціями на робочому місці, включаючи гендерно обумовлене фізичне та психологічне насильство та сексуальні домагання. Ці проблеми занадто часто замовчуються через страх бути звільненими або просто тому, що «так не прийнято» говорити про ці питання. Конвенція МОП № 111 була б важливим кроком для покращення умов праці жінок у всьому світі та економії значних коштів, які щороку витрачаються на охорону здоров'я,

³⁵⁷ Stop Gender Based Violence at work! Support an ILO Convention! International Trade Union Confederation. Publisher responsible in law: Sharan Burrow, General Secretary. URL: https://www.ituccsi.org/IMG/pdf/stop_gender_based_violence_at_work_en_final.pdf

зниження продуктивності та лікарняні через насильство щодо жінок³⁵⁸.

Чотири ключові дії для стимулювання змін на робочому місці для запобігання гендерно зумовленому насильству:

1. Розробка політики боротьби з домаганнями на робочому місці

У червні 2019 року Міжнародна конференція праці ухвалила новаторський договір, Конвенцію МОП № 190³⁵⁹, яка визнає загальне право на світ праці, вільний від насильства та домагань, та супровідна Рекомендація МОП № 206. Це і є основні міжнародні підвалини у сфері запобігання та боротьби з насильством та домаганнями на основі інклюзивного, комплексного та гендерно чутливого підходу. Станом на жовтень 2023 року 32 країни ратифікували вказану Конвенцію МОП, зобов'язуючи їх встановити закони та політичні заходи для боротьби з насильством та домаганнями на робочому місці для всіх працівників, включаючи працівників неформального сектору.

2. Створення безпечних робочих місць через співпрацю

Уряди, роботодавці, працівники та інші зацікавлені сторони повинні об'єднати зусилля для створення робочих місць, вільних від усіх форм насильства щодо жінок, та гарантувати, що ніхто не залишиться поза увагою.

Такі ініціативи, як «Кожна третя жінка» Фонду *Kering*, заохочують компанії підтримувати жертв через європейську мережу, яка поширює передовий досвід, ресурси, дослідження та електронне навчання, доступне сімома мовами.

З моменту свого створення у 2018 році Мережа об'єднує 16 компаній, включаючи *Kering*, співголову коаліції *Action Coalition* проти гендерно зумовленого насильства «Покоління рівності», а також *L'Oréal*, *Korian*, *BNP Paribas*, *Carrefour*, Фонд солідарності *OuiCare*, *Publicis*, *SNCF*, *L'Epnak*, *Pwc*, *l'Agence*

³⁵⁸ Unions Call for ILO Standard on Gender-based Violence at Work. International Trade Union Organization. Mon. 25 November 2013. URL: <https://www.ituc-csi.org/unions-call-for-ilo-standard-on>

³⁵⁹ C190 – Violence and Harassment Convention, 2019 (No. 190). International labor Organization. URL: https://normlex.ilo.org/dyn/nrmlx_en/f?p=NORMLXEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:C190

Française de Développement (AFD), Orange, Superga Beauty, Air France, Sanofi та La Poste³⁶⁰.

Сфера праці є важливою відправною точкою для боротьби зі шкідливими соціальними нормами та моделями поведінки, що лежать в основі всіх форм гендерно зумовленого насильства, включаючи домашнє насильство, яке впливає на працюючих жінок. Співпраця з організаціями громадянського суспільства для впровадження трансформаційних профілактичних заходів є ключовою для створення безпечного робочого середовища.

3. Проведення досліджень гендерно зумовленого насильства на робочому місці

Дослідження та збір даних щодо гендерно зумовленого насильства є важливими для запобігання, реагування та адвокаційних зусиль. Жінки, які працюють у швейному секторі Південної Азії, щодня зазнають сексуальних домагань на роботі та стикаються з насильством, яке використовується як інструмент для забезпечення продуктивності, повідомляє глобальна профспілкова федерація IndustriALL. Недосконалий механізм, пов'язаний з повідомленням про сексуальні домагання, та слабе правозастосування законів відбивають у працівників бажання повідомляти про насильство.

Дані дослідження МОП показали, що економічні втрати, пов'язані із сексуальними домаганнями та насильством на робочому місці, становлять від 1 до 3,5 відсотка національного валового внутрішнього продукту. Сюди включають також і наявність психологічного насильства, пов'язаного з сексуальними домаганнями та цькуванням³⁶¹.

4. Розширення прав і можливостей працівників шляхом нарощування потенціалу

Уряди та роботодавці можуть значно посилити гендерну політику та програми, сприяти представництву жінок

³⁶⁰ Malgesini Graciela, Cesarini Sforza Letizia, Babović Marija. Ubóstwo i przemoc ze względu na pleć. EAPN – grupa Gender and Poverty – Przewodnik #2. 72 s. URL: <https://www.eapn.org.pl/>

³⁶¹ Four actions to forge workplaces free from sexual harassment and violence. Un Women. 3 October 2023. URL: <https://www.unwomen.org/en/news-stories/explainer/2023/10/four-actions-to-forge-workplaces-free-from-sexual-harassment-and-violence>

у процесі прийняття рішень та забезпечити достатнє фінансування та інвестиції для боротьби із сексуальними домаганнями та іншими формами насильства на робочому місці. Це, зокрема, шляхом співпраці з профспілками та іншими асоціаціями працівників.

В Аргентині Закон Мікаели, названий на честь жертви феміциду, вбитої у 2017 році, передбачає гендерну підготовку для всіх державних службовців з метою руйнування глибоко вкорінених стереотипів та упереджень, які можуть впливати на державну політику або дії державних службовців³⁶².

У приватному секторі готельна група Assor, співголова коаліції «Покоління рівності» проти гендерно зумовленого насильства, проводить глобальну програму електронного навчання, яка є обов'язковою для менеджерів для боротьби із сексизмом, сексуальними домаганнями та домашнім насильством. Вона також керує лінією сповіщення, доступною для всіх співробітників, яким потрібно повідомити про інцидент.

Такі ініціативи активно борються з насильством та сексуальними домаганнями у світі праці, сприяючи безпечному середовищу, позбавленому упереджень. На практиці це призводить до появи уповноважених та поінформованих працівників, які мають інструменти та рамки для просування по кар'єрних сходах незалежно від їхньої статі.

Гендерно зумовлене насильство може мати різні форми, включаючи фізичне, сексуальне, емоційне, психологічне, економічне, соціальне та технологічно зумовлене насильство. Нехтування, дискримінація, соціальна ізоляція та домагання також можуть бути формами гендерно зумовленого насильства. Воно може включати таку поведінку, як образи, удари, штовхання, блокування, переслідування, контроль, маніпуляції, кримінальні домагання, зґвалтування або сексуальне насильство. Будь-яка форма цього насильства є незаконною. Воно також може мати унікальні форми для людей з різними особливостями. Наприклад: для людини з інвалідністю це може включати позбавлення її допоміжного

³⁶² Four actions to forge workplaces free from sexual harassment and violence. Un Women. 3 October 2023. URL: <https://www.unwomen.org/en/news-stories/explainer/2023/10/four-actions-to-forge-workplaces-free-from-sexual-harassment-and-violence>

пристрою. Для людини, яка має расову приналежність, може включати расистські образи. Для людини, яка є частиною ЛГБТ-спільноти, – це погрози оприлюднити інформацію про її орієнтацію близьким.

На робочому місці це насильство може відбуватися між колегами, з боку керівника, менеджера чи роботодавця, або між працівниками чи клієнтами. Гендерно зумовлене насильство, яке відбувається поза робочим місцем, також може мати вплив. Можуть виникати прогули, запізнення на роботу, перерви на роботі та зниження продуктивності. Наслідком можуть бути занепокоєння щодо безпеки роботи. Поганий сон, тривога, депресія або необхідність брати відпустку також негативно впливають на її роботу, незалежно від того, чи вона з'являється на робочому місці, чи працює з дому.

Колеги можуть чути про наслідки насильства або бути свідками цього явища, а також відчувати стрес через занепокоєння про особу, яка зазнає насильства, або за власну безпеку. У деяких випадках це насильство може становити ризик для безпеки колег. Наприклад, у випадку насильства з боку інтимного партнера партнер може отримати робоче місце та збільшення заробітної плати.

Для запобігання гендерно зумовленому насильству на робочому місці потрібно розробити програму із запобігання насильству та домаганням, яка включатиме письмову політику підприємства, установи, організації, що інформуватиме колег, керівництво та членів профспілки про:

- алгоритм дій працівників, які стали жертвами або свідками випадків такого насильства;
- контактну інформацію для повідомлення про інциденти;
- перелік ресурсів та служб психологічної підтримки на роботі та в громаді.

На робочому місці може бути надана можливість отримати інші види підтримки, такі як зміна робочого номера телефону або адреси електронної пошти для зменшення кібербулінгу або надання системи супроводу особи до її автомобіля на парковці або до зупинки громадського транспорту.

Для запобігання сексуальним домаганням важливо створити такий мікроклімат і умови колективної взаємодії, які чітко давали б зрозуміти, що сексуальні домагання

є неприпустимими. Важливо також ліквідувати культуру безкарності, яка часто їх супроводжує, а також гендерні, культурні, та соціальні норми, які підтримують насильство та домагання.

Потрібно створити культуру, засновану на взаємоповазі та гідності. Керівники усіх рівнів повинні нести відповідальність за вжиття заходів у підконтрольних їм сферах, спрямовані на запобігання насильству та домаганням.

Політика запобігання сексуальним домаганням має включати заходи, спрямовані на розповсюдження відповідної інформації серед співробітників усіх рівнів, проведення консультативних зустрічей для зацікавлених осіб, а також розробку та неухильне дотримання кодексу поведінки, який суворо забороняє сексуальні домагання. Необхідно чітко зазначити неприйнятність порушень поведінки та визначити відповідні наслідки та дисциплінарні заходи. Варто також включити питання сексуальних домагань до оцінки ризиків та забезпечити наявність безпечних, справедливих та ефективних процедур повідомлення та подання скарг. Ці процедури мають бути зрозумілими та прозорими, передбачати захист від вчинення тиску, зокрема завдяки відповідним вимогам щодо дотримання конфіденційності.

З метою подолання гендерних стереотипів та сприйняття поліцейської служби як виключно чоловічої справи, упереджене ставлення до жінок-багатодітних матерів поліцейських, створення позитивного іміджу для поліції в цілому, де жінки та чоловіки мають рівні права та обов'язки, спонукало КМУ створити Методику протидії дискримінації та сексуальним домаганням у системі Міністерства внутрішніх справ України³⁶³. Вказана методика визначає не лише рівне дотримання прав та службових обов'язків представниками обох статей, а й характеристики інших загальноприйнятих алгоритмів для протидії дискримінації стосовно жінок в органах системи Міністерства внутрішніх справ України.

Щодо поліцейських, то для кривдників з їх числа конкретний вид стягнення за вчинення сексуальних домагань

³⁶³ Методика протидії дискримінації та сексуальним домаганням у системі Міністерства внутрішніх справ України. Київ, 2023. 47 с. URL: https://dmsu.gov.ua/assets/files/metodyka_mvs_2023.pdf

або дискримінації за ознакою статі на робочому місці також не передбачено. Відповідно до частин 5 та 6 статті 14 Дисциплінарного статуту Національної поліції, у разі надходження до органу поліції матеріалів про вчинення поліцейським адміністративного правопорушення, що складені в порядку, визначеному Кодексом України про адміністративні правопорушення, призначається службове розслідування, а рішення про притягнення до дисциплінарної відповідальності приймається на підставі зазначених матеріалів. Службове розслідування проводиться на засадах неупередженості та рівності всіх поліцейських перед законом незалежно від займаної посади, спеціального звання, наявних у них державних нагород та заслуг перед державою³⁶⁴.

За сексуальні домагання та дискримінаційні прояви поліцейський може нести лише дисциплінарну відповідальність, вибір якої покладений на розсуд його керівника і залежить від характеру проступку, ступеня вини поліцейського та наявності висновку дисциплінарної комісії, триманої під час службового розслідування.

До низки обставин, що обтяжують відповідальність поліцейського (їх є 12), належать:

1) вчинення дисциплінарного проступку у стані алкогольного, наркотичного та/або іншого сп'яніння;

2) вчинення дисциплінарного проступку повторно до зняття в установленому порядку попереднього стягнення;

3) вчинення дисциплінарного проступку умисно на ґрунті особистої неприязні до іншого поліцейського, службовця, у тому числі керівника, чи помсти за дії чи рішення стосовно нього;

4) настання тяжких наслідків, у тому числі збитків, завданих вчиненням дисциплінарного проступку;

5) вчинення дисциплінарного проступку на ґрунті ідеологічної, релігійної, расової, етнічної, гендерної чи іншої нетерпимості, інші обставини³⁶⁵.

³⁶⁴ Методика протидії дискримінації та сексуальним домаганням у системі Міністерства внутрішніх справ України. Київ, 2023. 39 с. URL: https://dmsu.gov.ua/assets/files/metodyka_mvs_2023.pdf

³⁶⁵ Про Дисциплінарний статут національної поліції України : Закон України від 15.03.2018 № 2337-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/l>

До обставин, що пом'якшують відповідальність поліцейського, належать:

1) усвідомлення та визнання своєї провини у вчиненні дисциплінарного проступку;

2) попередня бездоганна поведінка;

3) високі показники виконання повноважень, наявність заохочень та державних нагород;

4) вжиття заходів щодо запобігання, відвернення або усунення негативних наслідків, які настали або можуть настати внаслідок вчинення дисциплінарного проступку, добровільне відшкодування завданої шкоди;

5) вчинення проступку під впливом погрози, примусу або через службу чи іншу залежність;

6) вчинення проступку внаслідок неправомірних дій керівника³⁶⁶.

Зловживання владою – це будь-які прояви дискримінації чи домагань, а також фізичні або словесні образи на робочому місці або у зв'язку з роботою (у розумінні законодавства про гендерну рівність, протидії дискримінації і сексуальних домагань).

Приклади зловживання владою:

– несправедливе покладання обов'язків або вимога про надання працівником особистих послуг, не пов'язаних із його/її службовими обов'язками;

– надмірний контроль і повнота перевірки роботи особи;

– використання (зокрема неправомірне) влади або особистого авторитету для того, щоб змусити особу не здійснювати її права на скаргу, або порушення питання про можливі порушення норми чи етичних зобов'язань;

– регулярне «придушення» або виділення особи й ставлення до неї по-іншому, зазвичай у принизливий спосіб;

– регулярний вибір особи та/або групи людей і перетворення їх на мішень для образ або безпричинних особистих зауважень і образливих насмішок;

³⁶⁶ Про Дисциплінарний статут національної поліції України : Закон України від 15.03.2018 № 2337-VIII, п. 4. ст. 19. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/l>

- регулярне глузування над особою чи групою осіб, приниження або поставлення в незручне становище, особливо перед іншими;
- примусові образливі, принизливі обряди посвячення чи практичні жарти, які можуть спричинити фізичні чи психологічні страждання;
- накладення санкцій або інших форм покарання без достатнього обґрунтування;
- запобігання просуванню особи по службі шляхом навмисного перешкоджання просуванню або втручання в цей процес із необґрунтованих підстав;
- реагування на незначну проблему чи питання так само суворо, як і на значну;
- недоречне розкриття або погрози розкриття конфіденційної інформації про особу стосовно особистих або професійних питань;
- зміна обов'язків чи відповідальності працівників без достатнього обґрунтування;
- надмірний контроль за працівником із зловмисним наміром, його переслідування;
- маніпулювання характером роботи з метою скомпрометувати особу, яку піддано цькуванню, наприклад, шляхом несправедливого і необґрунтованого перевантаження працівника роботою, невинуватеної відмови в наданні інформації або регулярного доручення безглузвих або тривіальних завдань;
- непослідовний стиль керівництва, коли деяким особам несправедливо надається перевага над іншими;
- необґрунтоване знаходження недоліків у роботі особи та використання цього фактору як приводу для приниження особи замість того, щоб спробувати покращити результативність;
- чіпляння до особи в разі, коли щось іде не так, навіть якщо вона не несе виключну чи головну відповідальність за якийсь імовірний недолік у роботі;
- систематичні зауваження особі щодо особистої, професійної результативності чи компетентності без вагомих причин або законних повноважень на це;
- регулярне доручання завдань із необґрунтованими чи нереальними строками або постановка недосяжних цілей;

– затвердження позиції інтелектуальної вищості в агресивний, принизливий або образливий спосіб.

Отже, дискримінація у сфері праці – це нерівність статусів індивідів на підставі статі, етнічного походження, віку, конфесійних і політичних переваг, культурних відмінностей тощо, що проявляється, зокрема, в неоднаковій винагороді однаково продуктивних груп; у практиці найму, оплати праці, підвищенні кваліфікації, просуванні по службі. Тобто її можна визначити як нерівні можливості працівників, наділених рівною продуктивністю, або неоднакове до них відношення з боку роботодавців, суспільства і держави; це свідоме обмеження прав суб'єктів соціально-трудова відносин, що перекриває їм доступ до рівних можливостей на ринку праці. Трудовій дискримінації можуть підпадати як окремі працівники, так і певні їх групи.

Нерівність між жінками та чоловіками при реалізації права на працю тісно взаємопов'язана з усталеними гендерними стереотипами в суспільстві. Адже закріплені принципи на національному та міжнародному рівні щодо рівності чоловіків і жінок мають не тільки декларативний характер, а набувають практичної реалізації у різних сферах.

4.3. Мобінг та інші прояви дискримінації

У сучасному швидкоплинному та конкурентному робочому середовищі вкрай важливо підтримувати здорову атмосферу. На жаль, мобінг на робочому місці – форма психологічного домагання, коли група осіб переслідує колегу та жорстко з ним поводить – іноді може проявлятися у своїй жакливій формі. Така токсична поведінка може призвести до зниження морального духу, продуктивності та загального благополуччя як жертви, так і всієї команди.

Мобінг – дії або поведінка, що стосуються особи, що працює, на підприємстві, в установі, організації що полягають у постійних та тривалих переслідуваннях або залякуваннях, що призводять до зниження оцінки її професійної корисності, спричиняють або спрямовані на приниження чи висміювання її, ізолюють або виключають її з колективу колег. Для того, щоб дії або поведінка щодо працівника

вважалися мобінгом, вони повинні відповідати всім вищезазначеним умовам.

Конвенція МОП № 190 містить норму, яка встановлює, що кожна людина має право на сферу праці, вільну від насильства і домагань. Насильство і домагання, згідно з Конвенцією, – це неприйнятна практика та поведінка, погрози і залякування, які відбуваються одного разу, або повторюються систематично можуть призвести до фізичної, економічної, психологічної чи сексуальної шкоди. Це також може бути як одна з форм гендерно зумовленого насильства³⁶⁷.

Мобінг на робочому місці – це форма психологічного домагання, яка виникає, коли група осіб неодноразово та систематично атакує колегу негативною та ворожою поведінкою. Це може включати такі дії, як плітки, поширення чуток, ізоляцію жертви, підрив її роботи та вербальну чи невербальну агресію. Мета мобінгу – принизити, дискредитувати та зрештою витіснити жертву з її посади чи організації³⁶⁸.

На відміну від окремих випадків булінгу, мобінг на робочому місці – це тривалі колективні зусилля кількох людей, спрямовані на залякування та емоційне нанесення шкоди жертві. Він часто виникає через такі глибинні проблеми, як конкуренція, заздрість або бажання зберегти статус-кво.

У 2022 році до Кодексу Законів про працю України було додано статтю 2-2, яка визначає й забороняє мобінг – форму забороненої поведінки, схожу на утиск, але не прив'язану до захищеної ознаки.

Мобінг (цькування) – систематичні (повторювані) тривалі умисні дії або бездіяльність роботодавця, окремих працівників або групи працівників трудового колективу, які спрямовані на приниження честі та гідності працівника, його ділової репутації, у тому числі з метою набуття, зміни або припинення ним трудових прав та обов'язків, що проявляються у формі психологічного та/або економічного тиску,

³⁶⁷ C190 – Violence and Harassment Convention, 2019 (No. 190) International Labour Organization. URL: https://normlex.ilo.org/dyn/nrmlx_en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:C190

³⁶⁸ Красюк Т. В., Федорченко А. О. Мобінг: причини виникнення та шляхи подолання. Аналітично-порівняльне правознавство. С. 140–145. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/02/27.pdf>

зокрема із застосуванням засобів електронних комунікацій, створення стосовно працівника напруженої, ворожої, образливої атмосфери, у тому числі такої, що змушує його недооцінювати свою професійну придатність³⁶⁹.

Формами психологічного та економічного тиску, зокрема, є:

- створення стосовно працівника напруженої, ворожої, образливої атмосфери (погрози, висміювання, наклепи, зневажливі зауваження, поведінка загрозливого, залякуючого, принизливого характеру та інші способи виведення працівника із психологічної рівноваги);

- безпідставне негативне виокремлення працівника з колективу або його ізоляція (незапрошення на зустрічі і наради, в яких працівник, відповідно до локальних нормативних актів та організаційно-розпорядчих актів має брати участь, перешкоджання виконанню ним своєї трудової функції, недопущення працівника на робоче місце, перенесення робочого місця в непристосовані для цього виду роботи місця);

- нерівність можливостей для навчання та кар'єрного росту;

- нерівна оплата за працю рівної цінності, яка виконується працівниками однакової кваліфікації;

- безпідставне позбавлення працівника частини виплат (премій, бонусів та інших заохочень);

- необґрунтований нерівномірний розподіл роботодавцем навантаження і завдань між працівниками з однаковою кваліфікацією та продуктивністю праці, які виконують рівноцінну роботу³⁷⁰.

Вимоги роботодавця щодо належного виконання працівником трудових обов'язків, зміна робочого місця, посади працівника або розміру оплати праці в порядку, встановленому законодавством, колективним або трудовим договором, не вважаються мобінгом (цькуванням).

³⁶⁹ Кодекс законів про працю України. {Затверджується Законом № 322-VIII від 10.12.71 ВВР, 1971, додаток до № 50, ст. 375}. Останні зміни затверджені Законом України Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення національної системи кваліфікацій відповідно до актуальних потреб ринку праці. № 4353-IX від 15.04.2025}. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/>

³⁷⁰ Там само.

Форми мобінгу та способи його прояву

За загальним правилом мобінг може набувати таких форм:

- *авторитарний мобінг* – здійснюється з боку начальника, який застосовує деструктивний стиль керування;

- *зміщений мобінг* – агресія спрямовується на третю особу, оскільки прояв її по відношенню до справжнього джерела є занадто небезпечним, а рівень розчарування ситуацією перейшов допустимі межі і рамки боротьби з проблемою, може бути реакцією на авторитарне знування;

- *мобінг «посвяти»* – маємо справу з ним в ситуації, коли в колективі з'являються нові члени, які піддаються спробам «тестуванню» старшими стажем;

- *дискримінаційний мобінг* – його жертвою стають особи, які відрізняються від загального колективу з точки зору цінностей важливих для його членів або особи, які не схвалюють встановлених в колективі норм;

- *десигналізаційний мобінг* – різновид дискримінаційного, застосовуваний по відношенню до особи, яка виявила негативні факти про своїх колег, інформуючи про них всередині організації (тобто керівників) або її оточення, за що у формі знувань отримує «покарання» від співпрацівників;

- *сексуальний мобінг* – сексуальне домагання є особливою формою даного явища, а в випадку групи може бути різновидом дискримінаційного мобінгу, де проявлення зацікавленості протилежною статтю або тією самою, залежно від преференції, не зустрічається схваленням;

- *відбірковий мобінг* – його метою є позбутися цієї особи з групи, дії стають щораз жорстокішими, поки мета не буде досягнута.

Слід звернути увагу, що три згадані форми – «посвяти», дискримінаційний і відбірковий – пов'язані з етапами переходу працівника через організацію: вхід-трансфер-вихід, а головною метою кожного з них є нав'язування працівнику правил поведінки групи і примус виконання наявних усередині норм.

Аналізуючи явище мобінгу (цькування), можемо виділити його різновиди, яких сьогодні доволі багато.

За суб'єктом вчинення виділяють: одноособовий (коли вчиняється одним працівником чи керівником) та колектив-

ний (вчиняється колективом працівників, частиною трудового колективу).

За цільовою спрямованістю вирізняють: по вертикалі у практиці отримав назву «босинг» (коли застосовується роботодавцем або безпосереднім керівником щодо працівника) та по горизонталі (застосовується іншими працівниками).

Методи мобінгу можуть включати:

- постійну критику
- звинувачення без фактів
- брехню
- дискримінаційну поведінку
- домагання;
- спілкування з особою з допомогою криків;
- постійне ігнорування особи;
- створення штучної ізоляції на робочому місці;
- створення труднощів та перешкод у роботі.

Якщо особа стала жертвою, то ні мобінг ні інші види дискримінаційні дії не будуть кваліфікуватися як вчинені з вини жертви. Ніщо з того, що вчинила чи вчиняє жертва, не виправдовує жорстокого поводження та зловживань з боку агресора чи агресорів. Конформізм є однією з можливих причин мобінгу на роботі. Можливо, особа здійснює будь-які дії, які незрозумілі більшості та не сприймаються колективом, а більшість людей хочуть, щоб особа не виділялася, сприймала світ за загальноприйнятими стереотипами вчиняла знайомі та комфортні для більшості дії³⁷¹.

Досить часто виникає поєднання кількох негативних факторів, які призводять до групового мобінгу. Наприклад, наявність жорсткої конкуренції, а з нею і психологічного тиску в компанії, наявність великого робочого навантаження, короткі терміни виконання роботи, нечітка або відсутня політика боротьби з проявами цькування, групові доручення чи цілі, відчуття особистої загрози з боку найкращого колеги расизм, сексизм або інші види групової дискримінації та упереджень.

³⁷¹ Kędziora K., Mazurczak A., Śmiszek K., Unijny zakaz dyskryminacji a prawo polskie. Analiza funkcjonowania przepisów antydyskryminacyjnych w praktyce polskich sądów, Warszawa 2018. URL: https://ec.europa.eu/poland/sites/poland/files/docs/news/ptpa_raport_www_fin.pdf.

Розповсюдженими видам мобінгу є поширення чуток або пліток про особу, на яку спрямоване цькування, спроби підірвати її довіру та репутацію. Це може включати сумнів у її компетентності, поширення неправдивої інформації про її роботу або звинувачення у неправомірних діях. Мобінг також може проявлятися як соціальна ізоляція, коли жертву навмисно не пускають на зустрічі, командні обіди або після-робочі підведення підсумків. Мета такої поведінки – ізолювати та маргіналізувати особу, змушуючи її почуватися небажаною та непідтримуваною.

Словесні напади – частина критика та образи, що підривають особисту недоторканність.

Фізична ізоляція – уникнення контакту та виключення жертви з командної діяльності.

Зловживання владою – використання владних посад для маніпулювання або підриву жертви.

Вербальна та невербальна агресія – інші поширені види мобінгу. Вербальна агресія може включати саркастичні зауваження, принизливі коментарі або публічне приниження, тоді як невербальна агресія може включати заковчування очей, зневажливі жести або навмисне ігнорування особи, на яку спрямована ця поведінка. Ці дії спрямовані на приниження жертви та створення ворожого робочого середовища.

Мобінг на робочому місці також може включати саботаж роботи особи, на яку спрямований мобінг, наприклад, надання невірної інформації, приховування важливих ресурсів або втручання в її проекти. Це підриває здатність жертви ефективно виконувати свою роботу та може призвести до розчарування, тривоги та навіть втрати роботи. Мобінг на робочому місці характеризується своїм постійним та систематичним характером, що відрізняє його від окремих випадків конфлікту. Визнаючи таку поведінку та її негативний вплив як на особу, на яку спрямований мобінг, так і на робоче місце, роботодавці та працівники можуть вжити заходів для боротьби з мобінгом та його запобігання, сприяючи створенню здоровішого та більш інклюзивного робочого середовища³⁷².

³⁷² Пилипенко В. О., Кичко А. М. Мобінг як проблема трудового права. *Науковий вісник публічного та приватного права*. Вип. 3. 2021. URL: <http://nvppp.in.ua/vip/2021/3/12.pdf>

Причини виникнення мобінгу та його ознаки

Причини виникнення мобінгу можна поділити на зовнішні та внутрішні:

зовнішні причини «на рівні соціуму загалом і групи зокрема» – це причини пов'язані з життєвим циклом колективу, законами існування груп, культурою, мораллю, тобто вони не залежать від індивідуальності особистості.

Виділяють такі *зовнішні причини мобінгу*:

- розподіл статусів в колективі,
- примітивні реакції у спілкуванні,
- успадкований стадний інстинкт,
- вікові особливості розвитку,
- низька загальна культура і мораль,
- відсутність реально дієвого правового механізму

тощо.

Внутрішні причини «на рівні особистості» – це причини, які зумовлені особливостями психіки, життєвого досвіду, світогляду, переконань окремого індивіда. Проте основну роль в появі мобінгу виконують внутрішні причини, зовнішні лише сприяють процесу.

Східне міжрегіональне управління Державної служби України з питань праці виділяє ще й такі різновиди мобінгу (цькування), як відкритий мобінг та латентний мобінг.

Відкритий мобінг – це крайній ступінь мобінгу. Коли у хід йдуть усі засоби – знущання, відкрите глузування, образи, навмисне псування речей/майна, це можуть бути важливі робочі документи або якісь особисті речі.

Латентний мобінг передбачає розвиток подій, за якого психологічний тиск відбувається в прихованій формі, працівнику «вставляють палиці в колеса», таким чином натякаючи на те, що працівник небажана персона, порожнє місце, і йому буде краще піти з цієї роботи. Прийшовши на роботу, працівник може відчувати ізоляцію, інформаційний вакуум навколо себе. Необхідну важливу інформацію надають занадто пізно або зовсім її приховують, коли для виправлення ситуації вже неможливо нічого зробити. Неформальне спілкування різко зводиться до мінімуму. Колеги починають цуратися, звертаючись виключно по справі. Мета латентного мобінгу – без явного пресингу зробити перебування на робочому місці

нестерпним, змусити покинути підприємство. Для працівника таке ставлення колективу в більшості випадків стає тяжким випробуванням, і він пише заяву про звільнення³⁷³.

Ще виділяють такий «популярний» різновид мобінгу, як *вертикальний латентний мобінг*, який може проявлятися в тому, що начальник не буде помічати результати праці, давати безнадійну роботу, проводити у відсутності працівника важливі наради, ігнорувати будь-яку ініціативу. Таким чином, блокуючи можливості просування у кар'єрі.

Види та ознаки мобінгу на робочому місці: фізичний, вербальний (словесний), соціальний.

Фізичний мобінг може означати штовхання на парковці або нешанобливе поведіння, переміщення та знищення вашого майна. Він може проявлятися у формі зануд або дідівщини, або може включати сексуальні домагання.

Словесний мобінг може бути схожим на словесні образи в будь-якому іншому середовищі. Він може включати будь-які образливі, злісні або маніпулятивні коментарі, зроблені безпосередньо вам або про вас. Злі плітки на робочому місці можуть вважатися різновидом словесного мобінгу на роботі.

Соціальний мобінг – це ізоляція від суспільства, колективу, ігнорування, глузування або інші методи, що передбачають зміну сприйняття особи іншими. Цей тип мобінгу може включати: виключення особи із групових занять незапрошення працівника на групові обіди чи тимбілдинги, попередження нових співробітників триматися від працівника осторонь³⁷⁴.

Цькування на робочому місці відбувається за зачиненими дверима без свідків та доказів. Коли цькувача притягують до відповідальності, він використовує особистий шарм та здійснює словесні маніпуляції, щоб переконливо брехати. Тільки коли жертви усвідомлюють природу своєї проблеми, шанси на адекватну діагностику мобінгу та його припинення зростають.

³⁷³ Мобінг на роботі: поняття, різновиди, відповідальність. Східне регіональне управління Державної служби України з питань праці. 13 жовтня 2023. URL: <https://smu.dsp.gov.ua/news/mobinh-na-roboti-poniattia-riznovydy-vidpovidalnist/>

³⁷⁴ Червінська Л. П. Мобінг персоналу як соціальне явище організації. *Соціально-трудові відносини: теорія та практика*. 2018. № 1. С. 130–132.

Досить часто неможливо самотійно впоратися з цькуванням. Цькувачі використовують обман, аморальну поведінку та зловживання владою. Серійний цькувач має зовсім інший спосіб мислення, часто такий, який ніколи не зміниться, окрім як покращить свої навички маніпуляції, обману та ухилення від відповідальності.

Поведінку, пов'язану з цькуванням, неможливо пояснити логічно, тому що вона не є ні логічною, ні порядною. Думати, що це зіткнення особистостей, є порушенням прав людини жертви та запереченням її гідності. Ніщо не може виправдати поведінку, пов'язану з цькуванням. Кожен працівник має право на те, щоб до нього завжди ставилися з гідністю та повагою.

Психологічна безпека стосується поширеного на роботі переконання, що бути собою безпечно та бажано. Це дає працівнику душевний спокій, переконуючи його в тому, що він може висловити свою думку та занепокоєння, не боячись помсти чи приниження. Заходи психологічної безпеки на робочому місці є надзвичайно важливими для ефективної боротьби з мобінгом.

Вирішальну роль у виникненні мобінгу виконують соціальні фактори. До них належать:

1. Наявність конфліктів між людьми (особисті суперечки або різні думки можуть призвести до напруженості та подальшого мобінгу).

2. Відсутність командної співпраці (неефективна командна динаміка збільшує ймовірність суперництва та мобінгу).

3. Соціальна ієрархія (високі вимоги до виконання роботи та конкурентність можуть спровокувати агресивну поведінку).

4. Відсутність емпатії (низький рівень емпатії серед колег сприяє домаганням та зменшує мережу підтримки жертви)³⁷⁵.

У опитуванні щодо мобінгу 2021 року більшість людей, які зазнали такого виду дискримінації, звинувачували

³⁷⁵ Сорокіна А. А. Мобінг та булінг в трудових відносинах. *Молодий вчений*. 2018. № 11 (63). С. 139–145. URL: <https://www.molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/3438>

в цьому: токсичне робоче середовище, відсутність турботи з боку відділу кадрів, неналежну реакцію керівництва, схильність до помсти співробітникам³⁷⁶.

Особливим різновидом мобінгу (цькувань) є «босинг». Визначаючи явище «босингу», слід спиратися на офіційне поняття «мобінгу (цькування)» тому, що «босинг» (від англ. *boss*) є різновидом мобінгу (цькування), і окремо законодавством не визначається.

Додатково Східне міжрегіональне управління Державної служби України з питань праці за результатами досліджень вказує на те, що «босинг» може проявлятися й через вербальну агресію керівника чи роботодавця, яка виявляється відкрито у присутності інших членів колективу до працівника, а саме:

- керівник висловлює постійні претензії, сумніви щодо професіоналізму та компетентності, висуває безпідставні звинувачення, ставить провокаційні запитання;

- керівник грубо перебиває підлеглого, позбавляє його права висловлювати власну точку зору, постійно виражає незгоду з доказами працівника;

- керівник доручає підлеглому виконання роботи, яка є поза межами його компетенції, ставить нереальні терміни виконання;

- встановлюється соціальна ізоляція людини (ігнорування підлеглого, невизнання результатів його роботи, оголошення бойкоту, відмова у спілкуванні тощо);

- здійснюється умисне скорочення термінів виконання доручень, повільність в ухваленні рішень, які стосуються виконання підлеглим поставлених керівником завдань;

- умисне приховування повної і достовірної інформації. Без повного інформування підлеглий не зможе якісно виконати доручення, і це можливо буде трактувати як некомпетентність;

- з метою морального гноблення співробітника відбувається переміщення його робочого місця. При цьому

³⁷⁶ What Is Mobbing at Work and How Do You Stop It? Medically reviewed by Karin Gepp, PsyD – Written by Hope Gillette – Updated on July 21, 2022. PsychCentral. URL: <https://psychcentral.com/health/mobbing-at-work-group-bullying#What-causes-mobbing-in-the-workplace?>

членам колективу забороняється спілкуватися з колегою, допомагати йому у виконанні завдань, давати поради; навмисне поширення чуток, пліток та неправдивої інформації про підлеглого з метою псування його репутації.

Отже, характерним для «босингу» є те, що поряд з психологічним та економічним впливом на працівника, «босинг» може проявлятися й через вербальну агресію роботодавця/керівника щодо працівника.

Під «**босингом**» слід розуміти таке:

- дія/бездіяльність повинні виходити виключно від керівника;
- дія/бездіяльність повинні бути протиправними, порушувати норми Закону, локальних актів;
- дія/бездіяльність повинні бути систематичні (повторювані), тривалі;
- керівник діє умисно або у формі бездіяльності;
- дія/бездіяльність керівника повинні бути спрямовані на приниження честі та гідності працівника, його ділової репутації, у тому числі з метою набуття, зміни або припинення ним трудових прав та обов'язків;
- дія/бездіяльність повинні проявлятися у формі психологічного та/або економічного тиску, зокрема із застосуванням засобів електронних комунікацій, або у формі вербальної агресії;
- такі дії/бездіяльність можуть створювати стосовно працівника напружену, ворожу, образливу атмосферу в трудовому колективі, у тому числі таку, що змушує його недооцінювати свою професійну придатність.

Тільки за наявності цих умов ми можемо говорити про вчинення босингу до працівника. Також протиправні дії роботодавця/керівника повинні бути тривалими, а неодноразове порушення права працівника.

Отже, слід зазначити про те, що форми прояву босингу не мають вичерпного характеру. Тому, щоб кваліфікувати дії роботодавця/керівника як «босинг», слід спиратися на визначення, передбачене у ст. 2² КЗпП України.

Умови «босингу»:

1. Захист від босингу можливий за наявності норми, яка існуватиме в певному судочинстві (цивільне, адміністративне

чи господарське), яка передбачатиме спосіб та порядок захисту працівника.

2. Чітко вказаний суб'єкт, який вчинив босинг.

3. Якщо буде доведений факт босингу. Будуть надані працівником докази, які підтверджуватимуть факт та розкриватимуть, як саме вчинявся «босинг». Щоб довести, слід співвідносити протиправні дії роботодавця/керівника, які містять факт реального порушення з нормами КЗпП України, Законів України, локальних актів.

4. Доведення працівником причинно-наслідкового зв'язку між протиправними діями/бездіяльністю роботодавця чи керівника, які мають ознаки босингу з негативними наслідками, що настають для працівника щодо якого спрямовані такі протиправні дії/бездіяльність.

Ще як вид мобінгу варто окремо виділити *ейджизм*.

Ейджизм – це дискримінація особи за її віком (вікова дискримінація). Водночас у осіб, які вчиняють дискримінаційні дії, є певне ставлення до віку особи, яку дискримінують, вважаючи, що вік особи, яка вчиняє дискримінацію є нормальним, а вік особи, до якої вчиняються дискримінаційні дії, – відхиленням.

Об'єктом таких дискримінаційних дій може стати будь-яка особа, досягнувши будь-якого віку. Адже, до прикладу, відома дискримінація до осіб, молодших за віком (едалтизм) або ситуації, коли влада і вплив зосереджені у осіб похилого віку (геронтократія).

Антидискримінаційна норма, зокрема, закріплена у ст. 14 Європейської конвенції з прав людини: користування правами та свободами, визнаними в цій Конвенції, має бути забезпечене без дискримінації за будь-якою ознакою – статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження, або за іншою ознакою (Конвенцію ратифіковано Законом України від 17 липня 1997 року № 475/97-ВР).

Вік людини є «захищеною ознакою», передбаченою європейським антидискримінаційним правом. Іншими захищеними ознаками є стать, сексуальна орієнтація, обмежені фізичні можливості, вік, раса, етнічне та національне

походження, релігійні вірування чи переконання. Вік як захищена ознака означає відмінність у поведженні з особою на підставі її віку. Хоча вікова дискримінація, на відміну від дискримінації на підставі релігії чи сексуальної орієнтації, не охоплюється гарантіями Європейського суду з прав людини як така, Суд може розглядати її в контексті різних конвенційних прав. Крім того, ЄСПЛ практикує розгляд справ, факти яких вказують на дискримінацію за ознакою віку, не вживаючи при цьому відповідних термінів, зокрема у справах про поведження з дітьми в рамках кримінального провадження. ЄСПЛ встановив, що «вік» входить до категорії «інші ознаки» (Справа «Швіцгебель проти Швейцарії» (*Schwizgebel v. Switzerland*)^{377, 378}.

Вікова дискримінація може бути дозволена, якщо організація або роботодавець може показати, що таке обмеження має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними (п. 2 ч.1 ст.1 Закону України «Про засади запобігання дискримінації») Незалежно від підвиду ейджизму – це є дискримінація. По формі це може бути і пряма, і непряма дискримінація, але все ж визначена Законом України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні».

В Україні правове регулювання протидії ейджизму, як дискримінації за віком, ідентичне до загального правового регулювання протидії дискримінації і здійснюється:

Конституцією України (ст. 3, 21, 24, 43),

Кодексом Законів про працю України (ст. 2-1, 2-2, 22, 141),

Цивільним кодексом України (ст. 270),

Кодексом України про адміністративні правопорушення (ст. 173-5),

Законом України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» та ін.

³⁷⁷ Case of *Schwizgebel v. Switzerland*. (Application no. 25762/07). Judgment. [Extracts]. Strasbourg. 10 June 2010. Final. 10/09/2010. First Section. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-99288>

³⁷⁸ Посібник з європейського антидискримінаційного права : посібник. Люксембург: Вид. дім Європ. Союзу, 2011. 191 с. URL: https://www.fair.org.ua/content/library_doc/FRA_Case_Law_Handbook_UKR_WEB.pdf

Варто зазначити, що справи за цим видом дискримінації (за віком) ґрунтуються на порівнянні та неоднаковому ставленні до осіб певної вікової групи. Відповідно, роботодавцям варто уважніше ставитися до мікроклімату у колективі та уникати й протидіяти дискримінації за віковою ознакою. Як усно через наради, збори трудового колективу, власне лояльне ставлення до всіх вікових груп працівників, так і передбачити такі антидискримінаційні норми у внутрішніх документах, які регламентують трудовий розпорядок та трудову дисципліну.

Приклади мобінгу на робочому місці

Сценарій 1. Марія М., талановита та працьовита співробітниця поліції, нещодавно отримала підвищення на керівну посаду та стала керівником підрозділу ювенальної превенції центрального органу управління поліцією. Це підвищення викликає заздрість серед її колег, які відчують загрозу через її успіх. У відповідь вони починають вдаватися до мобінгу, щоб підірвати її авторитет. Вони не повідомляють її про важливі зустрічі, поширюють чутки про її компетентність серед керівництва та інших колег та постійно ставлять під сумнів її рішення перед іншими співробітниками. Вони також відмовляються співпрацювати з нею над справами та підривають її зусилля, надаючи невірну інформацію. В результаті Марія відчувається дедалі більш ізольованою, деморалізованою та нездатною ефективно виконувати свою роботу.

Сценарій 2. Марк – відкритий гей-співробітник у консервативному середовищі престижного навчального закладу. Група його колег, які засуджують його сексуальну орієнтацію, починають вдаватися до мобінгу на робочому місці. Вони створюють ворожу атмосферу, роблячи гомофобні зауваження, насміхаючись з його манер та залишаючи образливі матеріали на його столі. Вони також пліткують про його особисте життя та намагаються заплямувати його професійну репутацію, поширюючи неправдиві історії про його роботу. Колеги Марка систематично не запрошують його на соціальні заходи, наради та робочі зустрічі, через що він відчувається ізольованим, тривожним та без підтримки на робочому місці.

Сценарій 3. Лейла, нова співробітниця компанії-розробника програмного забезпечення, походить з іншого релігійно-культурного середовища (сповідує іслам, молиться

кілька разів на день, носить хіджаб, спілкується з колегами з явним акцентом), ніж більшість її колег. Ця відмінність викликає цікавість та певне обурення серед її колег, які починають вдаватися до мобінгу на робочому місці. Вони часто перебивають її під час зустрічей, відкидають її ідеї та критикують її акцент, коли вона говорить. Вони також відпускають недоречні жарти про її культуру та надсилають один одному образливі електронні листи за її рахунок. Крім того, її колеги навмисно не пускають її на спільні обіди та зустрічі після роботи, через що вона почувається небажаною та відчуженою. В результаті Лейла намагається інтегруватися в команду та стикається з постійним емоційним стресом через вороже робоче середовище.

Щодо протидії мобінгу та іншим видам дискримінації, то в обов'язки роботодавця входить вжиття заходів для забезпечення безпеки і захисту фізичного та психічного здоров'я працівників, здійснювати профілактику ризиків та напруги на робочому місці, проводити інформаційні, навчальні та організаційні заходи щодо запобігання та протидії мобінгу (цькуванню) (ч. 2 ст. 158 КЗпПУ)³⁷⁹.

Наслідки мобінгу на робочому місці

Мобінг на роботі може призвести до низки фізичних та психічних наслідків, зокрема: біль у шиї, біль та скутість м'язів серцево-судинної системи, порушення сну, депресію, тривогу, втому, суїцидальні думки. Мобінг також може вплинути на продуктивність праці окремих працівників зокрема та трудового колективу загалом, офісне середовище та продуктивність компанії, а також може спричинити: швидку плинність кадрів, зниження морального духу персоналу, погіршення обслуговування клієнтів, підвищення ймовірності помилок на роботі, збільшення операційних витрат та витрат на навчання нових співробітників, підвищення ймовірності судового позову³⁸⁰.

³⁷⁹ Кодекс законів про працю України. Затверджується Законом № 322-VIII від 10.12.71. *БВР*. 1971, додаток до № 50. Ст. 375. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>

³⁸⁰ Khoo Siew Beng, Senior, Dr. Academic Mobbing: Hidden Health Hazard at Workplace. *Penang Medical College*. 2010 Aug 31; 5 (2): 61–67. URL: <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC4170397/pdf/MFP-05-61.pdf>

Мобінг на робочому місці може стати однією з причин розірвання трудового договору. Так, відповідно до ч. 12 ст. 40 КЗпУ, трудовий договір, укладений на невизначений строк, а також строковий трудовий договір до закінчення строку його чинності можуть бути розірвані роботодавцем у випадку вчинення працівником мобінгу (цькування), встановленого судовим рішенням, що набрало законної сили³⁸¹.

Накладення штрафу за діяння, які кваліфікуються як мобінг, передбачено ст. 173-5 Кодексу України про адміністративні правопорушення, і передбачають накладення штрафу на громадян від 50 до 100 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від 20 до 30 годин і накладення штрафу на фізичних осіб-підприємців, які використовують найману працю, посадових осіб – від 100 до 200 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від 30 до 40 годин. Якщо мобінг вчинений групою осіб, або особою, щодо якої протягом року було застосовано адміністративне стягнення за таке ж порушення, то сума штрафу та кількість днів громадських робіт збільшується³⁸².

Вказані законодавчі норми щодо протидії мобінгу відповідають європейським стандартам, оскільки Україна у грудні 2006 року ратифікувала Європейську соціальну хартію³⁸³, відповідно до якої усі працівники мають право на гідне ставлення до них на роботі. Гідне ставлення повинно забезпечуватися дотримання низки прав, а саме: право на працю, на справедливі, безпечні та здорові умови праці, на справедливу винагороду, на створення організацій, на укладення колективних договорів, право дітей та підлітків, які працюють, на захист, право працюючих жінок на материнство, право

³⁸¹ Кодекс законів про працю України. Затверджується Законом № 322-VIII від 10.12.71. БВР. 1971, додаток до № 50. Ст. 375. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>

³⁸² Кодекс України про адміністративні правопорушення. (статті 1-212-24). *Відомості Верховної Ради Української РСР (БВР)*. 1984, додаток до № 51. Ст. 1122. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>

³⁸³ Європейська соціальна хартія (переглянута). Страсбург, 3 травня 1996 року. Хартію ратифіковано із заявами Законом № 137-V від 14.09.2006. БВР. 2006. № 43. Ст. 418. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text

на професійну підготовку та орієнтацію, охорону здоров'я, соціальне забезпечення та інші. Таким чином, держави-учасниці Хартії беруть на себе зобов'язання щодо захисту працівників від недобросовісної, протиправної, негативної, образливої поведінки роботодавців, а також захист працівників від роботодавців, які толерують дискримінаційну поведінку інших працівників по відношенню до жертв мобінгу.

Європейський суд з прав людини безпосередньо не розглядає питання мобінгу в розумінні українського визначення мобінгу в КЗпПУ, яке застосовується до трудових відносин. Однак судова практика ЄСПЛ щодо порушень прав людини, таких як право на повагу до приватного та сімейного життя (стаття 8 ЄКПЛ) та заборона дискримінації (стаття 14 ЄКПЛ), може бути актуальною в контексті мобінгу, особливо в ситуаціях, коли мобінг призводить до порушення цих прав. ЄСПЛ може розглядати скарги щодо мобінгу, якщо він порушує право особи на недоторканність приватного життя на робочому місці, наприклад, через стеження, порушення конфіденційності листування або невинуватне втручання в особисте життя працівника.

Практика ЄСПЛ теж налічує чимало справ у сфері мобінгу. Так, у справі *«Лопес Рібальда та інші проти Іспанії»*³⁸⁴, яку розглядав Європейський суд з прав людини, викликала суперечку в обговореннях щодо допустимості використання прихованого моніторингу, тобто прихованого спостереження за працівниками. Використовуючи відеозаписи, поряд з іншими доказами, роботодавець звільнив заявників з огляду на вчинення крадіжок на робочому місці. Заявники вважали, що було порушено їхнє право на повагу до приватного життя через запровадження відеоспостереження без їхнього відома, а також питання про обмеження, встановлені статтею 8 Конвенції щодо моніторингу, який роботодавець має право використовувати проти своїх працівників. Заявники вимагали притягнути до відповідальності роботодавця,

³⁸⁴ Case of *López Ribalda and Others v. Spain*. (Applications nos. 1874/13 and 8567/13). Judgment Strasbourg. 17 October 2019. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-197098>

оскільки він зобов'язаний був повідомити своїх працівників про здійснення відеоспостереження. Європейська конфедерація профспілок (ЄКП), виступаючи як третя сторона, наголосила, що право бути поінформованим про збір персональних даних чітко визнано у національному законодавстві Іспанії, відповідно до статті 5(1) Закону про захист персональних даних. Однак Суд не зважив на аргументи заявників з огляду на те, що відеоспостереження було запроваджене їхнім роботодавцем, приватною компанією, і тому справа не може бути кваліфікована як «втручання» державного органу у здійснення прав, гарантованих Конвенцією.

Шляхи запобігання та подолання мобінгу

1. Встановлення чітких та ефективних правил поведінки на робочому місці. Необхідно слідкувати за дотриманням цих правил та періодично оновлювати їх, щоб забезпечувати потреби нових працівників, а також враховувати зміни в житті трудового колективу, обсягів виконуваної роботи, економічні фактори.

2. Встановлення процедури повідомлення про інциденти мобінгу. Політика діяльності юридичної особи повинна містити визначення мобінгу, та усі рекомендації мають бути легкодоступними, а працівникам слід регулярно нагадувати про ці правила.

3. Наявність механізмів захисту жертв. Застосування послідовних санкцій за порушення стримуватиме потенційних порушників.

Захист від мобінгу вимагає проактивного підходу та використання доступних інструментів. Працівники можуть захистити своє психічне здоров'я за допомогою правових гарантій та підтримки з боку колег. Кожна з правових демократичних держав світу застосовують чинне законодавство для захисту своїх громадян від мобінгу. Наприклад, у Чеській Республіці Трудовий кодекс зобов'язує роботодавців забезпечувати безпечні умови праці. Жертви мобінгу можуть подавати скарги своєму роботодавцю або відповідним органам, таким як Інспекція праці. У випадках серйозних порушень прав можна порушити цивільне провадження. За юридичною допомогою також можна звернутися до екс-

партів з трудового права, які можуть надати консультації та представництво³⁸⁵.

У національному законодавстві України відповідальність за мобінг (цькування) працівника передбачено ст. 173-5 КУпАП і тягне за собою накладення штрафу на громадян від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від двадцяти до тридцяти годин і накладення штрафу на фізичних осіб-підприємців, які використовують найману працю, посадових осіб – від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від тридцяти до сорока годин. У випадку вчинення вказаного правопорушення повторно протягом року або групою осіб – штраф на громадян становить від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від тридцяти до п'ятдесяти годин і накладення штрафу на фізичних осіб-підприємців, які використовують найману працю, посадових осіб – від двохсот до чотирьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від сорока до шістдесяти годин³⁸⁶.

У випадку вчинення мобінгу працівник може звернутися:

1) зі скаргою до Управління Державної служби з питань праці;

2) із позовною заявою до суду щодо визнання фактів цькування та їх усунення.

Після підтвердження фактів мобінгу працівник може отримати відшкодування шкоди, отриманої внаслідок мобінгу, а саме коштів, які особа витратила на лікування та моральну компенсацію за психологічний стрес.

З метою профілактики мобінгу органи державної влади застосовують засоби контролю. Так, факти мобінгу можуть бути виявлені під час проведення планової перевірки

³⁸⁵ Ilnicki Grzegorz, Janiszewska Lidia, Wieczorek Monika. Obowiązek mobbingowi i dyskryminacji w zatrudnieniu. Stan prawny na dzień 1 listopada 2019 r. Wydawnictwo «Bernardinum». Pelplin, 2019. 192 s. URL: https://ibwu-konferencja.uken.krakow.pl/wp-content/uploads/sites/80/2022/04/ebook_mobing2019.pdf

³⁸⁶ Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984. Редакція від 14.06.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>

підприємства Державною службою України з питань праці на підставі ст. 8 ЗУ «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності». На підставі вказаного закону інспектори Держпраці на підставі отриманих пояснень від працівників підприємства можуть фіксувати факт мобінгу³⁸⁷. Але планові перевірки проводяться не часто, тому потерпілим від мобінгу не варто очікувати на проведення планової перевірки, а подавати скарги, вимагаючи проведення позапланового заходу державного контролю. Загалом випадки мобінгу можуть статися не лише на підприємствах, які здійснюють підприємницьку діяльність, а й у будь-якому іншому трудовому колективі.

Низка справ, розглянутих ЄСПЛ, теж пов'язані з мобінгом. Так, у справі *«Вінсент дель Кампо проти Іспанії»*³⁸⁸ йшлося про те, що іспанський суд у своєму рішенні назвав заявницю винуватцем мобінгу. Проблема полягала в тому, що рішення було спрямоване не проти заявниці, яка нібито вчинила мобінг на колегу-жінку на роботі, а проти роботодавця, який зобов'язав потерпілу виплатити компенсацію. У Суді заявник стверджував, що такий стан справ становить порушення його права на добре ім'я, захищеного статтею 8 Конвенції з прав людини.

Інші прояви дискримінації на робочому місці

1. *Переслідування* – це систематичне погане ставлення до окремої особи через його чи її приналежність до певної категорії, раси, статі, гендерної ідентичності, кольору шкіри, віросповідання, релігії, віку, національного походження, етнічної приналежності, інвалідності, статусу, орієнтації, вагітності, генетики, сімейного стану або громадянства.

Прикладами забороненої поведінки є такі: образливі та принизливі зауваження, словесні образи, дражніння, знущання, висміювання, натяки, фізичні напади, коментарі, жарти, вимоги та ін.

³⁸⁷ Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності : Закон України № 877-V від 05.04.2007. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/877-16#Text>

³⁸⁸ Case of Vicent del Campo v. Spain. (Application no. 25527/13). Judgment Strasbourg. 6 November 2018. FINAL. 06/02/2019 European Court of Human Rights (Third Section). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-187509>

2. *Помста* – це будь-який несприятливий вплив проти особистості, спричинений звинуваченням його чи її в дискримінації чи домаганні.

Прикладами забороненої поведінки є звільнення, припинення в посаді, відмова просування в кар'єрі. Встановивши сутність наведених понять, необхідно зазначити, що усі види домагань можна поділити на фізичний та психологічний види насильства. Фізичний вид насильства включає сексуальне насильство та сексуальні домагання, а психологічний вид стосується стресу та знущань.

3. *Сексизм* – це будь-який прояв поведінки, що ґрунтується на несправедливому ставленні до іншої людини через її/його стать або гендер. Загалом сексизм націлений на жінок та дівчат, але трансгендерні та небінарні особи також можуть стикатися з його проявами. Чоловіків сексизм зачіпає менше, зазвичай це стається, якщо вони не відповідають стереотипним гендерним ролям. Є кілька видів сексизму, кожен із яких може по-різному зашкодити.

Можна виділити 5 основних:

Ворожий сексизм – спрямований те, щоб підтримувати перевагу чоловіків у суспільстві. Зазвичай він проявляється у відкритій дискримінації жінок, у твердженнях, що жінки слабші за чоловіків, некомпетентні та мають нижчий рівень інтелекту.

Доброзичливий сексизм – дискредитує жінок, але у більш завуальованій (доброзичливій формі). Інколи його навіть можна сплутати з компліментами. Це застарілі установи про те, що жінки слабкі, тендітні і їх потрібно захищати. Не робити кар'єру, а народжувати дітей і займатися тільки хатніми справами.

Міжособистісний сексизм – форма дискримінації трапляється у повсякденних стосунках і взаємодіях, до яких можуть бути залучені партнери, члени родини, друзі або знайомі. Це критика за те, що жінка може не дотримуватися нав'язаних гендерних стереотипів. Найчастіше це сексистські жарти, на кшталт: «Як для жінки, ти непогано впоралась зі звітом», або недоречні питання «Ти досі незаміжня у свої роки?». Також повне ігнорування і знецінення почуттів просто тому, що ви жінка.

Інтерналізований сексизм. Через постійне зіткнення з різними проявами сексизму, може статися так, що ви засвоїте або почнете вірити в сексистські уявлення про себе та інших людей вашої статі чи гендеру. Як наслідок, він може зменшити ймовірність того, що ви будете протистояти тим, хто проявляє сексизм. Ви навіть можете виявити, що берете участь у сексистській поведінці не тому, що погоджуєтеся з нею, а тому, що відчуваєте себе безпечніше чи комфортніше в цих умовах.

Ознаки:

- почуття неповноцінності через свою стать;
- повторення висловлювань, які підтримують гендерні стереотипи;
- самооцінка базується виключно на зовнішньому вигляді.

Інституційний сексизм – можна зустріти у законодавстві, політиці на робочому місці, процесі найму на роботу, зображенні жінок у ЗМІ, в різних інших суспільних структурах. Він може проявлятися у різних формах, включаючи ворожий, доброзичливий або амбівалентний сексизм, і може впливати на групи, створюючи фінансову нерівність або відкрито критикуючи людей за їхнє гендерне самовираження. Це дефіцит жінок в уряді і на керівних посадах, значно нижчий рівень заробітної платні, ніж у чоловіків, критика громадських діячок і відомих жінок, які будують успішну кар'єру.

Сексизм має багато причин. Це нав'язані з дитинства традиційні гендерні ролі, сексистські стереотипи та висловлювання, поширені в масовій культурі та засобах масової інформації, недостатня кількість заходів для протидії сексистської поведінки у суспільстві.

Важливо вміти розрізняти ситуації, коли сексизм дійсно має місце бути. Якщо ви відчуваєте, що зазнаєте сексистського ставлення до себе, спробуйте використати метод дзеркала: якщо стереотипні висловлювання, непристойні компліменти, постійні зауваження, перешкоди у кар'єрному зростанні через приналежність до певної статі тощо, застосувати до іншої статі, то вийде досить абсурдно та іронічно.

ПРИКЛАД

1. Керівник установи виконання покарань каже курсанткам, які прийшли на практику, що краще б до них завітали

хлопці, адже дівчата зараз вийдуть заміж, народять дитину і будуть займатися нею, постійно оформлятимуть лікарняні для догляду за дитиною тощо.

2. Змінений варіант із застосуванням методу дзеркала: начальник установи виконання покарань каже курсантам, які прийшли на практику, що краще б до них навідалися дівчата, адже хлопці зараз одружаться, у них з'явиться дитина, і вони будуть займатися нею, постійно братимуть лікарняні для догляду за дитиною тощо.

Доктрина трудового права зважає на те, що службові відносини в рамках силових структур не є трудовими відносинами в розумінні трудового права. Це означає, що положення трудового права, включаючи ті, що стосуються мобінгу, не можуть безпосередньо застосовуватися до поліцейських, якщо це прямо не передбачено законом.

Проблема мобінгу в поліції є унікальною та серйозною, оскільки поліцейські, які постраждали від мобінгу або сексуальних домагань, часто бояться обговорювати це питання. Це пов'язано, зокрема, з ієрархічною структурою поліції, де керівники мають виключні повноваження приймати рішення. Жертві важко довести, що неналежна поведінка керівника становила мобінг, і вони утримуються від продовження справи через страх невдачі.

Однак жертви мобінгу в поліції можуть вжити заходів для захисту своїх прав. У системі поліції значну увагу приділяють протидії зазначеним явищам і недопущенню проявам мобінгу. Психологами періодично проводяться проти-мобінгові заняття з командно-керівним та особовим складом органів і підрозділів поліції на всіх рівнях: у центральному органі управління поліції, територіальних (у тому числі міжрегіональних) органах поліції, закладах професійної (професійно-технічної) освіти зі специфічними умовами навчання, державних установах та підприємствах, що належать до системи поліції тощо³⁸⁹.

Поліція намагається боротися з цим негативним явищем у своїй структурі, зокрема за допомогою навчання,

³⁸⁹ Воронятніков О. О. Попередження проявів мобінгу в Національній поліції України. *Наукові перспективи*. № 5 (47). 2024. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/np/article/view/11959/12019>

опитувань та допомоги поліцейських психологів. Одним із пріоритетних напрямів системи психологічного забезпечення є підтримка та оптимізація соціально-психологічного клімату в колективах (процес формування оптимальних соціально-психологічних умов для підтримки високої працездатності та ефективної діяльності колективів). Цей напрям реалізується шляхом анкетування працівників поліції, курсантів (слухачів), поліцейських ЗВО, здійснення моніторингу стану соціально-психологічного клімату в колективах, виявлення чинників, що негативно відображаються на ефективності діяльності, працездатності колективів, методом оцінки взаємин членів колективу, узагальнення та аналізу отриманих даних, що оформлюється довідкою про результати проведення опитування працівників поліції, поліцейських ЗВО, курсантів (слухачів), зразок якої наведено в додатку 2 до цього Порядку, а також проведення заходів корекції внутрішньо колективних відносин, надання відповідних рекомендацій для підвищення ефективності професійної діяльності колективів³⁹⁰.

Не менш важливим у протидії мобінгу є прийняття у 2022 році Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання та протидії мобінгу (цькуванню)»³⁹¹ і наявність відповідальності за вчинення таких діянь. Норми цього закону є тотожними з вищевказаними нормами КЗпПУ.

Управлінням моніторингу дотримання прав людини МВС здійснюється взаємодія з Департаментом з питань праці Державної служби України з питань праці, у тому числі щодо напрацювання алгоритму дій поліцейських при надходженні заяв і повідомлень до органів (підрозділів) поліції за фактами вчинення мобінгу (цькування)³⁹². Таким чином,

³⁹⁰ Про затвердження Порядку організації системи психологічного забезпечення поліцейських, працівників Національної поліції України та курсантів (слухачів) закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських : Наказ МВС України від 06.02.2019 № 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0348-19#Text>

³⁹¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання та протидії мобінгу (цькуванню) : Закон України від 16.11.2022 № 2759-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2759-20#Text>

³⁹² До уваги поліцейських про мобінг. Первинна професійна спілка «Правозахисники країни». 19 квітня 2023. URL: <https://www.diac.org.ua/dovagi-pol-tsejs-kikh-pro-mob-ng>

поліцейський, який постраждав від мобінгу, може звернутися до територіального підрозділу Нацполії з питань моніторингу та дотримання прав людини та подати скаргу відповідно до п. 3 ст. 1 Дисциплінарного статуту Національної поліції України (службова дисципліна). Відповідно до вказаної статті, службова дисципліна зобов'язує поліцейського утримуватися від висловлювань та дій, що порушують права людини або принижують честь і гідність людини, утримуватися від дій, що перешкоджають іншим поліцейським виконувати їхні обов'язки, а також ті, які підривають авторитет Національної поліції України, вживати заходів до негайного усунення причин та умов, що ускладнюють виконання обов'язків поліцейського та негайно інформувати про це безпосереднього керівника, поважати честь і гідність інших поліцейських і працівників поліції, надавати їм допомогу та стримувати їх від вчинення правопорушень³⁹³. Систематичне умисне порушення вказаних норм може вважатися мобінгом.

Якщо внутрішні засоби правового захисту виявляться невдалими, постраждалий офіцер може подати цивільний позов до суду. Хоча поліцейський, який постраждав від мобінгу, не може заявляти претензії, передбачені для цивільних працівників Кодексом законів про працю України, він може звернутися до суду щодо порушення особистих прав. Однак, для захисту особистих майнових та немайнових прав, згідно зі ст.ст. 16, 22, 23 Цивільного кодексу України, поліцейські можуть вимагати відшкодування завданої моральної та матеріальної шкоди³⁹⁴.

Толеруючи мобінг або взявши у ньому участь, керівник може перевищити свої повноваження та порушити свої службові обов'язки такою мірою, що він може буде притягнутий і до кримінальної відповідальності. У такому випадку справу про мобінг може бути повідомлено до вищих органів поліції, ДБР та суду.

³⁹³ Про Дисциплінарний статут Національної поліції України : Закон України від 15.03.2018. № 2337-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2337-19#Text>

³⁹⁴ Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40–44. Ст. 356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>

Отже, дискримінація у сфері праці – це нерівність статусів індивідів на підставі статі, етнічного походження, віку, конфесійних і політичних переваг, культурних відмінностей тощо, що проявляється, зокрема, в неоднаковій винагороді однаково продуктивних груп; у практиці найму, оплати праці, підвищенні кваліфікації, просуванні по службі. Тобто її можна визначити як нерівні можливості працівників, наділених рівною продуктивністю, або неоднакове до них ставлення з боку роботодавців, суспільства і держави; це свідоме обмеження прав суб'єктів соціально-трудоких відносин, що перекриває їм доступ до рівних можливостей на ринку праці. Трудової дискримінації можуть зазнавати як окремі працівники, так і певні їх групи. Нерівність між жінками та чоловіками при реалізації права на працю тісно взаємопов'язана з усталеними гендерними стереотипами в суспільстві. Адже закріплені принципи на національному та міжнародному рівні щодо рівності чоловіків і жінок мають не тільки декларативний характер, а набувають практичної реалізації у різних сферах.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте поняття «дискримінація».
2. Які нормативно-правові акти регулюють питання дискримінації в Україні та світі?
3. Які є форми дискримінації?
4. Які є форми гендерно зумовленого насильства?
5. Охарактеризуйте поняття «утиск».
6. В чому різниця між прямою та непрямою дискримінацією?
7. Що означає нетерпиме ставлення до людей іншої статі?
8. Поясніть поняття «мобінг».
9. Які є види мобінгу?
10. Охарактеризуйте 4 ключові дії для стимулювання змін на робочому місці для запобігання гендерно зумовленому насильству.

Тестові завдання

1. Неприязне ставлення до когось або чогось чужого, незнайомого, – це:

- а) дискримінація;
- б) ксенофобія;
- в) булінг;
- г) мобінг.

2. Інклюзія – це:

- а) спрощена думка про соціальні групи;
- б) моральна якість кожної людини;
- в) зменшення доступу людей до влади;
- г) процес включення людей з особливостями розвитку у всі життєві процеси.

3. Професійні стереотипи – це:

- а) сукупність теорії про вищі та нижчі стани людства;
- б) фіксують взаємини між етнічними групами;
- в) зв'язок між зовнішністю та рисами характеру;
- г) узагальнені образи типових професій.

4. Дискримінація тісно пов'язана з таким явищем, як:

- а) нетерпимість;
- б) фобія щодо груп;
- в) помилкові переконання, віра в надприродні сили;
- г) процес включення людини у соціум.

5. Стереотип – це:

- а) спрощена думка про соціальні групи;
- б) помилкові переконання у релігії;
- в) віра у надприродні сили;
- г) права на однакові можливості та однакове ставлення.

6. Приклад гендерного стереотипу подано в рядку:

- а) пухлі губи характеризують добрих людей;
- б) англійці не довіряють рудим;
- в) роль жінки – домогосподарка;
- г) американці завжди усміхаються.

7. Упередження і дискримінація людини за віком – це:

- а) сексизм;
- б) гандікапізм;
- в) сінофобія;
- г) ейджизм.

8. Будь-яка відмінність, обмеження або перевага, що забезпечує або зменшує рівне здійснення прав, – це:

- а) упередження;
- б) дискримінація;

- в) стереотип;
- г) сексизм.

9. Світогляд, що ґрунтується на розрізненні людей за ознакою раси, кольору шкіри, етнічним чи національним походженням, – це:

- а) лукізм;
- б) упередження;
- в) ксенофобія;
- г) расизм.

10. Яка з наведених форм дискримінації є непрямую?

- а) непропорційне збільшення вимог до фізичної сили для певної професії;
- б) відмова у працевлаштуванні через стать;
- в) заборона в'їзду до країни через релігійні переконання;
- г) відмова у наданні житла через національність.

Розділ 5

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ В ПОЛІЦЕЙСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

- 5.1. Нормативно-правові засади забезпечення прав і свобод осіб з інвалідністю в Україні*
- 5.2. Забезпечення прав і свобод осіб з інвалідністю в поліцейській діяльності*
- 5.3. Комунікативна культура поліцейських у забезпеченні прав осіб з інвалідністю*

5.1. Нормативно-правові засади забезпечення прав і свобод осіб з інвалідністю в Україні

З початку XXI століття Україна активно взяла курс на зближення з європейською спільнотою. Вже сьогодні зроблено багато кроків до євроінтеграції, зокрема в політичному, нормативному, освітньому аспектах, а також у соціальному. Саме соціальна складова виявилася найбільш складною ланкою для кореляції із світовими та європейськими стандартами якості життя громадян.

Забезпечення прав і свобод осіб з інвалідністю є багаторівневим правовим завданням, яке поєднує міжнародні зобов'язання держави, конституційні гарантії, спеціальне національне законодавство та підзаконні акти, що регулюють доступність, реабілітацію, надання соціальних послуг та інтеграційні заходи. Україна здійснила багато заходів в цьому напрямі, зокрема держава ратифікувала чимало міжнародних документів, закріпила базові права у національне законодавство, розвиває політику безбар'єрності та соціальних послуг.

У статті 3 Конституції України зазначено, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю³⁹⁵.

³⁹⁵ Конституція України від 28.06.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

Згідно із цією нормою, всі люди, зокрема й з обмеженими можливостями, повинні бути забезпечені цим правом. Відповідно до статті 1 Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні», особи з інвалідністю в Україні володіють усією повнотою соціально-економічних, політичних, особистих прав і свобод, закріплених Конституцією України, законами України та міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України³⁹⁶.

Основоположним міжнародним актом у сфері захисту прав людини є Загальна декларація прав людини 1948 р., де у статті 2 задекларовано, що кожна людина повинна мати всі права і всі свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища³⁹⁷. Ст. 22 встановлює, що кожна людина, як член суспільства, має право на соціальне забезпечення і на здійснення необхідних для підтримання її гідності і для вільного розвитку її особи прав у економічній, соціальній і культурній галузях за допомогою національних зусиль і міжнародного співробітництва та відповідно до структури і ресурсів кожної держави³⁹⁸.

Окрім цього, можна виокремити й інші міжнародні документи з прав людини, в яких закладені правові засади формування та реалізації державної політики щодо соціальної захищеності осіб з інвалідністю, а саме:

- Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979 р.);
- Конвенція про права дитини (1989 р.);
- Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (1984 р.);
- Міжнародна конвенція про захист прав всіх трудящих-мігрантів та членів їх сімей (1990 р.);

³⁹⁶ Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні : Закон України від 21.03.1991 № 875-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12#Text>

³⁹⁷ Загальна декларація прав людини ООН від 10.12.1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

³⁹⁸ Там само.

- Міжнародна конвенція про захист усіх осіб від насильницьких зникнень (2006 р.);
- Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1965 р.);
- Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966 р.);
- Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.)³⁹⁹.

У грудні 2006 р. Асамблеєю ООН було прийнято Конвенцію про права осіб з інвалідністю. Мета цієї Конвенції полягає в заохоченні, захисті й забезпеченні повного й рівного здійснення всіма особами з інвалідністю всіх прав людини й основоположних свобод, а також у заохоченні поважання до притаманної їм гідності⁴⁰⁰. Відповідно до цієї мети для осіб з інвалідністю важливою є їхня особиста самостійність та незалежність, зокрема свобода вибору та повноцінна участь у суспільному житті.

Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю є базовим міжнародним документом, що встановлює стандарти рівності, недискримінації, доступності, реабілітації, участі в житті суспільства і державного сприяння. Ратифікація Верховною Радою України 16 грудня 2009 року Конвенції про права осіб з інвалідністю стала важливим кроком у гармонізації національного законодавства із міжнародними стандартами захисту прав людини та сприяла формуванню в Україні системної державної політики щодо забезпечення рівних прав і можливостей осіб з інвалідністю. 07 вересня 2016 року Верховна Рада України прийняла закон, яким вносяться зміни до Закону України «Про ратифікацію Конвенції про права інвалідів та Факультативного протоколу до неї».

Принципи Конвенції прав осіб з інвалідністю (ст. 3):

- повага до притаманної людині гідності, її особистої самостійності, зокрема свободи робити власний вибір, і незалежності;

³⁹⁹ Фомічов К. С. Правові засади державної політики формування та механізм реалізації соціальної захищеності осіб з інвалідністю. *Юридичний бюлетень*. Вип. 29. 2023. С. 268.

⁴⁰⁰ Конвенція про права осіб з інвалідністю від 13.12.2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text

- недискримінація;
- повне й ефективне залучення та включення до суспільства;
- повага до особливостей осіб з інвалідністю і прийняття їх як компонента людської різноманітності й частини людства;
- рівність можливостей;
- доступність;
- рівність чоловіків і жінок;
- повага до здібностей дітей з інвалідністю, що розвиваються, і повага до права дітей з інвалідністю зберігати свою індивідуальність.

Також у питаннях захисту прав людей з інвалідністю слід звертати окрему увагу на захист прав жінок і дівчат з інвалідністю. Так, у Конвенції про права осіб з інвалідністю та Факультативному протоколі до неї йдеться про рівність між чоловіками та жінками як один із загальних принципів Конвенції (стаття 3).

У статті 6 Конвенції згадуються множинні форми дискримінації, з якими зіштовхуються жінки та дівчата з інвалідністю, і міститься заклик до держави-учасниці до забезпечення повноцінного розвитку, просування та розширення прав і можливостей жінок.

У статті 16 Конвенції є вимога до держави-учасниці ухвалювати ефективні законодавство та стратегії, зокрема спрямовані на жінок і дітей, для забезпечення того, щоб випадки експлуатації, насильства та наруги стосовно осіб з інвалідністю виявлялися, розслідувалися та в належних випадках переслідувалися.

У статті 28 Конвенції міститься заклик до держави-учасниці вживати заходів із забезпечення особам з інвалідністю, зокрема жінкам, дівчатам і людям старшого віку з інвалідністю, доступу до програм соціального захисту й програм скорочення масштабів бідності.

Зв'язок між чинниками статі та інвалідності, тобто те, що жінки з інвалідністю стикаються з дискримінацією за ознакою статі та, крім цього, через свою інвалідність підкреслюється у Загальній рекомендації № 18 «Жінки з інвалідністю» Комітету ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок.

Також підкреслює такий зв'язок між чинниками статі та інвалідності й Комітет ООН з прав осіб з інвалідністю, який стверджує, що множинні форми дискримінації за ознакою статі та інвалідності є головним фактором, який призводить до Програма розвитку ООН в Україні соціальної ізоляції та маргіналізації жінок і дівчат з інвалідністю⁴⁰¹. Саме тому права та потреби жінок і дівчат з інвалідністю мають бути у фокусі особливої уваги всіх органів та закладів, залучених до організації та надання допомоги й послуг населенню під час гуманітарного реагування.

У документі «Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року» визнається, що систематичне інтегрування гендерних аспектів має вирішальне значення для швидшого досягнення всіх Цілей сталого розвитку та цільових показників та міститься заклик до розширення прав і можливостей осіб з інвалідністю. Так, Порядок денний до 2030 року має окрему мету – забезпечення гендерної рівності, розширення прав і можливостей усіх жінок та дівчаток (Ціль 5). Інтереси осіб з інвалідністю включені до Цілей сталого розвитку, що стосуються подолання бідності та голоду, забезпечення доступу до освіти, водопостачання, санітарії та гігієни, економічного зростання та сфери зайнятості, подолання нерівності, забезпечення доступності населених пунктів, зміни клімату, а також збору даних, контролю та підзвітності⁴⁰².

Зусилля державних інституцій, приватних структур і громадянського суспільства щодо безбар'єрності в Європі та світі нині здебільшого сфокусовані на таких основних сферах:

- 1) транспорт;
- 2) інформаційні комунікації;
- 3) міська інфраструктура;
- 4) освіта;
- 5) ринок праці та зайнятість.

⁴⁰¹ Права людини жінок та дівчат з інвалідністю : короткий посібник з питань інтерсекційного підходу до виконання Конвенції CEDAW та CRPD в Україні. Київ, 2019.

⁴⁰² Інклюзія осіб з інвалідністю при гуманітарному реагуванні : Посібник для органів і закладів, залучених до організації та надання допомоги й послуг населенню при гуманітарному реагуванні ; упорядниці І. Виртосу, під редакцією О. Іванова. ПРООН, 2022. С. 13.

Зазначені практики корелюються як з *Цілями сталого розвитку ООН* (зокрема, Ціллю 11 «Забезпечення інклюзивності, безпеки, життєстійкості й екологічної стійкості міст і населених пунктів»), так і з програмними документами різного рівня щодо осіб з інвалідністю, загалом визначаючи *8 пріоритетних напрямів докладання зусиль*:

1) доступність (доступність товарів та послуг; просування ринку допоміжних пристроїв);

2) залученість (забезпечення можливості користування всіма перевагами громадянства ЄС; усунення бар'єрів для рівної участі у громадському житті та дозвіллі; сприяння наданню якісних послуг у громадах);

3) рівність (боротьба з дискримінацією та підтримка рівних можливостей);

4) працевлаштування (збільшення участі осіб з обмеженими можливостями на ринку праці, де вони нині представлені недостатньо);

5) освіта та навчання (сприяння інклюзивній освіті та навчанню протягом усього життя);

6) соціальний захист (підтримка гідних життєвих умов, боротьба з бідністю та соціальним відчуженням);

7) здоров'я (допомога рівному доступу до медичних послуг та відповідних закладів);

8) зовнішні дії (просування відповідного порядку денного у рамках програм розширення ЄС та міжнародних програм розвитку)⁴⁰³.

Внаслідок практичної імплементації положень програмних документів щодо інклюзії та безбар'єрності в ЄС ухвалено *такі ініціативи*:

– *Європейський акт про доступність*, який встановлює вимоги щодо доступності товарів і послуг та Положення про права пасажирів з обмеженою мобільністю;

– *Директиву про доступність веб-сторінок*, завдяки якій веб-сайти загального користування стануть доступнішими для людей з інвалідністю;

– *зміни до програми Erasmus+* з метою забезпечення ліпшої мобільності для студентів і навчання впродовж життя;

⁴⁰³ Створення безбар'єрного середовища та соціальна інклюзія: світовий досвід для України : аналіт. доп. / Зубченко С. О., Каплан Ю. Б., Тищенко Ю. А. Київ : НІСД, 2020. С. 6–7.

- транскордонну директиву про охорону здоров'я;
- зовнішні дії щодо промоції державних програм і проєктів громадянського суспільства, підтримка зусиль урядів-партнерів щодо впровадження та моніторингу заходів з інклюзії / безбар'єрності⁴⁰⁴.

Водночас у нашій державі створено і функціонує механізм правового, соціального, психологічного та економічного захисту прав осіб з інвалідністю. Держава також усвідомлює необхідність створити необхідні умови забезпечення належної реалізації особами з їхніх прав. Результатом усвідомлення важливості та нагальності проблем осіб з інвалідністю в Україні було прийнято низку нормативно-правових актів, які покликані створити як необхідні умови правового, соціального, економічного тощо захисту прав інвалідів, а також умови реалізації цих прав, а також змінити ставлення суспільства до осіб з інвалідністю⁴⁰⁵.

Так, до національного законодавства, яке регулює забезпечення прав, свобод та соціальний захист осіб з інвалідністю, належать закони України та підзаконні нормативно-правові акти, спрямовані на створення умов для їхньої рівноправної участі у всіх сферах життя. Зокрема,

Закон України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» від 21.03.1991 р. № 875-XII, який визначає основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні і гарантує їм рівні з усіма іншими громадянами можливості для участі в економічній, політичній і соціальній сферах життя суспільства, створення необхідних умов, які дають можливість особам з інвалідністю ефективно реалізувати права та свободи людини і громадянина та вести повноцінний спосіб життя згідно з індивідуальними можливостями, здібностями і інтересами⁴⁰⁶;

⁴⁰⁴ Створення безбар'єрного середовища та соціальна інклюзія: світовий досвід для України : аналіт. доп. / Зубченко С. О., Каплан Ю. Б., Тищенко Ю. А. Київ : НІСД, 2020. С. 6–7.

⁴⁰⁵ Мінка Т. П., Герасімчук С. С. Адміністративно-правове регулювання прав осіб з інвалідністю: сучасний стан та шляхи удосконалення. *Правова позиція*. № 4 (37). 2022. С. 61.

⁴⁰⁶ Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні : Закон України від 21.03.1991 р. № 875-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12#Text>

Закон України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні» від 06.10.2005 р. № 2961-IV, який визначає основні засади створення правових, соціально-економічних, організаційних умов для усунення або компенсації наслідків, спричинених стійким порушенням здоров'я, функціонування системи підтримання особами з інвалідністю фізичного, психічного, соціального благополуччя, сприяння їм у досягненні соціальної та матеріальної незалежності⁴⁰⁷;

Закон України «Про соціальні послуги» від 17.01.2019 р. № 2671-VIII;

Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 19.11.1992 р.

№ 2801-XII;

Закон України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» від 05.10.2000 р. № 2017-III;

Закон України «Про державну соціальну допомогу особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю» від 16.11.2000 р. № 2109-III;

Закон України «Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та особам з інвалідністю» від 18.05.2004 р. № 1727-IV;

Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» від 06.09.2012 р. № 5207-VI;

Закон України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 р. № 2402-III;

Закон України «Про охорону праці» від 14.10.1992 р. № 2694-XII;

Закон України «Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я» від 03.12.2020 р. № 1053-IX;

Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення права осіб з інвалідністю на працю» від 15.01.2025 № 4219-IX;

Закон України «Про внесення змін до деяких законів щодо реформування медико-соціальної експертизи та запровадження оцінювання повсякденного функціонування особи» від 19.12.2024 р. № 4170-IX;

⁴⁰⁷ Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні : Закон України від 06.10.2005 р. № 2961-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15#Text>

Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 р. № 322-VIII;

Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання щодо індивідуальних програм реабілітації осіб з інвалідністю та дітей з інвалідністю» від 20.08.2025 № 1021 тощо.

Попри це, у зв'язку з військовими діями на території України, збільшенням кількості осіб з інвалідністю та відповідно зростанням потреби у забезпеченні їх прав і соціального захисту, Україна прийняла низку національних стратегій, спрямованих на гарантування рівних можливостей, безбар'єрності та соціальної інтеграції осіб з інвалідністю. Зокрема, *Національна стратегія із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року*, затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14.04.2024 р. № 366-р. Ця Стратегія розроблена в межах ініціативи «Без бар'єрів» Першої леді України Олени Зеленської.

У рамках стратегії було обрано декілька напрямів для того, щоб охопити всі сфери життя:

Фізична безбар'єрність – усі об'єкти фізичного оточення доступні для всіх соціальних груп незалежно від віку, стану здоров'я, інвалідності, майнового стану, статі, місця проживання та інших ознак.

Інформаційна безбар'єрність – люди незалежно від їх функціональних порушень чи комунікативних можливостей мають доступ до інформації в різних форматах та з використанням технологій, зокрема шрифт Брайля, великошрифтовий друк, аудіодискрипція (тифлокоментування), переклад жестовою мовою, субтитрування, формат, придатний для зчитування програмами екранного доступу, формати простої мови, легкого читання, засоби альтернативної комунікації.

Цифрова безбар'єрність – усі суспільні групи мають доступ до швидкісного Інтернету, публічних послуг та публічної цифрової інформації.

Суспільна та громадянська безбар'єрність – забезпечено рівні можливості участі всіх людей, їх об'єднань та окремих суспільних груп у житті громад та держави, рівний доступ до суспільно-політичного та культурного життя, сприятливе середовище для фізичного розвитку та самореалізації, а також інклюзивне середовище як передумова для участі у всіх формах суспільного життя та громадської активності.

Освітня безбар'єрність – створені рівні можливості та вільний доступ до освіти, зокрема освіти протягом життя, а також здобуття іншої професії, підвищення кваліфікації та опанування додаткових компетентностей.

Економічна безбар'єрність – усі громадяни незалежно від віку, статі, сімейного стану чи стану здоров'я мають умови та можливості для працевлаштування, отримання фінансових та інших ресурсів для заняття підприємництвом чи самозайнятстю.

Стратегія ветеранської політики на період до 2030 року, затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 29.11.2024 № 1209-р.

Національна стратегія розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року, затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 07.06.2024 № 527-р;

Стратегія реформування психоневрологічних, інших інтернатних закладів та деінституціоналізації догляду за повнолітніми особами з інвалідністю та особами старшого віку до 2034 року, затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24.12.2024 № 1315-р;

Стратегія розвитку сфери електронних комунікацій України на період до 2030 року, затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 04.06.2025 № 546-р та інші.

Також розпочата робота з напрацювання Державної стратегії житлової політики, метою якої є впровадження заходів підтримки для створення доступного соціального житла, збільшення кількості житла, доступного для ВПО та інших осіб, які нині не можуть орендувати чи придбати житло, в тому числі для осіб з інвалідністю.

Враховуючи арсенал прийнятих нормативно-правових актів та національних стратегій. Україна створює правові, соціальні та організаційні умови для забезпечення прав і свобод осіб з інвалідністю. Це гарантує їхню особисту самостійність, участь у суспільному житті та доступі до освіти, праці, медичних і соціальних послуг. Таким чином, державна політика спрямована на забезпечення рівних можливостей та повноцінного функціонування осіб з інвалідністю у всіх сферах життя.

5.2. Забезпечення прав і свобод осіб з інвалідністю в поліцейській діяльності

За оцінками ВООЗ, понад мільярд людей, близько 15% населення земної кулі, мають інвалідність. За даними Державної служби статистики в Україні, станом на 1 січня 2022 р. налічувалося 2 725 826 людей з інвалідністю (в тому числі 162 214 дітей з інвалідністю у віці до 18 років) або 6,6% у структурі населення України. Питома вага чоловіків з інвалідністю становить 53%, а жінок – 47%⁴⁰⁸. За даними Міністерства охорони здоров'я України, на початок 2023 року загальна кількість людей з інвалідністю становила 2 721 691 осіб, що утворює 6,6 % від населення України. Протягом року кількість нових випадків інвалідності зросла на 10%, що дорівнює 230 685 осіб. З них 60% – це чоловіки, а 40% – жінки. Згідно зі звітом, найбільшу частку людей з інвалідністю становлять особи віком від 40 до 60 років⁴⁰⁹.

З моменту повномасштабного вторгнення в Україні інвалідність набули не менше 300 тисяч людей, і ця цифра зростає.

Варто зауважити, що особи з інвалідністю потребують ужиття з боку світового співтовариства, держав та інститутів громадянського суспільства певних заходів, спрямованих на забезпечення їх прав і свобод та повноцінної участі в соціально-політичному житті країн на рівні з іншими індивідами.

Так, з метою забезпечення повного й рівного здійснення всіма особами з інвалідністю своїх прав і свобод людини, а також заохочення до поваги притаманної їм честі, Генеральною асамблеєю Організації Об'єднаних Націй було ухвалено Конвенцію про права осіб з інвалідністю від 13.12.2006 (далі – Конвенція).

У преамбулі Конвенції зазначається, що *«інвалідність – це поняття, яке еволюціонує, і що інвалідність є результатом взаємодії, яка відбувається між людьми, які мають порушення*

⁴⁰⁸ URL: https://pwd.employers.org.ua/ua/book/2_1

⁴⁰⁹ URL: <https://slovoproslovo.info/cholovikiv-z-invalidnistyu-v-ukraini-na-20-bilshe-nizh-zhinok-dani-moz-za-2023-rik/>

здоров'я, і відносницькими та середовищними бар'єрами і яка заважає їхній повній та ефективній участі в житті суспільства нарівні з іншими». Своєю чергою, ст. 1 Конвенції встановлює, що «до осіб з інвалідністю належать особи зі стійкими фізичними, психічними, інтелектуальними або сенсорними порушеннями, які при взаємодії з різними бар'єрами можуть заважати їхній повній та ефективній участі в житті суспільства нарівні з іншими». Таким чином, по-перше, поняття «інвалідність» не є постійною категорією і може змінюватися, залежно від обставин, які відбуватимуться з часом в суспільстві та/або державі. По-друге, інвалідність не вважається захворюванням, а розглядається, як результат відторгнення із суспільства конкретних осіб, що можуть і повинні брати активну участь у життєдіяльності держави, використовуючи при цьому весь спектр належних їм від народження прав і свобод людини. По-третє, особи з інвалідністю, у т.ч. й короткостроковою, визнаються одержувачами конкретних вигод і допомог з боку суспільства і держави.

Українським законодавством встановлюються гарантії для осіб відповідної категорії, які стосуються всіх сфер життєдіяльності суспільства, у т.ч. охорони здоров'я, освіти, зайнятості, дозвілля, відпочинку, спорту тощо. В основі формування та реалізації державної політики щодо осіб з інвалідністю в нашій країні є ст. 3 Конституції України, відповідно до якої «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю», а «права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави». Попри те, ст. 21 Основного Закону нашої країни встановлює, що «усі люди є вільні й рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними».

У зв'язку з цим варто зазначити, що принцип свободи людини обумовлює її право на вільний розвиток своєї особистості, а межею індивідуальної свободи є права і свободи інших людей. Принцип рівності людей у своїй гідності та правах означає, що:

- 1) права і свободи визнаються за будь-якою людиною;
- 2) забороняється дискримінація в користуванні правами за будь-яких підстав, пов'язаних із природними особливостями особи та її соціальним статусом.

А принцип невідчужуваності і непорушності прав і свобод людини означає, що:

1) людина не може бути позбавлена основних прав і свобод;

2) жодне із зафіксованих у Конституції України (основних) прав людини не може бути скасоване державою;

3) відмова людини від своїх основних прав і свобод є юридично недійсною;

4) у разі будь-яких порушень прав і свобод людини вони повинні бути поновлені відповідними органами державної влади або законними діями особи, права якої було порушено;

5) основні права і свободи людини не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України.

Забезпечення дотримання прав і свобод людини, гарантованих Конституцією та законами України, – один із ключових принципів діяльності Національної поліції України (далі – «Національна поліція»).

Одним із головних завдань правоохоронної діяльності НПУ є забезпечення прав і свобод та, передусім, безпеки людей. Поліція поряд з іншими правоохоронними органами покликана забезпечити дію механізму правової охорони й захисту прав і свобод людини, її функції – різноманітні: від створення безпечних умов реалізації прав і свобод людини в громадських місцях до захисту від злочинних порушень та посягань на права й свободи людини із вжиттям легальних примусових заходів.

Поліцейські, які виконують свої завдання, мають дотримуватися прав людини та сприяти тому, щоб люди з інвалідністю почувалися захищеними та зверталися по допомогу до правоохоронців. Для цього поліцейські можуть застосовувати так зване «розумне пристосування» – внесення необхідних пропорційних модифікацій і коректив до стандартних процедур і практик, щоб всі люди з інвалідністю мали змогу реалізувати свої права та свободи.

Варто пам'ятати, що наявність у людини інвалідності у перші хвилини спілкування може бути деколи непомітна. За даними Всесвітнього економічного форуму, близько 80% людей з інвалідністю мають так звану «невидиму»

інвалідність. Адже інвалідність не завжди пов'язана із наявністю у людини крісла колісного або палиці⁴¹⁰.

Люди з інвалідністю щодня стикаються з дискримінацією та бар'єрами, які перешкоджають їм брати повноцінну участь у житті суспільства нарівні з іншими. Наприклад, їм часто відмовляють у праві на освіту та працю, на незалежне життя у громаді, на участь у виборах, спортивних і культурних заходах, у праві на соціальний захист та доступ до правосуддя, позбавляють дієздатності та можливості вільно здійснювати правочини, як-от відкриття банківського рахунку, успадкування або купівля майна тощо.

Для осіб з інвалідністю важливо, щоб функції, які покладені на працівників поліції, виконувалися з урахуванням їхніх потреб, а отримання поліцейських послуг не було порушеним.

Так, Міністерство внутрішніх справ України працює над забезпеченням та неухильним дотриманням прав людини. Одним із напрямків у сфері захисту прав людини є забезпечення недискримінації та безбар'єрності.

Формування політики недискримінації та безбар'єрності у Міністерстві внутрішніх справ України входить до функцій Управління моніторингу дотримання прав людини.

У загальному контексті Міністерство внутрішніх справ України бере участь у формуванні політики недискримінації та безбар'єрності, яка передусім спрямована на:

підвищення обізнаності працівників органів системи МВС про інструменти запобігання дискримінації та кращі світові практики забезпечення поваги до людського різноманіття й толерантності;

розвиток інформаційної безбар'єрності, зокрема трансляції інформації у доступних форматах для всіх, забезпечення інформаційної доступності сервісів та послуг органів системи Міністерства внутрішніх справ України;

розвиток фізичної безбар'єрності, зокрема доступ осіб з інвалідністю до приміщень інфраструктури органів системи Міністерства внутрішніх справ України;

⁴¹⁰ Disability Inclusion Is «Good Business» Despite Low Awareness. URL: <http://surl.li/qpfhi>.

розвиток безпекової безбар'єрності, що набула значної актуальності в умовах збройної агресії Російської Федерації проти України та містить в собі створення умов захисту для осіб, що потерпають від воєнних дій та забезпечення реабілітації для осіб, що отримали інвалідність у зв'язку з воєнними діями⁴¹¹.

На виконання пункту 2 постанови Кабінету Міністрів України від 02 червня 2021 року № 559 «Про внесення змін до порядків, затверджених постановами Кабінету Міністрів України від 5 квітня 2012 р. № 321 і від 1 жовтня 2014 р. № 518, та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов» у структурних підрозділах апарату Міністерства внутрішніх справ України, Головному сервісному центрі МВС (далі – ГСЦ МВС), закладах, установах, підприємствах, що належать до сфери управління МВС (далі – суб'єкти оцінювання) починаючи з 2019 року проводиться щорічне оцінювання роботи із забезпечення прав осіб з інвалідністю.

За результатами оцінювання загальний середній бал по апарату МВС у 2024 році становив 16 балів, як і 2023 році, що в цілому вказує на стабільність у забезпеченні прав осіб з інвалідністю.

Згідно з наданою суб'єктами оцінювання інформацією за 2024 рік, у залучених до оцінювання структурних підрозділах апарату МВС у 2024 році працювала 901 особа, з яких 54 – особи з інвалідністю (у тому числі 26 працівників має III групу інвалідності та 28 – II групу інвалідності), що загалом відповідає законодавчому нормативу робочих місць для працевлаштування осіб з інвалідністю – 4% середньооблікової чисельності штатних працівників облікового складу за рік (встановлений частиною першою статті 19 Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні»).

В апараті МВС цей показник становить 5,9%. Водночас у ГСЦ МВС загальний середній бал оцінювання у 2024 році становив 18 (16 балів у 2023 році), а норматив робочих місць для працевлаштування осіб з інвалідністю – 9,6% середньооблікової чисельності штатних працівників облікового складу за рік.

⁴¹¹ URL: <https://mvs.gov.ua/uk/right/nediskriminaciia-ta-bezbarjernist>

Також такі оцінювання проведено в закладах, установах, підприємствах, що належать до сфери управління МВС.

За результатами опрацювання питання відповідності законодавчому нормативу робочих місць для працевлаштування осіб з інвалідністю (4% від середньооблікової чисельності штатних працівників облікового складу за рік) встановлено, що в закладах охорони здоров'я МВС цей показник становить 8,55% (8,18% – 2023 рік), в науково-дослідних експертно-криміналістичних підрозділах МВС – 5,15% (5,65% – 2023 рік), в Державній прикордонній службі України – 7,4% (7,15% – 2023 рік), в ДМС – 5,3% (4,07% – 2023 рік), в Державному науково-дослідному інституті МВС України – 5,8% (8,4% – 2023), установах, що належать до сфери управління МВС, цей показник дорівнює 5,2% (3,75% – 2023 рік), заклади вищої освіти МВС – 5,5% (3,8% – 2023 рік), в ДСНС – 4,43% (2,95% – 2023 рік)⁴¹².

Водночас у Національній поліції України цей показник становить 1,03% (0,81% – 2023 рік), що є нижчим установленого Законом України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні», що пояснюється особливостями проходження служби⁴¹³.

Міністерство внутрішніх справ України протягом 2024 року забезпечило безперебійне виконання своїх функцій підрозділами, відповідальними за забезпечення, дотримання та реалізацію прав і свобод осіб з інвалідністю.

Крім цього, проводиться послідовна робота з питань працевлаштування осіб з інвалідністю, у тому числі з числа ветеранів російсько-української війни.

Також у Міністерстві внутрішніх справ України реалізується проєкт «Безбар'єрні автошколи» у рамках Національної стратегії безбар'єрності, яка створена за ініціати-ви першої леді Олени Зеленської. Метою проєкту є створення максимально безбар'єрного простору та рівних можливостей для навчання людей з різними видами інвалідності та порушень, а також забезпечення зручних та якісних послуг з комплексного навчання водінню та перенавчанню

⁴¹² URL: <https://mvs.gov.ua/uk/right/nediskriminaciia-ta-bezbarjernist>

⁴¹³ URL: <https://mvs.gov.ua/uk/right/nediskriminaciia-ta-bezbarjernist>

на переобладнаному авто. Дані автошколи функціонують на базі закладів освіти системи МВС.

Недопущення дискримінації

Ст. 24 Конституції України встановлює, що «громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками». Варто зазначити, що забезпечення реалізації принципу рівності всіх людей в їх правах і свободах нерозривно пов'язане з дотриманням виконання принципу недискримінації в користуванні правами і свободами за будь-яких підстав, пов'язаних із природними особливостями особи та її соціальним статусом.

Зокрема, ст. 2 Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» від 21.03.1991 визначає, що *«особою з інвалідністю є особа зі стійким розладом функцій організму, що при взаємодії із зовнішнім середовищем може призводити до обмеження її життєдіяльності, внаслідок чого держава зобов'язана створити умови для реалізації нею прав нарівні з іншими громадянами та забезпечити її соціальний захист»*.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» від 06.09.2012, *«дискримінація – ситуація, за якої особа та/або група осіб за їх ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного та майнового стану, місця проживання, мовними або іншими ознаками, які були, є та можуть бути дійсними або припущеними (далі – певні ознаки), зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами в будь-якій формі, встановлений цим Законом, крім випадків, коли таке обмеження має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними»*.

На сьогодні в Українському законодавстві, відповідно до ст. 2 Конвенції, визначено, що «дискримінація за ознакою інвалідності» означає будь-яке розрізнення, виключення

чи обмеження з причини інвалідності, метою або результатом якого є применшення або заперечення визнання, реалізації або здійснення нарівні з іншими всіх прав людини й основоположних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній, цивільній чи будь-якій іншій сфері». Саме тому особливої актуальності сьогодні набуває питання відповідальності осіб, винуватих у дискримінаційних діяннях щодо осіб з інвалідністю.

Необхідно зазначити, що вітчизняне законодавство містить норми, які регулюють питання недопущення дискримінаційних проявів та притягнення винуватих до відповідальності за порушення прав і свобод осіб з інвалідністю.

У діяльності поліції заборонена дискримінація за будь-якими ознаками, зокрема й за наявністю або відсутністю у людини інвалідності.

Зокрема, ч. 3 ст. 56 Кримінального кодексу України містить пересторогу про недопущення призначення громадських робіт, а ч. 3 ст. 61 цього ж кодексу забороняє застосування обмеження волі щодо осіб, визнаних інвалідами першої або другої групи. Водночас ч. 1 ст. 161 Кримінального кодексу України встановлює, що *«...пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, інвалідності, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками...»* є кримінально караними діяннями. А ч. 2 ст. 172 цього ж кодексу встановлює відповідальність за незаконне звільнення працівника з роботи з особистих мотивів, а також інше грубе порушення законодавства про працю, вчинене щодо матері, яка має дитину з інвалідністю.

Своєю чергою, ч. 1 ст. 10 Кримінального процесуального кодексу України встановлює заборону будь-якої дискримінації та декларує виключення будь-яких привілеїв чи обмежень у процесуальних правах за будь-якими ознаками. Також ч. 2 цієї ж статті зазначеного кодексу визначає, що «у випадках і порядку, передбачених цим Кодексом, певні категорії осіб (*неповнолітні, іноземці, особи з розумовими і фізичними вадами тощо*) під час кримінального провадження

користуються додатковими гарантіями» захисту їх прав, свобод та законних інтересів. Таким чином, у наданні цим категоріям учасників кримінального провадження додаткових гарантій у випадках і порядку, передбачених Кримінальним процесуальним кодексом України, принципи рівності перед законом і судом та недискримінації не має порушуватись.

Однією з основних додаткових гарантій забезпечення прав осіб з інвалідністю є обов'язкова участь захисника у кримінальних провадженнях. Так, згідно з п. 3 ч. 2 ст. 52 Кримінального процесуального кодексу України, «щодо осіб, які внаслідок психічних чи фізичних вад (німі, глухі, сліпі тощо) не здатні повною мірою реалізувати свої права» у кримінальному провадженні, забезпечується обов'язкова участь захисника. Водночас, відповідно до практики Європейського Суду з прав людини, держава в таких випадках зобов'язана не лише формально забезпечити обов'язкову участь захисника у кримінальному провадженні, а також забезпечити ефективність надання правової допомоги. Так, ч. 1 ст. 68 цього ж кодексу передбачається, що «у разі необхідності у кримінальному провадженні перекладу пояснень, показань або документів сторони кримінального провадження або слідчий суддя чи суд залучають відповідного перекладача (перекладача жестової мови)». А ч. 3 ст. 140 Кримінального процесуального кодексу України встановлено, що «...*привід свідка не може бути застосований до неповнолітньої особи, вагітної жінки, осіб з інвалідністю першої або другої груп, особи, яка одноосібно виховує дітей віком до шести років або дітей з інвалідністю...*».

З питанням недискримінації безпосередньо пов'язано питання забезпечення рівності можливостей чоловіків і жінок з інвалідністю. З цього приводу варто зазначити, що «в Україні чоловіки з інвалідністю мають відносно більш високий соціальний статус, ніж жінки з інвалідністю. Чоловіки з інвалідністю є більш конкурентоспроможними на ринку праці, ніж жінки з інвалідністю. Їм у низці випадків легше працевлаштуватись, у них є більше шансів отримати роботу, що відповідає їхньому професійному рівню. У чоловіків з інвалідністю є значно більше можливостей створити сім'ю, причому не лише із жінками з інвалідністю, але і з жінками, які не мають інвалідності. Це пояснюється насамперед суттєвим

перевищенням чисельності жінок над кількістю чоловіків (у середньому в Україні на 1 000 чоловіків припадає 1 167 жінок)».

Жінки з інвалідністю в нашій країні становлять різноманітну групу, що відрізняється не лише тяжкістю та причиною інвалідності, але й місцем проживання (село, селище, місто), віком, освітньо-кваліфікаційним рівнем, наявністю чи відсутністю сімейних обов'язків тощо. У кожній з цих категорій жінок з інвалідністю є особливі, специфічні, притаманні лише їй потреби. Попри те, в українському законодавстві не існує окремих норм, які б стосувалися конкретно жінок та/або діечат з інвалідністю в певних сферах суспільного життя.

Доступ до правосуддя

Відповідно до ст. 55 Конституції України, «права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб». Це повною мірою стосується і людини з інвалідністю. Крім того, ст. 124 Основного Закону країни встановлює, що «правосуддя в Україні здійснюють виключно суди. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються. Юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір та будь-яке кримінальне обвинувачення. У передбачених законом випадках суди розглядають також інші справи».

ЄСПЛ у своїх рішеннях зазначає, що складником права на справедливий суд є забезпечення доступу громадян до правосуддя. Йдеться не лише про фізичний доступ до приміщення суду, а й про забезпечення можливості ефективного судочинства, справедливості судового розгляду та рішень

Відповідно до ст. 2 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», «суд, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України». А ст. 9 цього закону передбачено, що «правосуддя в Україні здійснюється на засадах рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом незалежно від раси,

кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних та інших ознак⁴¹⁴».

Окрім того, українське законодавство передбачає пільги щодо сплати особами з інвалідністю судового збору. Зокрема, відповідно до ст. 5 Закону України «Про судовий збір», від сплати судового збору, що справляється на всій території України за подання заяв, скарг до суду, за видачу судами документів, а також у разі ухвалення окремих судових рішень, передбачених цим Законом, під час розгляду справи в усіх судових інстанціях звільняються: особи з інвалідністю Великої Вітчизняної війни та сім'ї воїнів (партизанів), які загинули чи пропали безвісти, і прирівняні до них у встановленому порядку особи та особи з інвалідністю I та II груп, законні представники дітей з інвалідністю і недієздатних осіб з інвалідністю⁴¹⁵.

А норми національного процесуального права передбачають можливість представництва й захисту в судовому процесі прав та інтересів осіб, які через певні обставини не можуть це робити самостійно. Так, відповідно до ст. 7 Кримінального процесуального кодексу України, зміст та форма кримінального провадження повинні відповідати загальним засадам кримінального провадження, до яких, зокрема, входять: доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень, змагальність сторін та свобода в поданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості, забезпечення права на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності, диспозитивність.

Своєю чергою, відповідно до положень ст. 21 Кримінального процесуального кодексу України, «кожному гарантується право на справедливий розгляд та вирішення справи в розумні строки незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону... Кожен має право на участь у розгляді в суді будь-якої інстанції справи, що стосується його прав та обов'язків, у порядку, передбаченому цим кодексом.

⁴¹⁴ Про судоустрій та статус суддів : Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1402-19>

⁴¹⁵ Про судовий збір : Закон України від 08.07.2011 № 3674-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17#Text>

Якщо інше не передбачено цим кодексом, здійснення кримінального провадження не може бути перешкодою для доступу особи до інших засобів правового захисту, якщо під час кримінального провадження порушуються її права, гарантовані Конституцією України та міжнародними договорами України». А ст. 24 Кримінального процесуального кодексу України кожному гарантується право на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності суду, слідчого судді, прокурора, слідчого в порядку, передбаченому цим кодексом, а також право на перегляд вироку, ухвали суду, що стосується прав, свобод чи інтересів особи, судом вищого рівня в порядку, передбаченому цим кодексом, незалежно від того, чи брала така особа участь у судовому розгляді.

Також необхідно зазначити, що «за багатьма критеріями доступності приміщення українських судів все ще залишаються недоступними для людей з інвалідністю та інших маломобільних груп населення. Щодо інформаційної доступності варто зазначити, що в більшості судів доступні елементи інформування про об'єкт, графік роботи суду розташований поруч із входом, на видному місці, а інформація на стендах усередині приміщення доступна для читання з відстані 1,5 м. Проте не забезпечена інформаційна доступність для осіб із порушеннями зору та слуху, про що свідчить відсутність інформаційних табличок, виконаних шрифтом Брайля, а також інформаційного та інженерного обладнання для осіб з порушенням слуху у залах судових засідань». Подібні проблеми притаманні всім без винятку адміністративним будівлям, зокрема й Національній поліції України.

З метою забезпечення ефективного доступу людей з інвалідністю до правосуддя в Україні постійно вживаються заходи, спрямовані на забезпечення належної підготовки співробітників правоохоронних органів, у т.ч. Національної поліції України. Зокрема, до територіальних відділків поліції постійно надходять листи-повідомлення «з викладенням основних порушень прав людини, допущених під час досудового розслідування та судового розгляду, які висвітлені в поданнях Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини та рішеннях Європейського суду з прав людини, для розгляду на заняттях зі службової підготовки

та недопущення їх у подальшому». Крім того, з метою недопущення фактів порушення прав людини, у т.ч. осіб з інвалідністю, у сфері надання поліцейських послуг з працівниками поліції проводяться систематичні заняття з додаткового вивчення відповідних відомчих наказів та інструкцій. Щороку до тематичних планів проведення занять із особовим складом обов'язково вносяться теми з питань дотримання прав і свобод людини, а саме – щодо окремих категорій осіб.

Свобода від катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання

Ст. 28 Конституції України встановлює право кожного на повагу до його гідності, заборону катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність особи, поводження чи покарання, а також заборону, без вільної згоди особи, на проведення щодо неї медичних, наукових чи інших дослідів. Це в повній мірі стосується і людини з інвалідністю.

Згідно зі ст. 127 Кримінального кодексу України, кримінально караним діянням є «катування, тобто умисне заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання шляхом нанесення побоїв, мучення або інших насильницьких дій з метою примусити потерпілого чи іншу особу вчинити дії, що суперечать їх волі, у т.ч. отримати від нього або іншої особи відомості чи визнання, або з метою покарати його чи іншу особу за дії, скоєні ним або іншою особою чи у скоєнні яких він або інша особа підозрюється, а також з метою залякування чи дискримінації його або інших осіб».

Так, ч. 2 ст. 11 Кримінального процесуального кодексу України встановлює, що «забороняється під час кримінального провадження піддавати особу катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню, вдаватися до погроз застосування такого поводження, утримувати особу у принизливих умовах, примушувати до дій, що принижують її гідність». А відповідно до ст. 87 цього кодексу, докази, отримані внаслідок істотного порушення прав та свобод людини, визнаються неприпустимими.

Необхідно зазначити, що Національною поліцією України вживаються необхідні заходи для унеможливлення

порушення прав доставлених, відвідувачів та запрошених до територіального відділку поліції. Це стосується як фізично здорових людей, так і людей з інвалідністю. Зокрема, «в ізоляторах тимчасового тримання встановлено 4,3 тис. відеоконтрольних пристроїв (зокрема, у камерах, камерних блоках, двориках для прогулянок та слідчих кімнатах), за допомогою яких ведеться цілодобове спостереження як за утримуваними особами, так і за діями працівників, що їх охороняють. Для забезпечення дотримання конституційних прав осіб під час їх утримання у багатьох відділках поліції та ізоляторах тимчасового тримання облаштовують інформаційної підсистеми «Custody Records» інформаційно-комунікаційної системи «Інформаційний портал Національної поліції України. Система «Custody Records» передбачає впровадження ролі інспектора з дотримання прав людини (Custody officer), єдину електронну базу обліку усіх дій з автоматичними аналітичними функціями, систему відеоспостереження у приміщеннях ізоляторів тимчасового тримання та приміщеннях поліції, постійний зовнішній контроль в режимі онлайн. Докази, зібрані системою, повинні дозволити підтвердити або спростувати твердження про здійснення тиску на затриманих, заощадити час суддям різних інстанцій та зменшити кількість скарг до Європейського суду з прав людини⁴¹⁶.

За всіма фактами порушення прав людини в сфері надання поліцейських послуг проводяться службові розслідування, щодо винних осіб та їх керівників уживаються заходи дисциплінарного впливу. З метою недопущення фактів порушення прав людини з працівниками поліції систематично проводяться заняття з вивчення відомчих наказів, національного законодавства та відповідних міжнародно-правових актів.

Недоторканість приватного життя

Право людини, у т.ч. з інвалідністю, на недоторканість приватного життя в Україні закріплено на конституційному рівні. Так, ст. 30 Конституції України встановлює, що «кожному гарантується недоторканність житла. Не допускається

⁴¹⁶ Mukoida, R. V.; Anosienkov, A. A. (2021). Custody Records System as an Effective Mechanism for Ensuring Human Rights in Temporary Detention Facilities. *Juridical scientific and electronic journal*. № 2. P. 243–246.

проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим рішенням суду». Ст. 31 Основного Закону країни проголошує, що «кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції». А ст. 32 Конституції України передбачає, що «ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України. Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини».

Згідно зі ст. 162 Кримінального кодексу України, кримінально караним діянням вважається «незаконне проникнення до житла чи до іншого володіння особи, незаконне проведення в них огляду чи обшуку, а так само незаконне виселення чи інші дії, що порушують недоторканність житла» людини. Згідно зі ст. 163 цього кодексу, за «порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної чи іншої кореспонденції, що передаються засобами зв'язку або через комп'ютер», встановлено кримінальну відповідальність. А у ст. 182 Кримінального кодексу України як кримінально каране діяння закріплено «незаконне збирання, зберігання, використання, знищення, поширення конфіденційної інформації про особу або незаконна зміна такої інформації, крім випадків, передбачених іншими статтями цього кодексу».

Своєю чергою, забезпечення недоторканності житла чи іншого володіння особи встановлено ст. 13 Кримінального процесуального кодексу України: «не допускається проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим судовим рішенням, крім випадків, передбачених цим кодексом».

На забезпечення таємниці спілкування спрямовано зміст ст. 14 Кримінального процесуального кодексу України, яка встановлює, що «під час кримінального провадження кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, інших форм спілкування. Втручання у таємницю спілкування можливе лише на підставі судового рішення у випадках, передбачених цим

Кодексом, з метою виявлення та запобігання тяжкому чи особливо тяжкому злочину, встановлення його обставин, особи, яка вчинила злочин, якщо в інший спосіб неможливо досягти цієї мети. Інформація, отримана внаслідок втручання у спілкування, не може бути використана інакше як для вирішення завдань кримінального провадження».

Також, згідно зі ст. 15 Кримінального процесуального кодексу України, «під час кримінального провадження кожному гарантується невтручання у приватне (особисте і сімейне) життя. Ніхто не може збирати, зберігати, використовувати та поширювати інформацію про приватне життя особи без її згоди, крім випадків, передбачених цим кодексом. Інформація про приватне життя особи, отримана в порядку, передбаченому цим кодексом, не може бути використана інакше як для виконання завдань кримінального провадження. Кожен, кому наданий доступ до інформації про приватне життя, зобов'язаний запобігати розголошенню такої інформації».

Таким чином, **з метою підвищення ефективності забезпечення повного й рівного здійснення всіма особами з інвалідністю своїх прав і свобод людини**, а також заохочення до поваги притаманної їм честі в службах і підрозділах Національній поліції України, **необхідно продовжити забезпечення:**

- ознайомлення працівників поліції зі змістом Конвенції про права осіб з інвалідністю під час проходження професійного навчання;

- навчання працівників поліції особливостям поведінки з людьми з інвалідністю різних нозологій (з порушеннями опорно-рухового апарату, зору та слуху) під час надання їм домедичної допомоги, у т.ч. невідкладної;

- вивчення та використання працівниками поліції жестової мови на рівні, необхідному для задоволення потреб людей з інвалідністю з вадами слуху;

- врахування потреб людей з інвалідністю у відомчих підзаконних актах, що регламентують діяльність працівників поліції та тією чи іншою мірою стосуються питання співпраці та взаємодії з людьми;

- в межах бюджетних асигнувань, фізичну доступність до адміністративних будівель для маломобільних груп

населення, зокрема це стосується: місць для паркування автомобілів людей з інвалідністю поблизу відомих будівель, пониження бордюрів на тротуарах поблизу таких будівель, облаштування цих будівель пандусами, нанесення контрастного маркування перепадів підлоги та сходів, покращення освітлення в приміщеннях, відповідне облаштування санітарних кімнат тощо;

- доступність офіційних веб-сайтів поліції для людей з порушеннями інтелекту, слуху, зору шляхом застосування доступних їм форматів (спрощений формат подачі інформації, переклад на мову жестів, субтитрування, аудіокоментування);

- взаємодію з органами опіки та піклування (виконавчі комітети органів місцевого самоврядування та місцеві державні адміністрації) для дотримання вимог нормативно-правових актів щодо опіки й піклування над недієздатними особами та особами, цивільна дієздатність яких обмежена;

- збір та узагальнення статистичної інформації про роботу поліції з людьми з інвалідністю за напрямками видів наданої допомоги, категорії її отримувачів (стать, група) тощо.

5.3. Комунікативна культура поліцейських у забезпеченні прав осіб з інвалідністю

Від уміння поліцейського комунікувати з громадянами залежить ефективність надання поліцейських послуг і допомоги.

Для працівника поліції, який спілкується з різними людьми з метою зібрати інформацію про ту чи іншу подію, дуже важливим є вміння правильно побудувати бесіду, ставити запитання і слухати відповіді.

Рекомендується дотримуватись певних правил, серед яких:

- ставлячи запитання, необхідно орієнтуватись на освітній рівень, вік, кругозір, звичний лексикон співрозмовника, дотримуватись чіткості і стислості;

- ставити конкретні запитання, на які співрозмовник вимушений буде давати такі ж конкретні відповіді, тобто бути конкретним;

- не допускати нейтральних відповідей типу «так», «ні», тобто не ставити запитань закритого характеру;
- логічно, послідовно, за змістом ставити запитання, щоб з'ясувати всі подробиці події;
- виявляти коректність і повагу до співрозмовника;
- демонструвати зацікавленість і увагу до його особи, виявляти активність і в той же час не боятись паузи, щоб зібратися з думками, оцінити почуте, зробити письмові нотатки, якщо бесіда фіксується;
- якщо можливо, готуватись до спілкування, продумати запитання, реакцію і спроектувати процес спілкування⁴¹⁷.

Тому працівники поліції в своїй роботі обов'язково мають враховувати особливості щодо комунікації з вразливими групами населення, застосовувати техніки активного слухання та проявляти емпатію.

Комунікація з людьми з інвалідністю має формуватися на принципах толерантності, взаємоповаги, розуміння та рівноправності. Саме тому комунікація поліцейських із такою категорією – це не лише питання ввічливості чи гуманності, а базовий елемент, що впливає на реалізацію прав, довіру до правоохоронних органів і ефективність поліцейської діяльності.

Принципи комунікації, яка залучає до співпраці⁴¹⁸:

1. *Повага.* Поважайте свого співрозмовника чи співрозмовницю та ставтеся до них так само, як ви однаково ставитеся до всіх, зокрема й до людей з інвалідністю.

2. *Стриманість.* Якщо ви бачите, що внаслідок певних порушень людині треба більше часу на висловлення своєї думки або вона має порушення слуху чи мовлення, – виявляйте терпіння при спілкуванні, не підганяйте людину та не нав'язуйте їй власну думку задля отримання швидшого результату чи відповіді на ваше запитання. Іноді треба використати альтернативні способи комунікації.

⁴¹⁷ Бандурка О. М. Етика поліцейського у спілкуванні з населенням. *Особистість, суспільство, закон*. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/25_04_2019/pdf/64.pdf

⁴¹⁸ Комунікація поліцейських та осіб з інвалідністю. URL: <https://rm.coe.int/communication-of-police-officers-and-people-with-disabilities-soft-2-/1680b42f37>

3. *Пряме спілкування.* У разі, якщо людину з інвалідністю супроводжує її перекладач, помічник, знайомий або член сім'ї, який допомагає вам у спілкуванні, пам'ятайте, що комунікація відбувається саме з людиною з інвалідністю. Тож відповідайте та ставте запитання саме цій людині. Якщо вона потребуватиме підтримки, вона сама попросить про це того, хто її підтримує.

4. *Чіткість та простота.* Під час спілкування з людиною з інвалідністю ваші запитання мають бути сформульовані максимально простою та зрозумілою мовою, без надмірного використання професійної термінології. Уникайте складних речень та формулювань. Переконайтесь, що людина вас розуміє: якщо це необхідно, перепитайте у неї, чи розуміє вона поставлене запитання, та попросіть пояснити його своїми словами.

5. *Зібраність.* Якщо людина поводить незвично, залишайтеся спокійними та зібраними. Наприклад, людина може підвищити голос або робити різкі неконтрольовані рухи. Така реакція може бути притаманною людині у зв'язку з її станом здоров'я та соціальною адаптацією, а не бажанням комусь зашкодити.

6. *Емпатія.* У комунікації не потрібно проявляти жалість. Адже емпатія – це насамперед здатність розуміти емоційний стан іншої людини. Не розпитуйте людину про те, як вона отримала інвалідність. Намагайтеся оцінити та зрозуміти емоційний стан людини.

7. *Чутливе мовлення.* Під час спілкування на першому місці має бути людина, а не її діагноз. Наприклад, замість «психічно хворий» вживайте «людина з психічними порушеннями», або замість «сліпий» – «людина з порушенням зору». Не вживайте слова «людина з обмеженими можливостями», «інвалід», «неповносправний», «жертва (певної хвороби)», «людина з особливими потребами», «людина з особливостями». Це важливо, щоб не допускати дегуманізації людей з інвалідністю.

Слова можуть не лише образити людину, але й стати першим проявом дискримінації. Тому важливо вживати коректну термінологію, яка зробить ваше мовлення більш чутливим та толерантним. Нижче наведено деякі приклади.

Уникайте	Вживайте натомість
неповносправний, інвалід, людина з особливими потребами, немічний	людина з інвалідністю, особа з інвалідністю
страждає від..., хворий на..., жертва (чогось)	має (назва порушення стану здоров'я, хвороби)
прикутий до інвалідного крісла/ліжка, колясочник, візочник	користувач крісла колісного; той, хто користується колісним кріслом
розумово відсталий, із розумовими відхиленнями, загальмований, психічно хворий, божевільний	людина з психічними, інтелектуальними порушеннями
глухоніми	нечуючий, той, хто користується жестовою мовою, людина з порушенням мовлення/слуху
сліпий	незрячий, людина з порушенням зору
назва хвороби для позначення людини: епілептик, діабетик, депресивний тощо	людина з епілепсією/ діабетом/ депресією; людина, яка має епілепсію/ діабет/ депресію
карлик, гном, ліліпут	людина низького зросту, невисока
туалет/парковка для інвалідів	доступний туалет/парковка

Ви можете дізнатися більше про коректну комунікацію у Довіднику безбар'єрності⁴¹⁹.

Пам'ятайте, що у процесі комунікації з поліцейським людина з інвалідністю, яка повідомляє про вчинення правопорушення, є свідком, звертається зі зверненням або, можливо, вчинила правопорушення, – має такі самі права, як і людина без інвалідності.

Водночас у вас можуть виникнути певні труднощі у спілкуванні, пов'язані з тим, що людина використовує незвичні для вас способи комунікації. У такому разі радимо скористатися низкою порад.

За співпраці Національної поліції, Радниці-уповноваженої Президента України з питань безбар'єрності за підтримки проєкту Ради Європи «Посилення соціального захисту

⁴¹⁹ Довідник безбар'єрності. URL: <https://bf.in.ua/>

в Україні» у 2024 році підготовлено матеріали «Комунікація поліцейських та людей з інвалідністю. Рекомендації та практики ефективної взаємодії», що демонструє ефективний інструментарій для поліцейських, спрямований на підвищення рівня професійної комунікації, формування культури поваги до гідності та запобігання дискримінаційним проявам у службовій діяльності. Ці рекомендації є важливими, оскільки забезпечують єдиний підхід до взаємодії з особами з інвалідністю, сприяють дотриманню принципів безбар'єрності та прав людини у діяльності Національної поліції. Нижче наведено приклади ефективної комунікації поліцейських з особами з інвалідністю в різних ситуаціях, що демонструють практичне застосування принципів поваги, доступності та недискримінації.

Як зробити комунікацію більш ефективною

1. Якщо людина з інвалідністю використовує жестову мову, ви можете скористатися послугою перекладу, наприклад, звернутися до місцевих громадських організацій перекладачів жестової мови. Позитивною практикою є укладання меморандумів про співпрацю між територіальними органами (підрозділами) Національної поліції та громадськими організаціями людей з інвалідністю, організаціями перекладачів жестової мови.

2. У своїй роботі ви можете скористатися Рекомендаціями щодо викладення інформації суб'єктами владних повноважень у форматах, які забезпечують доступність її сприйняття.

3. Якщо людина має порушення мовлення або слуху, ви можете запропонувати спілкуватися за допомогою письма: напишіть самі або запропонуйте людині написати свої запитання чи відповіді. З цією метою ви можете використати аркуш паперу та ручку, мобільний телефон чи планшет.

4. Якщо людина з інвалідністю хоче повідомити вам про правопорушення як свідок або потерпіла особа, переконайтеся, що ви можете спілкуватися з нею напругу, уникаючи переказування інформації з вуст третіх осіб (наприклад, від знайомих чи членів родини). Якщо людина з інвалідністю бажає повідомити таку інформацію приватно, без супроводу членів родини чи знайомих, надайте їй таку можливість.

5. Якщо ви маєте сумніви щодо обсягу дієздатності особи, намагайтесь сконтактувати з її рідними, близькими або законними представниками для уточнення цього питання.

6. Якщо вам необхідно застосувати поліцейські заходи щодо людини з інвалідністю, оцініть, чи ваші дії не обмежують свободу людини понад необхідний для виконання законних вимог рівень.

Якщо під час заповнення процесуальних документів у вас виникають сумніви щодо можливості людини зрозуміти суть документа чи впевнитися у повноті записаної інформації або його заповнення, за вашим вибором, можливо:

а) чітко вголос перечитати людині зміст документа, зафіксувати цей процес за допомогою портативного відеореєстратора та зазначити це у документі на місці підпису;

б) запросити законного представника такої особи ознайомитись із документом і поставити свій підпис⁴²⁰.

Доступ до приміщень, супровід людини з інвалідністю

1. Використовуйте пандуси та інші засоби (наприклад, ліфти, підйомники), передбачені для людей з порушенням рухових функцій, що полегшують їхнє пересування. Уточніть у людини, чи потрібна їй допомога з вашого боку.

2. Якщо ви супроводжуєте людину з порушенням зору, завжди коментуйте, куди ви рухаєтесь та які перешкоди можуть бути на шляху (наприклад, сходи, двері тощо). Уникайте абстрактних коментарів (наприклад, «ми йдемо туди», «ми заходимо сюди»), натомість називайте напрямок руху (наприклад, «ми повертаємо праворуч»). Не торкайтесь людини першими, попросіть її простягнути свою руку та взяти вашу.

3. Не забирайте у людини з інвалідністю засоби для пересування, допоміжні засоби для особистої рухомості, переміщення та підйому (наприклад, палиці, милиці, ходунки, тростину тощо). У випадку, якщо людина використовує собаку-поводиря, не торкайтесь її та не розлучайте з власником.

⁴²⁰ Комунікація поліцейських та осіб з інвалідністю. URL: <https://rm.coe.int/communication-of-police-officers-and-people-with-disabilities-soft-2-/1680b42f37>

4. Якщо людині з порушенням зору або рухових функцій потрібен супровід, щоб скористатися вбиральною, врахуйте, що особа, яка супроводжує її, має бути тієї самої статі, що і людина з інвалідністю (жінка – жінка, чоловік – чоловік).

5. У випадку перевезення людини в службовому транспортному засобі повідомте їй, куди ви прямуєте та з якою метою, де перебувають її особисті речі й коли вона отримає доступ до них.

Ви можете знайти додаткову інформацію про особливості організації фізичного супроводу у Методичних рекомендаціях для працівників транспортно-дорожньої інфраструктури «Організація та реалізація процесу надання фізичного супроводу та допомоги на транспорті пасажиром з інвалідністю».

Поряд із загальними порадами варто також урахувати особливості окремих видів інвалідності під час комунікації

Для людей з порушенням зору

1. Представтесь, за допомогою слів дайте людині знати, що з нею говорить представник Національної поліції. За можливості зверніться до людини на ім'я. Адже така людина може не бачити вас повністю або частково, а тому може не зрозуміти, що ви звертаєтесь саме до неї.

2. Пам'ятайте, що за необхідності виконати законну вимогу співробітника Національної поліції, така людина не бачить навколишню ситуацію або бачить її лише частково, тому може бути не в змозі виконати ваші вимоги без додаткових інструкцій.

3. Не бійтеся використовувати слова «бачити», «дивитись» у спілкуванні або ж називати якості об'єктів, які сприймаються зором⁴²¹.

Для людей з порушенням мовлення або слуху

1. Говоріть у своїй звичній манері. Не потрібно одразу підвищувати голос, сподіваючись, що так вас краще почують. Натомість намагайтесь розбірливіше та повільніше вимовляти слова.

2. Розмовляючи, не закривайте обличчя руками. Це дозволить співрозмовнику слідувати за вашими губами.

⁴²¹ Комунікація поліцейських та осіб з інвалідністю. URL: <https://rm.coe.int/communication-of-police-officers-and-people-with-disabilities-soft-2-/1680b42f37>

3. За можливості варто зменшити рівень навколишнього шуму (вимкніть сирену, приглушіть засоби комунікації тощо).

4. Розмовляйте з людиною обличчям до обличчя, не відвертайтеся та не говоріть убік.

5. Переконайтесь, що людина розуміє, що ви спілкуєтесь саме з нею. За необхідності приверніть її увагу. Наявність у людини пристрою для покращення слуху не означає, що вона вас добре чує в цей момент.

6. Враховуйте, що у випадку, коли людина має погіршення стану здоров'я, стан втоми або стресу, її можливість сприймати та розуміти ваші вимоги на слух може бути знижена⁴²².

Для людей з порушенням опорно-рухового апарату

1. Не стійте над людиною, розмовляючи з нею «зверху вниз». Якщо людина з інвалідністю використовує засіб для пересування (наприклад, крісло колісне), за потреби у комунікації з нею підлаштовуйтеся так, щоб спілкування відбувалось на рівні очей людини. Наприклад, можна сісти на стілець поряд з нею.

2. Зважайте, що для людини з інвалідністю засіб для пересування – це умовне «продовження» її тіла. Не спирайтесь на засоби для пересування, які використовує людина з інвалідністю, не доторкайтесь до них без дозволу⁴²³.

Для людей з порушеннями інтелектуального розвитку або психічними порушеннями

1. Людина з інвалідністю, котра має вказані порушення, може погано реагувати на яскраве світло, мерехтіння ліхтарика або сирени, голосні звуки та дотики. Така реакція нейросенсорного перевантаження не означає загрозу для вас, але це може погіршувати самопочуття і можливість спілкування людини.

Якщо людина налякана, це може істотно впливати на можливість комунікації з нею. За можливості приберіть джерело, яке спричиняє негативну реакцію, це допоможе заспокоїти людину та покращити комунікацію.

⁴²² Комунікація поліцейських та осіб з інвалідністю. URL: <https://rm.coe.int/communication-of-police-officers-and-people-with-disabilities-soft-2-/1680b42f37>

⁴²³ Там само.

2. Частіше звертайтеся до людини на ім'я (якщо ви його знаєте), коли спілкуєтесь з нею.

У разі необхідності запитайте у людини про наявність носія (картки, бирки, картки екстреного виклику в мобільному телефоні тощо) із особистою інформацією (домашньою адресою, контактними даними близьких).

3. Якщо виникла потреба надати людині інформацію у письмовому вигляді, використовуйте формат легкого читання: речення обсягом до 10–15 слів, кожне містить одну ідею та одне дієслово, без пасивної форми (замість «правопорушення було зафіксовано, медики будуть викликані» – «ми зафіксували правопорушення, мій колега викличе медиків» тощо).

4. Дайте людині додатковий час для відповіді, повторюйте інформацію та використовуйте короткі речення, підсумуйте сказане у кінці розмови.

Уникайте використання абревіатур та, за можливості, професійної термінології.

5. Мінімізуйте присутність сторонніх осіб, котрі можуть втручатися в спілкування, перебивати людину та заважати їй повідомити свою думку.

Скупчення людей чи натовп можуть сприйматися людиною як перешкода до комунікації.

Зважайте на те, що людина з порушеннями інтелектуального розвитку або психічними порушеннями може мати складнощі з орієнтуванням у просторі, (наприклад, у використанні громадського транспорту або пошуку дороги), зі швидкістю обробки великої кількості інформації, з виконанням вказівок або зі зверненням до інших людей по допомогу. Довге очікування, як і відсутність інформації про те, що відбувається в конкретний момент та планується надалі, також може підвищувати рівень тривоги.

Пам'ятайте, відповідно до ст. 41 Закону України «Про Національну поліцію», до людини, яка має ознаки вираженого психічного розладу і створює реальну небезпеку тим, хто її оточує, або собі, може бути застосоване поліцейське піклування.

У разі застосування поліцейського піклування поліцейський зобов'язаний негайно повідомити особі зрозумілою

для неї мовою підставу застосування поліцейського заходу, а також роз'яснити право отримувати медичну допомогу, давати пояснення, оскаржувати дії поліцейського, негайно повідомити інших осіб про її місце перебування.

Про кожне застосування поліцейського заходу поліцейський одразу повідомляє за допомогою технічних засобів відповідального поліцейського в підрозділі поліції.

Поліцейський зобов'язаний надати такій людині можливість негайно повідомити про своє місце перебування близьких родичів, членів сім'ї чи інших осіб за її вибором.

*Практичні ситуації взаємодії співробітників Національної поліції та людей з інвалідністю*⁴²⁴.

Нижче пропонуємо розглянути деякі практичні ситуації, під час яких може відбуватися взаємодія співробітників Національної поліції та людей з інвалідністю.

Взаємодія насамперед урегульована законодавчими актами, якими ви як посадові особи користуєтеся у повсякденній роботі – Законом України «Про Національну поліцію», КУпАП та іншими нормативними документами. Необхідно застосовувати чинне законодавство у такий спосіб, щоб враховувати потреби людей з інвалідністю та здійснювати розумне пристосування там, де це можливо.

У кожному із наведених випадків ми закликаємо використовувати загальні поради щодо комунікації та поведінки з людьми з інвалідністю.

Звернення до органів Національної поліції від людини з інвалідністю

1. Заявник – людина з інвалідністю може обрати різні способи для звернення до органів (підрозділів) Національної поліції. Ви можете поінформувати заявника про різні способи зв'язку. Це залежить від того, у який спосіб людині зручніше комунікувати та з якою метою вона звертається. Наявність інвалідності у людини не може бути підставою для відмови у прийнятті звернення.

⁴²⁴ Комунікація поліцейських та осіб з інвалідністю. URL: <https://rm.coe.int/communication-of-police-officers-and-people-with-disabilities-soft-2-1680b42f37>

2. Якщо людина хоче звернутися до Національної поліції зі зверненням – пропозицією (зауваженням), заявою (клопотанням) чи скаргою, ви можете порадити один із таких способів:

- особисто прийти до органу (підрозділу) поліції;
- надіслати звернення письмово у вигляді листа поштою або за допомогою електронних засобів зв'язку – через імейл або сервіс «електронне звернення громадян» на офіційному вебсайті Національної поліції України: <https://www.npu.gov.ua>;
- звернутися на гарячу лінію із усним зверненням, наприклад, на гарячу лінію Національної поліції (0800 500 202) або на урядову гарячу лінію (1545).

Якщо людина хоче надіслати письмове звернення, зверніть увагу заявника на особливості його оформлення (необхідність указати свої ПІБ, адресу, відомості про засоби зв'язку, підпис та дату).

3. Якщо людина з інвалідністю звертається безпосередньо до органу (підрозділу) поліції (наприклад, прийшла на особистий прийом), переконайтеся, що в приміщенні підрозділу враховано вимоги щодо доступності. Якщо ж приміщення не відповідає вимогам, розгляньте доступні варіанти розумного пристосування.

Коли ви плануєте проведення особистого прийому громадян, якщо приміщення не відповідає вимогам доступності (наприклад, відсутні підйомники чи пандуси, доступні санітарні кімнати), ви можете завчасно продумати альтернативні способи пристосування наявної інфраструктури та попередити про це заявників. Якщо в громаді є декілька приміщень, які використовує у своїй роботі підрозділ Національної поліції, прийом можливо провести у приміщенні, котре є більш доступним.

Щоб дізнатися більше про вимоги безбар'єрності, ознайомтеся із Альбомом безбар'єрних рішень⁴²⁵.

4. Переконайтеся, що ви роз'яснили заявникові його/її права у зрозумілий спосіб та зрозумілою мовою. Також

⁴²⁵ URL: <https://bbu.org.ua/pershii-rozdil-albomu-bezbar-iernih-rishen-2/>

важливо перекоонатися, що темп і тон вашої мови, а також зміст сказаного (написаного) зрозумілий заявнику/заявниці.

Наприклад, ви можете спілкуватися за допомогою перекладача жестової мови або за допомогою планшета чи телефону – для людей з порушенням слуху.

Зверніть увагу, що на офіційному сайті Національної поліції доступна вкладка «ЗВЕРНЕННЯ ЖЕСТОВОЮ МОВОЮ» та опція зміни налаштувань доступності для людей з порушеннями зору.

Може виникнути ситуація, коли заявник/заявниця має підписати документ, проте не може зробити цього фізично через наявність відповідних порушень. У такій ситуації документ може підписати законний представник цієї людини (за довіреністю чи за законом) або ж той, хто її супроводжує.

5. Роз'ясніть заявникові/заявниці, у якому порядку буде розглянуто його/її звернення відповідно до положень Закону України «Про звернення громадян», та протягом якого строку очікувати відповідь.

Повідомлення про правопорушення від людини з інвалідністю

1. Людина з інвалідністю може повідомити про правопорушення, обравши спосіб, який буде для неї найбільш комфортним, наприклад:

- зателефонувати на лінію 102;
- звернутися безпосередньо до поліцейського;
- особисто прийти до органу (підрозділу) поліції;
- через мобільний додаток чи чат-бот (наприклад, @police_helpbot).

2. При прийнятті такого повідомлення роз'ясніть заявникові/заявниці у доступній формі й доступною мовою, у якому порядку буде розглянуто його/її звернення (за КПК України чи за КУпАП), протягом якого строку очікувати відповідь та які подальші кроки має вчинити заявник/заявниця. Наприклад, про можливість звернутися по безоплатну правничу допомогу.

3. Якщо людина з інвалідністю не може сприйняти роз'яснення своїх процесуальних прав «на слух», ви можете скористатися письмовою пам'яткою, яка містить таке

роз'яснення. Якщо потрібно, поставте додаткові запитання, наприклад, уточніть, чи людина зрозуміла ваші пояснення. За потреби залучайте перекладача жестової мови або особу, яка супроводжує людину з інвалідністю (якщо заявник/заявниця користується соціальною послугою «фізичний супровід»). Якщо для ознайомлення людини із текстом вам необхідно зачитати зміст документа, не замінійте читання документа його переказом.

4. При оформленні поліцейським матеріалів варто переконатися, що заявник/заявниця може ознайомитися з їхнім змістом перед підписанням, а за потреби – усунути неточності, внести корективи і доповнення (особисто або за допомогою представника чи особи, яка супроводжує людину з інвалідністю).

Якщо людина з інвалідністю звертається із повідомленням про правопорушення на лінію «102».

1. Окрім стандартного алгоритму дій, оператору лінії потрібно з'ясувати, чи є необхідність додаткової допомоги такій людині при прибутті представників поліції (наприклад, якщо людина має порушення опорно-рухового апарату, з'ясувати, чи має людина засоби для пересування та чи не пошкоджені вони в результаті подій, які відбулися), чи потребує така людина допомоги медиків.

2. У разі необхідності:

а) заспокоїти заявника/заявницю та поінформувати його/її про виїзд співробітників поліції;

б) викликати на місце події бригаду екстреної медичної допомоги;

в) сконтактувати із близькими особами або законним представником, якщо заявник/заявниця виявив/виявила таке бажання.

3. Додатково проінформувати представників поліції, що прямують на місце події, про наявність у заявника/заявниці інвалідності та необхідність додаткової допомоги для такої людини.

Складання протоколу про правопорушення щодо людини з інвалідністю, адміністративне затримання.

При складанні протоколів про адміністративні правопорушення або адміністративне затримання щодо людей з інвалідністю необхідно:

1. Визначити, який вид інвалідності є у людини, чи потрібно пристосувати «стандартні процедури» до потреб людини, яка потребує підтримки. Тобто чи потрібно здійснити «розумне пристосування». У спілкуванні та заповненні протоколу про адміністративне правопорушення чи адміністративне затримання застосовуйте загальні рекомендації щодо комунікації, зазначені вище.

2. У випадку, якщо з метою складання протоколу про адміністративне правопорушення було прийняте рішення про доставлення порушника до органу (підрозділу) поліції, або здійснюється адміністративне затримання, доставлення потрібно здійснювати, враховуючи, що людина потребує підтримки.

Стандартні процедури щодо застосування поліцейських заходів, проїзду в спецтранспорті, перебування у приміщенні, спілкування мають бути пристосовані до потреб людини з інвалідністю. Наприклад, людина з порушенням слуху не зможе комунікувати з вами, якщо її руки будуть у кайданках за спиною.

Під час доставлення людини з інвалідністю до органу (підрозділу) поліції у службовому транспорті чітко поясніть, де в цей момент перебувають речі людини і коли їй буде надано доступ до них. Якщо транспорт не відповідає вимогам доступності, у зв'язку із чим у людини потрібно тимчасово забрати допоміжні засоби для пересування, ви маєте повернути ці речі (такі як милиці, крісло колісне тощо) одразу після прибуття до органу поліції.

3. Переконайтеся, що ви поінформували людину про її права у зрозумілий спосіб та зрозумілою мовою. Для цього ви можете поставити конкретне уточнювальне запитання. Якщо людина не розуміє суть наданих роз'яснень, використовуйте альтернативні канали комунікації (залучення перекладача жестової мови, письмо, використання друкованої пам'ятки, зокрема шрифтом Брайля (за наявності) тощо). Завчасно підготовлені друковані чи електронні пам'ятки можуть бути дуже помічними у такій ситуації.

4. У разі здійснення адміністративного затримання поінформуйте людину, зокрема, про її право на безоплатну вторинну правничу допомогу, медичну допомогу, право на перекладача жестової мови (за потреби), право негайно контактувати із членами сім'ї та роботодавцем для повідомлення про місце перебування.

5. У процесі спілкування з людиною, до якої застосовано адміністративне затримання, серед іншого необхідно поставити такі запитання:

- Як ви почуваєтеся зараз?
- Чи потребуєте ви сторонньої допомоги або ж медичних пристосувань?
- Чи хочете ви поговорити з лікарем або ж медичним працівником?
- Чи маєте ви клопотання, заяви чи скарги, зокрема й щодо стану здоров'я?
- Чи приймаєте ви або чи маєте ви приймати якісь медичні препарати? Якщо так, то які і для чого?
- Чи контактуєте ви з якою-небудь медичною службою підтримки? Якщо так, назвіть ім'я контактної особи.
- Чи роз'яснили вам ваші права та обов'язки зрозумілою мовою та у зрозумілий спосіб?
- Чи було вам надано можливість сповістити рідних чи близьких про затримання?

6. Якщо людина, зважаючи на наявні у неї порушення здоров'я, не може особисто прочитати протокол або не може самостійно його підписати, можливо:

1) чітко вголос перечитати людині зміст документа, зафіксувати цей процес за допомогою портативного відеореєстратора, за наявності – камери відеофіксації у приміщенні підрозділу, та зафіксувати цей факт в документі на місці підпису;

2) запросити законного представника або адвоката такої особи ознайомитись із документом та поставити свій підпис.

7. Під час перебування в приміщеннях органів (підрозділів) поліції використовуйте рекомендації щодо доступу до приміщень, супроводу людини з інвалідністю, що зазначені вище. Якщо приміщення підрозділу не відповідає вимогам

безбар'єрності, зважайте на те, що будь-які дії за участі людини з інвалідністю мають поважати її людську гідність.

Вміння правильно комунікувати та знати алгоритм дій під час взаємодії з особами з інвалідністю забезпечує повагу до їхніх прав і гідності, сприяє уникненню конфліктних ситуацій та гарантує ефективне надання допомоги кожній людині незалежно від її фізичних чи психічних особливостей.

Питання для самоконтролю

1. Які основні принципи закріплені в Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю?
2. Як має діяти поліція у разі звернення особи з порушенням слуху або зору?
3. Назвіть ключові обов'язки поліцейських щодо недопущення дискримінації.
4. Які принципи закріплені у Конвенції прав осіб з інвалідністю?
5. Яких основних етичних принципів повинні дотримуватись поліцейські під час спілкування з особами з інвалідністю?
6. Як реалізується принцип «нічого про нас без нас» у поліцейській діяльності?
7. Які міжнародні практики інклюзивного поліцейського сервісу можна застосувати в Україні?
8. Які механізми притягнення до відповідальності за порушення прав осіб з інвалідністю передбачені законодавством?
9. Назвіть національні стратегії, спрямовані на гарантування рівних можливостей, безбар'єрності та соціальної інтеграції осіб з інвалідністю.
10. Яке основне завдання національного законодавства України щодо осіб з інвалідністю?

Тестові завдання

1. Який міжнародний документ є основоположним у сфері захисту прав осіб з інвалідністю?

- а) Загальна декларація прав людини;
- б) Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю;
- в) Європейська конвенція з прав людини;
- г) Конвенція проти катувань;
- г) Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок.

2. Яким Законом України врегульовано основи соціального захисту осіб з інвалідністю?

- а) «Про соціальні послуги»;
- б) «Про зайнятість населення»;
- в) «Про охорону праці»;
- г) «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні»;
- г) «Про соціальний діалог».

3. Який із принципів діяльності Національної поліції прямо пов'язаний із дотриманням прав осіб з інвалідністю?

- а) ієрархічність;
- б) публічність і відкритість;
- в) централізація управління;
- г) кадрова ротація;
- г) дисциплінарна відповідальність.

4. Яке поняття найточніше описує політику залучення всіх людей до суспільного життя без обмежень?

- а) дискримінація;
- б) інтеграція;
- в) інклюзія;
- г) індексація;
- г) соціалізація.

5. Основною метою підготовки поліцейських щодо роботи з особами з інвалідністю є:

- а) підвищення службової дисципліни;
- б) розвиток інклюзивної компетентності;
- в) зменшення кількості звернень;
- г) підготовка до надзвичайних ситуацій;
- г) вивчення основ міжнародного права.

6. Який орган розглядає скарги про дискримінацію за ознакою інвалідності?

- а) Державна податкова служба;
- б) Міністерство соціальної політики, сім'ї та єдності;
- в) Уповноважений ВРУ з прав людини;
- г) Міністерство внутрішніх справ;
- г) судова адміністрація.

7. Який з наведених принципів відображає підхід «нічого про нас без нас»?

- а) принцип участі осіб з інвалідністю у прийнятті рішень;
- б) принцип рівності перед законом;
- в) принцип гласності;
- г) принцип нейтральності;

г) принцип деполітизації.

8. Який вид доступності не належить до складових безбар'єрності?

- а) фізична;
- б) комунікаційна;
- в) інформаційна;
- г) культурна;
- г) цифрова.

9. Безбар'єрність у діяльності поліції передбачає:

- а) лише фізичну доступність приміщень;
- б) створення умов рівного доступу до послуг;
- в) надання пільг для працівників поліції;
- г) спеціальні програми соціальної допомоги;
- г) запровадження нових стандартів працевлаштування.

10. Хто є відповідальним органом за реалізацію державної політики щодо осіб з інвалідністю в Україні?

- а) Верховна Рада України;
- б) Кабінет Міністрів України;
- в) Уповноважений Верховної Ради з прав людини;
- г) Національна поліція;
- г) Міністерство освіти і науки України.

Розділ 6

ЗЛОЧИНИ НА ҐРУНТІ НЕНАВИСТІ: РАСИЗМ, МОВА ВОРОЖНЕЧІ І КСЕНОФОБІЯ ЯК ФОРМИ НЕТЕРПИМОСТІ

- 6.1. Злочини на ґрунті ненависті: поняття, ознаки, особливості розслідування*
- 6.2. Расизм, мова ворожнечі та ксенофобія: поняття, види, форми та прояви*
- 6.3. Міжнародний досвід протидії расизму та ксенофобії*

6.1. Злочини на ґрунті ненависті: поняття, ознаки, особливості розслідування

У системі цінностей сучасного суспільства особливе значення має принцип рівноправності індивідів незалежно від їх етнічного походження. Заборона дискримінації, пропаганди, спрямованих на підбурювання до національної, расової ненависті та ворожнечі, є необхідною для забезпечення стабільності міжнаціональних відносин. Водночас у багатьох країнах прояви злочинів на ґрунті ненависті, расизму та ксенофобії становлять серйозну загрозу. В Україні така проблема також існує і, враховуючи багатонаціональний склад населення, потребує особливої уваги.

Злочини, викликані упередженим ставленням (їх також називають злочинами на ґрунті ненависті або злочинами з мотивів упередження), вчиняються в усіх країнах світу.

Злочини на ґрунті ненависті заподіюють шкоду як особистим свободам громадян, так і громадській безпеці. Безкарність таких злочинів ставить під сумнів верховенство права. Дедалі більше країн визнає, що насильницькі злочини на ґрунті ненависті можуть загрожувати національній безпеці.

Злочин на ґрунті ненависті – різні кримінальні діяння, мотивовані упередженням до потерпілого/групи постраждалих на основі захищених законом ознак, якими він/вони володіють.

Таким чином, злочин на ґрунті ненависті складається з двох окремих елементів:

- діяння, що становить правопорушення, передбачене чинним кримінальним законодавством;
- упереджене ставлення, яким керується правопорушник при скоєнні злочину.

Отже, особа, яка скоює злочин на ґрунті ненависті, обирає жертву за ознакою її приналежності або припустимої приналежності до певної групи. Якщо злочин передбачає нанесення шкоди майну, то таке майно обирається через його приналежність певній групі, проти якої безпосередньо спрямований злочин, та може включати такі об'єкти, як місця релігійного поклоніння, приміщення для проведення культурних заходів громади, транспортні засоби або приватні помешкання⁴²⁶.

Злочини на ґрунті ненависті скоюють також у країнах, де немає законів у сфері боротьби зі злочинами на ґрунті ненависті, тобто цей термін описує явище, а не юридичне поняття. Тому закони, що регулюють цю сферу, дуже відрізняються в країнах-учасниках ОБСЄ. Багато країн переконані, що в них немає злочинів на ґрунті ненависті, тому не існує потреби вживати будь-яких заходів для боротьби з ними. Втім, наявні свідчення переконливо демонструють, що злочини на ґрунті ненависті скоюють більшою чи меншою мірою в усіх країнах.

Злочини на ґрунті ненависті можуть бути скоєні особами, які раніше не притягалися до відповідальності за дії, вчинені з мотивів упередженого ставлення, або іншу злочинну діяльність. Незважаючи на поширену думку, злочини на ґрунті ненависті не завжди скоюють представники крайніх правих груп або ідеологічних рухів. Саме тому злочини на ґрунті ненависті є надзвичайно складним явищем, яке важко розпізнати та забезпечити належне реагування.

Шкода, заподіяна у зв'язку зі скоєнням злочину на ґрунті ненависті, може бути значно більшою порівняно зі шкодою від злочинів, не викликаних упередженим ставленням,

⁴²⁶ Злочини на ґрунті ненависті: попередження та реагування. Інформаційно-довідковий посібник для громадських організацій у регіоні ОБСЄ. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/e/3/180336.pdf>

особливо для окремої людини, її найближчого оточення та суспільства в цілому. Серйозніші наслідки є однією з ключових причин, чому злочини на ґрунті ненависті мають розглядатися окремо від схожих злочинів, які не були викликані упередженням.

Якщо злочини на ґрунті ненависті не розслідуються достатньо ретельно та не переслідуються у судовому порядку, це може стати сигналом для злочинців про те, що вони можуть вільно продовжувати свою діяльність, що, своєю чергою, може заохочувати інших до скоєння аналогічних злочинів. Безкарність осіб, що скоюють злочини на ґрунті ненависті, підвищує загальний рівень злочинності. За відсутності захисту від насильства, породженого злочинами на ґрунті ненависті, меншини втрачають довіру до правоохоронних та державних органів, що робить ці групи ще більш маргіналізованими. У найгірших випадках злочини на ґрунті ненависті можуть призвести до нападів з боку жертв, породжує нову хвилю насильства.

Моделі злочинів на ґрунті ненависті можуть стати важливим індикатором розколу суспільства та раннім попередженням початку соціального або етнічного конфлікту.

Працівники правоохоронних органів та члени громадських організацій, які приймають скарги або проводять бесіду із жертвами, повинні знати певні критерії, за допомогою яких можна визначити, чи мають вони справу зі злочинами на ґрунті ненависті.

Ознаки злочину на ґрунті ненависті – це об'єктивні факти, котрі сигналізують про те, що справа може стосуватися злочину на ґрунті ненависті.

– *Сприйняття події жертвою або жертвами* є основним показником наявності мотивів, викликаних упередженим ставленням. Таке сприйняття базується на власному досвіді жертви, пов'язаному з упередженим ставленням, на обставинах нападу, ідентифікації нападників та багатьох інших факторах.

– *Поведінка нападника*. Злочинці часто висловлюють своє упереджене ставлення до, під час або після скоєння злочину.

– *Характеристики жертви та злочинця.* Хоча під злочинами на ґрунті ненависті часто розуміють напади на представників меншин, це не завжди так.

– *Власність як об'єкт злочину на ґрунті ненависті.* У разі посягання на власність також можна визначити ознаки, які вказують на існування мотивів упередженості.

– *Причетність до злочину організованої групи, що сповідує ідеологію ненависті.* Зв'язок нападника з організацією, діяльність якої ґрунтується на ідеології упередженого ставлення та яка причетна до минулих актів насильства, також є важливим показником, що вимагає додаткового розслідування мотивів злочину.

– *Коли і де стався інцидент.* Час та місце інциденту також можуть вказувати на те, що ми маємо справу із злочином на ґрунті ненависті.

– *Попередні злочини або інциденти на ґрунті ненависті.* Попередні інциденти схожого характеру, що сталися у цьому ж районі та були спрямовані проти цієї ж групи.

– *Змішані мотиви.* Під час розслідування інцидентів та злочинів на ґрунті ненависті важливо враховувати усі можливі мотиви.

– *Характер насильства.* Незалежно від того, чи злочин набуває форми фізичного нападу чи пошкодження майна, особи, які скоюють злочин на ґрунті ненависті, завжди намагаються залишити певне повідомлення⁴²⁷.

Кримінальний кодекс України прямо не визначає сексуальну орієнтацію чи гендерну ідентичність (СОГІ) як окремі ознаки злочинів, учинених із мотивів нетерпимості. У статті 161 Кримінального кодексу передбачена відповідальність за порушення рівноправності за ознаками раси, національності, етнічного походження, релігії, інвалідності, але ознаки СОГІ не згадуються. Так само у статті 67 ККУ «Обставини, що обтяжують покарання» немає прямої згадки про злочини через ворожнечу до ЛГБТ-людей.

⁴²⁷ Злочини на ґрунті ненависті: попередження та реагування. Інформаційно-довідковий посібник для громадських організацій у регіоні ОБСЄ. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/e/3/180336.pdf>

Водночас Україна зобов'язана враховувати практику Європейського суду з прав людини, згідно зі статтею 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ». Європейський суд послідовно визнає злочини проти ЛГБТ за мотивами гомофобії або трансфобії формою злочинів на ґрунті ненависті, і держава зобов'язана забезпечити ефективне розслідування таких мотивів.

З процесуальної точки зору, злочини на ґрунті ненависті відрізняються від таких же злочинів, мотивованих упередженням, більш серйозним покаранням.

Приклади злочинів на ґрунті ненависті щодо ЛГБТ спільноти:

- насилля або вбивство представника ЛГБТ-спільноти через гомофобію та/або трансфобію;
- вимагання грошей у представника ЛГБТ-спільноти за нерозголошення інформації про його сексуальну орієнтацію;
- підпали, напади на місця, у яких бувають представники ЛГБТ-спільноти (офіси ЛГБТ-організацій, кінотеатри, клуби, галереї тощо);
- сексуальне насильство.

Роль працівників Національної поліції у розкритті злочинів на ґрунті ненависті. Поліцейські часто є першими спеціалістами, які прибувають на місце злочину на ґрунті ненависті, та ті, що здійснюють ретельне розслідування можливих злочинів на ґрунті ненависті. Те, що роблять та заявляють працівники Національної поліції у перші хвилини на місці злочину, може вплинути на одужання жертв, сприйняття громадськістю ефективності виконання державою своїх зобов'язань щодо реагування на злочини на ґрунті ненависті, а також на результат розслідування. Поліцейські, котрі розпізнають можливий злочин на ґрунті ненависті, співчутливо ставляться до жертв та ініціюють розслідування такого злочину, посилають потужний сигнал про те, що злочини на ґрунті ненависті є серйозною проблемою.

Існують також істотні перешкоди під час моніторингу та обліку злочинів на ґрунті ненависті. Такі перешкоди, зокрема, включають:

- Прогалини в процедурах: відсутність чітких правил та процедур в правоохоронних органах, (забрати)

які визначають порядок обліку злочинів на ґрунті ненависті, а також реєстрації доказів щодо мотивів, породжених упередженим ставленням.

- Прогалини у звітуванні: відсутність формальних процедур в правоохоронних органах, які визначають порядок подання звітів про злочини на ґрунті ненависті до регіонального або центрального управління.

- Прогалини у визначенні пріоритетів: неспроможність частини політиків та правоохоронних органів повірити в те, що злочини на ґрунті ненависті є важливою та серйозною проблемою у відповідній країні чи регіоні, в результаті чого приймається рішення про те, що немає потреби вести облік злочинів на ґрунті ненависті та подавати звіти про такі злочини до державних органів влади або вищих інстанцій.

- Недостатня підготовка: недостатня підготовки працівників правоохоронних органів з питань виявлення та розслідування злочинів на ґрунті ненависті призводить до їхньої неспроможності належним чином ідентифікувати злочин на ґрунті ненависті, збирати докази щодо мотивації та/або виконувати вимоги щодо складання звітів.

- Побоювання наслідків після надання звітності: деякі правоохоронні органи не заохочують своїх працівників подавати звітність про злочини на ґрунті ненависті, оскільки побутує думка, що це може мати негативні наслідки для відділення поліції або громади, якщо населення буде вважати, що існує серйозна проблема зі злочинами на ґрунті ненависті.

- Упереджене ставлення: деякі працівники правоохоронних органів не подають звітів про злочини на ґрунті ненависті через те, що вони підтримують упереджене ставлення правопорушників. Може існувати негласне правило, яке не дозволяє правоохоронцям адекватно реагувати на повідомлення представників меншин про злочини, відмовляючи їм у забезпеченні поваги їх прав та рівному захисті. У таких умовах працівники поліції можуть не ставити потрібні питання жертвам та злочинцям для визначення можливої мотивації, викликаной ненавистю, або неохоче погоджуються зазначити у звіті, що злочин включав мотиви ненависті.

Досвід доводить: навіть у країнах, де проблема злочинів на ґрунті ненависті не була пріоритетною у минулому, ситуація сьогодні кардинально змінюється з підвищенням рівня обізнаності, проведенням навчання і підготовки або настанням інших обставин.

Є кілька методів, які дозволяють розпочати співпрацю з правоохоронними органами (зокрема, Національною поліцією) для забезпечення ефективнішого реагування місцевою громадою на злочини на ґрунті ненависті та сприяння зусиллям щодо попередження таких злочинів. До них належать: підвищення рівня розуміння структур та повноважень різних правоохоронних органів, формування робочих відносин, а також підвищення рівня обізнаності щодо проблеми злочинів на ґрунті ненависті шляхом проведення громадських кампаній.

Забезпечення дотримання законодавства та реагування правоохоронними органами на злочини на ґрунті ненависті стають суттєво ефективнішими завдяки постійній взаємодії та формуванню довіри між громадою та працівниками правоохоронних органів.

6.2. Расизм, мова ворожнечі та ксенофобія: поняття, види, форми та прояви

Ефективна протидія конфліктам на етнічному ґрунті передбачає детальне вивчення особливостей сучасних форм расизму та ксенофобії. Цікавим видається здійснений в соціологічній науці поділ расизму на «традиційний» і так званий «новий расизм». Перший заснований на ієрархії рас («вищі» та «нижчі») та ствердженні переваги одних над іншими. «До традиційних расистських ідей можна віднести ідеї про фізичну та психічну рівноцінність людських рас, про генетичну зумовленість підлеглого становища одних рас та домінуючого становища інших тощо. Термін «новий расизм» запровадив М. Баркер у зв'язку з появою проблеми мігрантів у Великій Британії в 1970–1980 рр. «Новий расизм – це такий расизм, основною темою якого є не біологічна спадковість, а неподоланність культурних відмінностей; расизм, який, на перший погляд, не стверджує переваги одних груп чи народів над іншими,

але тільки вказує на те, як погано скасовувати кордони, на те, що різні способи життя та традиції є не сумісними»⁴²⁸.

Можна припустити, що описана трансформація (або диференціація) расизму повинна бути врахована і в оцінці поведінки тих чи інших осіб у нинішній ситуації. У юридичній кримінально-правовій літературі та в законодавстві, як і раніше, наявне «традиційне» розуміння расизму: «Умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, регіональної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гідності, або образу почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями, а також пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, інвалідності, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками – караються штрафом від двохсот до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеження волі на строк до п'яти років, або позбавленням волі на строк до трьох років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого»⁴²⁹.

Попри те, риторика деяких представників сучасних расистських рухів не має нічого спільного з пропагандою переваги чи неповноцінності чиеїсь раси чи національності. Вчиняти протиправні дії щодо представників інших рас та національностей можуть особи, які пропагують не свою перевагу, а навпаки, які відчують себе в чомусь ущемленими.

Сучасний расизм і націоналізм можуть використовувати як засіб захисту від нібито ворожих етнічних груп. У зв'язку з цим в літературі описані такі ознаки спричинення ворожнечі та ненависті:

1) хибна ідентифікація – формування та підкріплення негативних етнічних стереотипів, негативного образу нації, раси;

⁴²⁸ Barker M. The New Rasism. L. : Junction Books, 1981. 183 p.

⁴²⁹ Кримінальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

2) хибна атрибуція – приписування ворожих дій і небезпечних намірів представникам будь-якої нації чи раси по відношенню до інших;

3) уявна оборона – спонукання до дій проти будь-якої нації, раси.

Мова ворожнечі – це будь-яке висловлювання, усне, письмове або в електронній формі, яке принижує, зневажає або дискримінує окремих людей чи групи людей на основі їхніх ознак, таких як раса, етнічна приналежність, національність, релігійні переконання, стать, гендерна ідентичність, сексуальна орієнтація, стан здоров'я або інвалідність, соціальний чи економічний статус. Мова ворожнечі також включає заклики або схвалення насильства, погрози та дії, що створюють атмосферу страху, ворожнечі або дискримінації.

Для правоохоронних органів вона є важливим показником можливих правопорушень і може підпадати під кримінальну чи адміністративну відповідальність за статтями, пов'язаними з розпалюванням міжнаціональної, релігійної або соціальної ворожнечі.

Мова ворожнечі проявляється у різних *формах*. Прямі образи, лайки та обзивання відкрито принижують конкретну групу людей. Прикладом можуть бути коментарі типу: «Вони ніколи не стануть частиною суспільства» або «Ця національність завжди краде». Інший тип – погрози та заклики до насильства: «Їх потрібно вигнати силою» або «Вони заслуговують на покарання». Третій тип – дискримінаційні твердження та стереотипи, що маскуються під жарти або суб'єктивну думку, наприклад: «Жінки не можуть керувати державою» або «Ця національність завжди обманює». Четвертий тип – приховані форми, коли ненависть передається через меми, сарказм, іронію або образливі жарти, наприклад, карикатури певної групи, що висміюють її культурні особливості. Онлайн-провокації, включно з постами, коментарями та відео, які поширюють дискримінаційний контент або спонукають до агресії, також відносяться до мови ворожнечі.

Для правоохоронців ключовими критеріями розпізнавання мови ворожнечі є:

ціль висловлювання – чи спрямоване воно на конкретну групу людей;

контекст і емоційне забарвлення – агресивні або принизливі слова та інтонації;

використання стереотипів і узагальнень, наприклад «всі такі» або «вони завжди»;

наявність закликів або схвалення насильства; сприйняття цільовою

групою – чи створює висловлювання психологічний тиск, страх або загрозу;

юридичні ознаки, коли висловлювання підпадає під законодавство про розпалювання ворожнечі.

Практичні рекомендації для поліцейських включають фіксацію джерела та контексту повідомлення (пости у соцмережах, коментарі у месенджерах, усні висловлювання), встановлення зв'язку між висловлюванням та можливими правопорушеннями, використання ключових слів, семантичного аналізу та експертної оцінки для класифікації висловлювань, а також увагу на повторювані патерни поведінки.

Приклади мови ворожнечі: «Вони не заслуговують жити у нашій країні», «Ця релігія руйнує наше суспільство, їх потрібно вигнати», «Жінки не здатні керувати державними установами», «Всі люди з цієї національності злодії та шахраї». Приклади, що не є мовою ворожнечі: «Я не згоден із політичними поглядами цієї людини» або «Мені не подобається її метод управління», оскільки вони не принижують людей за захищеними ознаками і не містять закликів до насильства.

Таким чином, мова ворожнечі – це не лише образи, а конкретні висловлювання, що створюють реальну загрозу для безпеки, прав людини та громадського порядку. Для поліції критично важливо розпізнавати її прояви, документувати та реагувати.

«Ксенофобію» та «нетерпимість», сьогодні розглядають як джерела загрози демократії, правам і свободам людини і тому їх оцінюють винятково негативно. Цими явищами стурбовані всі міжнародні правозахисні організації. У програмних документах та звітах цих інститутів ставлення до цих явищ визначають через поняття «боротьби», «рішуче викорінення» тощо. Здається, що боротьба з цими явищами буде набагато ефективнішою, якщо пам'ятати про те, як зароджувалися ксенофобія та нетерпимість і в чому спочатку полягало їхнє соціальне призначення.

Поняття ксенофобія походить від грецьких слів *xenos* (чужий) і *phobos* (страх, нетерпимість). Воно означає страх чи побоювання перед чужим, не своїм, незнайомим, перед певними явищами та ситуаціями, що породжують у людей деяке занепокоєння. Ксенофобія тією чи іншою мірою властива всім людям і, слід сказати, що є природним станом будь-якого соціуму та його члена. Як історичне явище і соціальний феномен ксенофобія формувалася протягом тривалого часу під впливом реальних жорстоких факторів людського життя в якійсь мірі була і залишається захисною реакцією людей на можливу небезпеку чи загрозу.

Ксенофобія зародилася глибокої давнини. Вона існує стільки ж, скільки існує світ суспільних відносин. Але її руйнівний вплив людство гостро відчуло та усвідомило порівняно недавно, коли ксенофобія набула світового розмаху, вилившись у безпрецедентні дотепер людські жертви. Поняття ксенофобії має два значення:

- 1) нав'язливий страх перед незнайомими людьми, острах чужих;
- 2) ворожість, нетерпимість, ненависть та презирство до осіб іншої віри, культури, національності, до іноземців, представників інших регіонів, а також до чогось незнайомого, чужого, незвичного.

Ксенофобія за своєю суттю наближена до таких понять, як расизм, екстремізм, нетолерантність, дискримінація, етнофобія. Злочини, що вчиняються на ґрунті ксенофобії, називаються «злочинами ненависті». Серед негативних тенденцій погіршення криміногенної обстановки в Україні слід зазначити зростаючу популярність ідеології неофашизму, а також появу проявів екстремізму та ксенофобії.

Підґрунтям цієї проблеми, як і в більшості європейських країн, стали демографічні зміни, які відбуваються, у першу чергу, у великих містах. Так, починаючи з 1991 р., спостерігається зростання населення великих міст України, особливо Києва, у той час, як загальна кількість населення України зменшується. Зростання кількості населення в містах зумовлено, у першу чергу, внутрішньою міграцією всередині країни та міграцією з країн колишнього Радянського Союзу, також збільшенням потоку мігрантів з Азії та Африки.

Соціологічне дослідження «Ксенофобія в контексті поліетнічності українського суспільства», проведене в 2008р. Харківським інститутом соціальних досліджень за сприяння МВС України і фінансової підтримки *Open Society Institute*, виявило такі причини ксенофобних настроїв у сучасній Україні:

- слабка інтеграція іноземців у місцеві громади, що спричиняє побоювання та ізоляцію з боку корінного населення;
- міф про можливе захоплення робочих місць і подальше зростання конкуренції на ринку праці;
- політичний фактор (вплив з-за кордону та внутрішні політичні ігри);
- відсутність чіткої державної позиції стосовно визнання факту існування ксенофобних та расистських настроїв, що переростають в організовані форми насильницьких дій;
- загальне падіння рівня культури та утворення на тлі зростання негативної стереотипізації свідомості основної маси населення країни; – пасивна, а найчастіше
- і негативна роль ЗМІ в процесі формування громадської думки стосовно іноземних громадян, що перебувають на території України.

Слід зазначити, що кожного року тисячі людей в Україні стають жертвами проявів ксенофобії. Людям погрожують, їх ображають або на них нападають внаслідок їхньої начебто приналежності до групи, що має певні ознаки, зокрема 2 «расові», мовні, релігійні чи будь-які інші. Оскверняються кладовища, релігійні споруди та пам'ятники, оскільки їх асоціюють з тією чи іншою групою чи групами. Зазвичай прийнято пов'язувати ксенофобію з діяльністю нетолерантних націоналістичних або екстремістських організацій та груп. Дійсно, їх діяльність викликає резонанс у ЗМІ та обурення громадськості, але, на жаль, набагато частіше люди стикаються із расизмом та ксенофобією з боку звичайних державних службовців та пересічного населення, і саме це сьогодні є найбільш небезпечним як для держави, так і для громадянського суспільства.

Нещодавно прозвучали заяви представників міжнародних організацій, дипломатичного корпусу, громадських об'єднань зі звинуваченнями української влади у неспроможності або небажанні поборювати расизм як явище.

Отже, подальше ігнорування цього факту може призвести до застосування міжнародних санкцій проти України ззовні та розростанням організованих злочинних структур в середині країни. А враховуючи те, що сучасний етап розвитку українського суспільства характеризується курсом на створення правової, соціально орієнтованої держави, який передбачає вирішення економічних і соціальних проблем, розширення прав та свобод громадян, перед державою встає нагальна потреба в пошуку найбільш ефективних шляхів подолання такого ганебного явища, як ксенофобія.

Розслідування злочинів, що вчиняються на ґрунті нетерпимості, має низку особливостей, які відрізняють організацію розслідування цієї категорії злочинів від інших злочинів проти життя та здоров'я, проти громадського порядку та у сфері захисту прав і свобод громадян, які необхідно враховувати слідчим у своїй діяльності.

При описанні криміналістичної характеристики злочини такої категорії доцільно поділяти на три умовні групи, які за способами вчинення злочину та іншими елементами криміналістичної характеристики суттєво відрізняються один від одного, а отже і мають суттєві відмінності в організації розслідування та доказування. Водночас загальним для цих злочинів є мотив вчинення злочину – расова, національна або релігійна нетерпимість.

Названі групи злочинів на ґрунті нетерпимості також мають загальні риси, які слід враховувати про розслідуванні кожної з названих груп. До загальних особливостей розслідування злочинів на ґрунті нетерпимості належать такі:

- необхідність ґрунтового доказування мотиву злочину;

- необхідність ретельного та глибокого дослідження особи підозрюваного/обвинуваченого, що безпосередньо пов'язане з доказуванням мотиву злочину;

- необхідність ретельного дослідження фактів, які передували вчиненню злочинів, такі як стиль життя підозрюваного/обвинуваченого, його інтереси, зв'язки за місцем проживання, навчання, участі у неформальних групах, об'єднаннях та організаціях, а також причин та умов формування виникнення мотиву національної, расової або релігійної нетерпимості;

– необхідність ретельного дослідження особи потерпілого, зокрема його раси, національності, віросповідання та інших властивостей, що роблять його вразливою категорією з точки зору дискримінаційних практик та наявності чи відсутності зв'язків між потерпілим та підозрюваним/обвинуваченим, що безпосередньо впливає на кримінально-правову кваліфікацію діяння;

– необхідність ретельної організації роботи з потерпілим, враховуючи особливості його особистості, зокрема необхідність забезпечити перекладача; необхідність проведення допиту потерпілого під час досудового розслідування в судовому засіданні, у тому числі шляхом проведення виїзного судового засідання, якщо цього вимагає стан здоров'я потерпілого у порядку, встановленому статтею 225 КПК;

– необхідність вжиття заходів із забезпечення явки потерпілого до суду і давання відповідних показань;

– необхідність застосування спеціальних знань, зокрема залучення спеціалістів до проведення слідчих (розшукових) дій та призначення відповідних експертиз, більшість з яких не є традиційними для слідчої практики, наприклад, залучення спеціалістів у галузі соціології, психології, кримінології щодо молодіжної субкультури, політології щодо діяльності політичних партій та рухів, які підтримують діяльність молодіжних угруповань націоналістичного спрямування, релігієзнавства при встановленні причин конфліктів, пов'язаних з релігійною нетерпимістю тощо.

На початковому і подальшому етапах розслідування злочинів, що вчиняються на ґрунті нетерпимості, необхідно враховувати такі положення КПК, які впливають на організацію досудового розслідування цього виду злочинів.

По-перше, КПК установлено додаткові правила щодо недопустимості злочинів, відповідно до яких відомості щодо характеру або окремих рис характеру підозрюваного, обвинуваченого є недопустимими на підтвердження винуватості підозрюваного, обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення. Однак, у цьому разі необхідно керуватися винятком із цього загального правила, встановленим у частині 2 статті 88 КПК, де йдеться про те, що докази та відомості, щодо характеру або окремих рис характеру підозрюваного, обвинуваченого, можуть бути визнані допустимими,

якщо вони подаються для доказування того, що підозрюваний, обвинувачений діяв з певним умислом та мотивом.

По-друге, КПК передбачає низку слідчих дій, частина яких до цього вважалася виключно оперативно-розшуковими заходами, а частина яких просто не існувала. Мова йде про негласні слідчі (розшукові) дії. Слід звернути увагу на те, що такі дії можуть проводитися лише при розслідуванні тяжких та особливо тяжких злочинів. Тобто в цьому випадку негласні слідчі (розшукові) дії можуть проводитися лише у розслідуванні умисного вбивства (п. 14 ч. 1 ст. 115 КК), умисних тяжких тілесних ушкоджень (ч. 2 ст. 121 КК), катування (ч. 2 ст. 127), вчинених з мотивів расової, релігійної та релігійної нетерпимості, а також порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або релігійних переконань, вчинених організованою групою або які спричинили тяжкі наслідки (ч. 3 ст. 161 КК).

По-третє, більшість насильницьких злочинів на ґрунті нетерпимості вчиняється неповнолітніми особами, провадження щодо яких здійснюється в особовому порядку, передбаченому Главою 38 КПК.

Основні недоліки у розслідуванні злочинів, вчинених на ґрунті нетерпимості, аналіз публікацій з зазначеної тематики та слідчо-судової практики свідчить про наявність низки недоліків у діяльності органів досудового розслідування при розслідування кримінальних справ про злочини, що вчиняються з мотивів нетерпимості.

По-перше, це висока латентність таких злочинів, яка посилювалася зневажливим ставленням правоохоронних органів до цих правопорушень, небажанням побачити їхню расистську чи дискримінаційну природу.

По-друге, це небажання потерпілих звертатись по допомогу до поліції, оскільки вони не вірять в ефективні дії правоохоронців щодо розслідування таких злочинів. Причиною не звернення до правоохоронних органів із заявами про факти насильства щодо іноземних громадян чи осіб без громадянства є й те, що деякі з них перебувають у країні нелегально, не знають своїх законних прав і не володіють мовою на рівні, який би дозволяв викласти їх скарги, а поліція не має адекватних можливостей для перекладу.

По-третє, якщо жертви зважуються звернутись до поліції, напади на ґрунті нетерпимості кваліфікуються у більшості випадків як хуліганство чи простий злочин проти життя і здоров'я людини, без врахування таких кваліфікуючих ознак щодо мотиву злочину. Це пов'язане з тим, що у розслідуванні цієї категорії злочинів найбільша кількість помилок допускається при дослідженні суб'єктивної сторони злочину, особливо мотиву вчинення злочину, що власне і відрізняє таку категорію злочинів від інших.

По-четверте, ці злочини мають складний механізм вчинення, що обумовлює складний механізм доказування, особливо доказування мотиву злочину з одного боку і відсутність необхідного і достатнього криміналістичного забезпечення розслідування таких злочинів – з іншого боку.

По-п'яте доволі рідкий характер спеціальних знань, які необхідні для розслідування та доказування, а також недостатнє експертне забезпечення розслідування таких злочинів, відсутність сформованих, офіційно апробованих та устаткованих судових експертиз дослідження «мови ненависті».

У розслідуванні цієї категорії злочинів необхідно пам'ятати про зазначені недоліки та не допускати їх у діяльності слідчих та прокурорів. Слід також мати на увазі, що Європейський суд з прав людини у своїх декількох рішеннях визнавав держави винними у порушенні прав людини у випадках, коли при розслідуванні злочинів мотив нетерпимості не розглядався взагалі, хоча для цього були підстави та коли такий мотив досліджувався не достатньо ретельно під час досудового розслідування злочинів.

Утиск – небажана для особи та/або групи осіб поведінка, метою або наслідком якої є приниження їх людської гідності за певними ознаками або створення стосовно такої особи чи групи осіб напруженої, ворожої, образливої або зневажливої атмосфери.

Приклади утиску:

– водій автобуса робить зневажливі коментарі в стосунку до пасажирів з пенсійними посвідченнями. Ці коментарі не стосуються когось конкретно, але вони принижують пенсіонерів та створюють напружену атмосферу;

– працівник зі східних країн є об'єктом принизливих жартів, що стосуються його зовнішнього вигляду, акценту, походження.

Дискримінація переважно виникає у контексті цивільних або адміністративних правовідносин, хоча формально все ще існує і кримінальна відповідальність за це явище (ст. 161 Кримінального кодексу). Однак на практиці кримінальна відповідальність застосовується тільки для переслідування такої крайньої форми дискримінації, як злочин на ґрунті ненависті.

Залежно від певних стереотипів, можна виділити такі основні **прояви ксенофобії** (нетерпимості).

1. *Расизм* – це переконання у тому, що одна раса за своєю природою краща, ніж інша. Виражається у почуттях неприязні, ворожості, страху, ненависті представників європеїдної раси до негроїдної, і навпаки.

2. *Етнофобія* – це нетерпиме ставлення до людей іншої нації, народу.

Різновидами *етнофобії* є такі прояви.

Шовінізм – проголошення однієї нації головнішою над іншими. Проявляється, як правило, у формі неповаги і принизливого ставлення народу однієї держави до народу іншої держави (вважаються більш слабкими, менш розвиненими тощо). Історичним прикладом шовінізму і крайньої форми націоналізму була політика фашизму.

Антисемітизм – це вороже ставлення до представників єврейського народу і їх культури.

Фашизм – ідеологія проголошення однієї нації головнішою, що заснована на політичній диктатурі та масовій пропаганді культу ненависті до інших представників націй. Як правило, супроводжується застосуванням насильства до окремих представників і груп населення, та встановленням крайніх форм дискримінації у всіх сферах життя.

Геноцид – це крайня форма (стадія) фашизму, сутність якої полягає у повному або частковому знищенні окремих груп населення або цілих народів. Геноцид може здійснюватися владними представниками відкрито, наприклад, через застосування зброї (в тому числі масового знищення), або завуальовано. Прикладом останньої форми може слугувати

політика керівництва ВКП(б) та уряду СРСР у 1932–1933 роках, яка призвела до організації штучного голоду і багатомільйонних смертей серед сільського населення на території Української СРР та Кубані.

3. *Релігійна нетерпимість* – це активна неприязнь до цінностей, поглядів і традицій прибічників інших релігійних вірувань, течій. Проявлятися вона може як на рівні особистісному у формі ворожого ставленні представників один до одного, так і у міжконфесійній боротьбі і протистоянні, появі релігійних, агресивно налаштованих фанатиків. Прикладом може бути розповсюдження у сучасному суспільстві нетерпимого ставлення мусульман до християн.

4. *Мовна антіпатія* – це вороже ставлення та неповага до особи, яка не володіє мовою місцевого населення.

5. *Сексизм* – це упереджене ставлення чоловіків до жінок, яке засноване на ідеології нерівності прав. Це стереотип домінування осіб однієї статі над іншою.

6. *Нетерпимість за віковою ознакою або станом здоров'я* – принизливе ставлення, неповага і упередженість до осіб похилого віку, інвалідів, ВІЛ-інфікованих, психічнохворих людей тощо.

7. *Гомофобія* – почуття ненависті по відношенню до гомосексуалістів; часто супроводжується внутрішніми страхами власних сексуальних фантазій та імпульсів⁴³⁰.

Сім'я, рід, плем'я, народ традиційно мають свій природний ареал заселення, у межах якого вони утворюють певні норми взаємовідносин, системи соціальних та моральних норм. Цей ареал нерідко виявлявся об'єктом суперництва та зазіхань з боку інших родів і племен. Поява сильного суперника майже завжди означала загибель аборигенного соціуму, полон його членів та перетворення їх в рабів чи продаж на чужину. На цьому соціальному тлі формуються поняття «свій» та «чужий». «Свій» – це опора, підтримка, надія і захист у разі потреби, «чужий» – тривожна невизначеність, можлива загроза, джерело небезпеки.

⁴³⁰ Орлова Т. А. Прояви ксенофобії як мотиву вчинення злочинів. *Процесуальне та техніко-криміналістичне забезпечення досудового розслідування* : тези доп. всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 28 листоп. 2019 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2019. С. 120–122.

Протягом багатьох століть соціуми намагалися триматися ізольовано, не допускати у своє середовище «чужих». Ця практика обґрунтовувалася відповідними теоретичними викладками та оцінками. Так елліни протиставлялися варварам. Це протиставлення абсолютизується в період Римської імперії. Потім «варвари» розорили Рим, колонізували Африку, Азію та Америку. Після цього поділ людей і народів на цивілізованих та варварів доповнили поділом людей за кольором шкіри та расовими ознаками. Формуються погляди, згідно з якими приналежність до тієї чи іншої раси є наслідком розумової та фізичної переваги чи неповноцінності людей.

Декларація, прийнята на міжнародній конференції в Дурбані (2001 р.), визнає, що расова ксенофобія і нетерпимість породжені, насамперед, колонізацією (стаття 6). Справді, ідеї етнічних, расових, культурних та релігійних відмінностей, переваги європейської культури та цивілізації над такими в Азії, Америці та Африці теоретично у XVIII–XIX ст. обґрунтовували деякі інтелектуали з Європи і потім використовувалися політичною владою континенту як ідеологічне обґрунтування колоніального панування. Пізніше на основі цих ідей сформувалася концепція расизму в США – в державі, на території якої рабство проіснувало більше трьох століть, а дискримінація чорного населення з судами Лінча, роздільним навчанням та расовою сегрегацією тривала ще століття після скасування рабства. Все це не могло не впливати і на решту світу. Потрібні були багатовікова боротьба і величезні зусилля, щоб поступово пом'якшити прояви расової дискримінації. Лише 1954 р. Верховний Суд США ухвалив рішення про незаконність расової сегрегації в школі. Апартеїд в ПАР був лише південноафриканським варіантом «американського способу життя».

Тільки після того, як афроамериканському населенню США вдалося досягти успіху і в країні розпочався процес десеґрегації суспільного життя, зрушення намітилися також в іншому світі. Декларація ООН «Про усунення всіх форм расової дискримінації», прийнята у 1963 році, та Міжнародна конвенція під тією ж назвою (1965 р.) трактують расову дискримінацію як «будь-яке розрізнення, виняток, обмеження або надання переваги, на основі расової ознаки, кольору шкіри,

походження, національної та етнічної приналежності, метою та результатом яких є нуліфікація прав людини та фундаментальних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній чи будь-якій іншій галузі суспільного життя»⁴³¹. Поширення ідей, заснованих на расовій зверхності чи ненависті, а також усі дії у цьому напрямі кваліфікуються як кримінальні злочини. Були оголошені незаконними та заборонені всі організації, що підбурюють до расової дискримінації. Щодо расової нетерпимості було виділено дві сторони: прояв расизму з боку білої людини – штучні, суб'єктивні та безпричинні, це самонавіяні уявлення про перевагу білих над кольоровими. Прояви расової нетерпимості з боку кольорових («чорний або кольоровий расизм») є природною реакцією у відповідь на поведінку колонізаторів, грабіжників, і насильників.

Суспільний прогрес, інтернаціоналізація міжнародного життя, зростання освіченості населення та його рівня життя автоматично не призводять до викорінення расових упереджень та расової дискримінації, але породжують їх нові форми та прояви. Первинно комісія з прав людини ООН до сучасних форм расизму та расової дискримінації відносила будь-яку форму дискримінації проти людей з іншим кольором шкіри, арабів та мусульман, прояви негрофобії та інших форм нетерпимості⁴³², до яких додалась і українофобія. Програма дій міжнародної конференції проти расизму, расової дискримінації, ненависті до всього іноземного та пов'язаної з ними нетерпимості (Дурбан, 2001 р.) значно розширила перелік форм нетерпимості. Крім названих вище, до нього ввійшли всі форми дискримінації, пов'язані з віком людини, її статтю, сексуальною орієнтацією, соціальним та економічним статусом, фізичними та інтелектуальними здібностями людини, станом здоров'я тощо⁴³³. «Расизм – це хвороба розуму та душі, яка вбила набагато більше людей, аніж деякі тілесні хвороби, та дегуманізував усе, до чого він мав стосунок» – з гіркотою

⁴³¹ Резолюція ГА ООН 1904 (XVIII) від 20 листопада 1963 р.

⁴³² Commission on human rights. Fifty-third session (E / CN. 4 / 1997 / 71. 16 January 1997). Implementation of the Programme of Action for the Second Decade to Combat Racism and Racial Discrimination. A. 3.

⁴³³ A / CONF.189 / 5. II. 1

говорив 31 серпня 2001 року Нельсон Манделла на відкритті цієї конференції.

Расова дискримінація заперечує права людини на рівність і згубно впливає на науку, культуру та освіту. Формально засудити расову дискримінацію та апартеїд не складно. Результативність практичної боротьби з расовою дискримінацією визначається вихованістю людини в душі нетерпимості до неї. Кожній людині – і білій, і чорній – необхідно прищепити переконання в тому, що колір шкіри, зумовлений виключно географічними та кліматичними факторами, ніяк не впливає на здібності та таланти людини, її гуманістичні якості.

Толерантність (від лат. *tolerantia* – терпіння) – поняття, яке характеризує низку проявів людського життя, взаємин людей, груп, верств і цілих суспільств між собою за різними параметрами. Синонімами толерантності є терпимість, доброзичливість, людяність, солідарність, повага, полікультурність, а антонімами – нетерпимість, релігійний та політичний фанатизм, расизм, ксенофобія та чимало проявів дискримінації. ООН епізодично організовує роки діалогу між цивілізаціями, а 16 листопада відзначають всесвітній день толерантності.

Толерантність і нетерпимість містять як позитивні, так і негативні аспекти. З одного боку, реальний світ є багатограним, поліетнічним, полікультурним та багатоконфесійним. Тисячі народів, сотні церков та релігійних вірувань, тисячі національних систем цінностей, мільйони норм життя та традицій – це та реальність, на яку кожна людина зобов'язана зважати. З іншого боку, кожен народ має унікальну, рідну саме для нього систему цінностей. Позитивне та негативне, добро та зло, милосердя та жорстокість, колективізм та індивідуалізм в будь-якому суспільстві завжди супроводжують та співвідносяться одне з одним. Нормальна поведінка людини – це розуміння природної різноманітності соціумів та систем цінностей, не прийняття зла та пороку в їх суспільному розумінні, нетерпиме ставлення до них. Тут, як не складно зауважити, представлено оптимальне поєднання толерантності відносно одних цінностей та нетерпимості щодо інших.

Будь-які виступи на користь расової, національної, релігійної ненависті слід заборонити законом, що передбачено

Міжнародним пактом про громадянські та політичні права (ст. 20, п. 2). Найефективнішим засобом є навчання людей культурним, релігійним, історичним та іншим традиціям народів світу. Така рекомендація міститься в документах міжнародної консультативної конференції щодо шкільної освіти (Мадрид, 23-25 жовтня 2001 р.). Справжня культура є неможливою без знання розмаїтих релігійних уявлень, теологічних доктрин та систем цінностей, без формування у людини поважного ставлення до поглядів інших людей та народів.

Доречно зазначити, що міжнародні документи про права людини трактують ксенофобію та нетерпимість дещо приземлено та прагматично. Так, рамкове рішення Європейського Союзу (2001 р.) спирається на те, що расизм і ксенофобія прямо порушують принципи свободи, демократії, поваги до основних прав людини та фундаментальних свобод. Згідно зі статтею № 3, (а) «расизм та ксенофобія» повинні означати переконання в тому, що раса, колір шкіри, релігійні переконання, національне чи етнічне походження є факторами, які визначають ставлення до індивідуумів чи груп, (б) під «расистською та ксенофобською групами» слід розуміти структуровані організації, які виникли в певний час, складається з більш ніж двох осіб і діють злагоджено, щоб здійснити порушення». До порушень, які кваліфікують як злочини, включають: суспільне спонукання до насильства або ненависті в расистських чи ксенофобських цілях або будь-яка інша расистська чи ксенофобська поведінка, яка може завдати істотних збитків індивідам чи групам; публічні образи чи погрози індивідам чи групам з расистських чи ксенофобських міркувань.

Ми згодні з правовою оцінкою ксенофобії та нетерпимості, яку надали міжнародні правозахисні організації, тому що багато проявів цих суспільних явищ вимагають непримиренної боротьби та рішучого викорінення. Водночас слід урахувати, що правова оцінка не завжди відповідає дійсності, яка детермінує певні форми нашої поведінки.

У соціологічному та філософському розумінні ксенофобія та нетерпимість мають ширший (зокрема і позитивний) зміст, аніж їхня правова інтерпретація. Людство досі продовжує використовувати захисні функції ксенофобії

та нетерпимості. Під час агресій проти Вітчизни суспільство свідомо формує у своїх членів ненависть до ворогів. Те саме роблять і агресори. Людина зростає та соціалізується в середовищі історичних, національних та культурних цінностей свого народу, своєї країни, свого суспільства і будь-яке відмінне від них уявлення стає для неї чужим і малозрозумілим, таким, до якого слід ставитися насторожено. Це – захисна реакція, яку навчали, вчать і навчатимуть з дитинства всіх людей. Терпимість не означає однакового ставлення до своїх та чужих цінностей. Вона означає, що кожен може жити відповідно до норм та цінностей своїх соціумів, не заперечуючи також прав людей з інших суспільств, з іншими цінностями. Звичайно, можна стверджувати, що всі народи та індивіди утворюють один людський рід, що всі вони зробили внесок у розвиток людської культури, яка згодом має стати єдиною. Це – світовий погляд, погляд начебто згори і з позицій тисячоліть. Але кожен із нас живе в середньому лише 6–8 десятиліть та у певному культурному середовищі, яке є зрозумілим для нас та максимально сприятливим. Як матір у кожного одна, і Батьківщина, культура, національні та інші цінності – одні.

Ми вчимо своїх дітей побоюватися чужих людей, в жодному разі їм не довіряти і бути з ними обережними. Страх перед чужим і невідомим є природним супутником людини і у розумному прояві виконує позитивну роль. Ця роль значно зростає, якщо ставлення людини до чужого не є ворожим, а їй властива терпимість.

Природно, що люди з усього світу скупчуються в місцях, де панує благополуччя, багатство, розкіш, відтак саме там зіштовхуються традиції, звичаї, культури, мови, ментальності та релігії. Нескладно уявити природну реакцію місцевого населення, яка породжує нові прояви ксенофобії та нетерпимості. Про це, наприклад, пише данський історик в онлайн-статті «Походження ксенофобії в Данії» (17 лютого 2006 р.). Данія – це держава, яку традиційно вважали однією з найдемократичніших і терпимих. Виникнення в ній ксенофобії автор пов'язує з появою в 1864 році в гомогенному данському суспільстві груп людей зі Сходу, особливо з Туреччини, з незрозумілим для корінного населення держави одягом, звичаями, поведінкою, та які не піддавалися асиміляції.

Окремі політичні партії, такі як «Данська народна партія», навіть включили ксенофобію (ісламофобію) в свої програмні документи, їх підтримала значна частини традиційного суспільства. Партії, суперники народної партії також застосували ксенофобську риторику, про що свідчить публікація карикатури на пророка Мухаммеда в данській пресі, яку підтримав голова данського уряду⁴³⁴. Оцінюючи згадану акцію, можна ствердно сказати, що ніхто не має права ображати релігійні почуття інших людей.

Наразі Європа досягнула найбільших успіхів у галузі визнання прав і свобод людини та народів. В Європейській конвенції про захист прав людини та основоположних свобод і Хартії фундаментальних прав Євросоюзу визнають рівність людей та засуджують ксенофобію. Проте самі європейські суспільства і значна частина їх населення пронизані зародженим тут духом ксенофобії, расизму, релігійної та іншої нетерпимості. Зараз він проник в Інтернет, що дозволяє проповідникам нетерпимості, расизму та фашизму здійснювати незаконну пропаганду. Відповідно до даних ООН, в 1997 році расова ненависть та неонацистські ідеї пропагувались на 600-ста веб-сайтах. У січні 1999 р. їх кількість зросла до 1426, а до 15 липня 1999 р. – до 2100. Попри те, дослідники розглядали цю цифру як значно занижену.

Відповідно до сучасної науки, права та свободи людини – це грандіозний та не завжди видимий для людського ока комплекс природних і соціальних умов, необхідних для функціонування індивіда як людини та громадянина, творця та працівника. Це – реальна можливість робити щось визначене і діяти відповідно до цього, дотримуючись визначених, напрацьованих суспільством протягом століть норм і правил життя. Право людини – це дія чи акт, необхідний для повноцінного життя, який здійснюється відповідно до норм суспільної моралі без шкоди для інших.

Майже всі міжнародні угоди, починаючи з Декларації прав людини, встановлюють чіткі межі, які ніхто не має права переступати, реалізуючи свої права та свободи,

⁴³⁴ A digression: Origins of xenophobia in Denmark. URL: <https://in-academy.uz/index.php/ejar/article/view/9258>

а також обов'язкові обмеження на цьому шляху (ВДПЛ, ст. 29). Більш детально це зафіксовано в Європейській конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. У 10 статті Конвенції спеціально зазначено, що здійснення свобод людини, яке «накладає обов'язки та відповідальність, може поєднуватися з формальностями, умовами, обмеженнями чи штрафними санкціями передбаченими законом та необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності чи суспільного спокою, з метою запобігання безпорядків та злочинів, захисту здоров'я та моралі, захисту репутації чи прав інших осіб...».

Суспільна безпека, громадська мораль, релігійні вірування людей, а також права і свободи інших є тими аспектами життя, зазіхати на які не можна за жодних умов. Максимальне сприяння реалізації прав і свобод людини створює гарантію поваги до норм суспільної моралі та релігійних вірувань людей. Свобода особистості означає оптимальні умови для всебічного розкриття індивіда як особистості та члена суспільства, як розумної істоти, творця та громадянина. Під свободою особистості розуміють властиву людині здатність долати (або, навпаки, уникати) чого-небудь, керуючись власним розсудком⁴³⁵ та узгоджуючи власну поведінку з нормами громадської моралі.

Отже, толерантність проявляється багатовимірно. Коротко її формулу можна звести до такого: кожна людина повинна ставитись до інших людей так, як хотіла б, щоб інші ставилися до неї. Вона повинна знати і постійно пам'ятати, що світ складний і різноманітний, різноманітні і люди, які його населяють, їхні культура, звичаї, традиції. Кожен має право чинити вільно і автономно відповідно до спільно вироблених норм суспільного життя, поважаючи свободу та автономію інших людей. Кожна людина має визначити своє ставлення до інших людей не за їхньою статтю, кольором шкіри, зовнішніми даними, а за їхньою поведінкою та вчинками. Водночас вона має бути нетерпимою до зла, свавілля, несправедливості, будь-яких проявів аморалізму. Терпимість –

⁴³⁵ Pufendorf S. Of the Law of Nature and Nations. Indianapolis, 1996. Book II. P. 74.

це утримання від будь-якого поганого вчинку. Людина повинна проявляти терпимість до будь-якого миролюбного індивіда, який займається своєю справою, і не позбавляти іншу людину її прав.

Ще однією фобією, яка щодня нарастає як сніжна куля, є фобія у спорті, де фанати команд, які грають між собою, дедалі частіше йдуть стіною одні на одних, розв'язуючи чи не міні-війни. Це є прямим наслідком комерціалізації спорту та його неправильною пропагандою. Спорт – це розвиток і демонстрація фізичних здібностей людини, її краси, радості та натхнення. Національні команди або окремі спортсмени дійсно виступають як актори масових видовищ, але головною все ж залишається краса спорту. І наші симпатії повинні належати спортсменам, незалежно від їхньої національної та командної приналежності.

Некоректним є акцент на боротьбі з ксенофобією, расизмом та пов'язаними з ними формами нетерпимості, а також з ідеями, які підтримують ці явища, оскільки боротьба лише загострює протиріччя, залучає до неї нові сили, ідеологічно та психологічно виправдовуючи одні тенденції та применшуючи інші. У цій так званій боротьбі містяться нові елементи фобії та нетерпимості. Засоби подолання антилюдських проявів ксенофобії та нетерпимості повинні бути швидше дієво практичними, ніж такими, що регламентують право і встановлюють заборони. Домінуючими тут мають стати знання, розуміння, взаємна довіра та доброзичливість людей, а не батіг і каземати. Ми пропонуємо змістити акценти з фізичної боротьби на боротьбу інтелектуальну, освітню, навчання, прищеплення, зміну навчальної траєкторії в напрямку розуміння різноманітності соціальних систем, культур, релігій, традицій. Чим більше людей у світі буде охоплено просвітництвом і дотримуватиметься правил і принципів життя своїх суспільств, тим менш ксенофобськими та расистськими і більш толерантними будуть ці суспільства та людство загалом.

До переліку злочинів, які іноді вчиняються за мотивом ненависті, зокрема, належать: агресивне водіння, знущання в школі, графіті, вандалізм тощо.

Деякі дії, пов'язані з ненавистю, такі як збори груп ненависті, мітинги та листівки, що охоплюють правову поведінку,

захищені Конституцією. Таким чином, проблема злочинів на ґрунті ненависті іноді також пов'язана з політичними акціями протесту (як-то законний мітинг груп ненависті чи протест спільноти проти злочинів на ґрунті ненависті).

Злочини на ґрунті ненависті – так звані злочини упередження, коли «злочинець закономірно вибирає жертву на підставі її раси, кольору шкіри, релігії, національного походження, етнічної приналежності, статі, інвалідності чи сексуальної орієнтації».

Якщо злочинець вчиняє злочин за різними мотивами, такими як ненависть до ознак жертви, злочин вважається таким, що був вчинений на ґрунті ненависті.

Злочин на ґрунті ненависті – це традиційний злочин, як-то вбивство або вандалізм із доданим елементом упередженості. На відміну від інших злочинів, злочини на ґрунті ненависті характеризуються більшою схильністю до насильства.

Вважають, що злочини на ґрунті ненависті відрізняються від інших і заслуговують додаткової уваги з низки причин. Іншими словами, злочинці, які вчиняють злочини на ґрунті ненависті, схильні до значного насильства, яке сягає за рамки підкорення жертви. За даними міжнародної неурядової організації *Freedom House*, у 2022 році зафіксували 105 випадків дій на ґрунті гомофобії/трансфобії, дискримінації та інших порушень прав людини. Уже кілька років поспіль спостерігається тенденція до зниження кількості зафіксованих кейсів. Слід зазначити, що з 2021 року через брак ресурсів монітори припинили документування незначних інцидентів, в яких були зауважені лише словесні образи та погрози у стосунках. Дії на ґрунті гомофобії/трансфобії та мова ворожнечі з боку приватних осіб або груп були відзначені у 39 кейсах, 22 із них можна схарактеризувати як злочини ненависті, а 17 – як інциденти ненависті. У трьох випадках було зафіксовано прояви мови ворожнечі⁴³⁶.

У 2024 році мережа моніторингу Центру «Наш світ» зафіксувала 75 випадків порушень, мотивованих гомофобією

⁴³⁶ Freedom House про злочини на ґрунті ненависті: річний звіт 2022 року. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2023-04/FH-AnnualReport2022-UA_v05.pdf

чи трансфобією, дискримінацією та іншими порушеннями прав людини. Це на 19 випадків більше порівняно з 2023 роком, коли було зафіксовано 56 таких порушень. Серед них 36 випадків кваліфікували як злочини на ґрунті ненависті, а 22 – як інциденти ненависті⁴³⁷.

2024 року в Україні зафіксували 51 випадок агресії на ґрунті нетерпимості та мови ворожнечі щодо СОГІ. З них 33 випадки класифікували як злочини ненависті, 17 – як інциденти ненависті, а у 7 випадках були прояви мови ворожнечі. Найбільш поширеними видами порушень стали *(примітка: кожен із наведених випадків може включати декілька ознак порушень. Зростання кількості інцидентів свідчить про необхідність ефективнішого правового захисту та суспільної реакції на дискримінацію)*:

- образи, приниження гідності, погрози – 36 випадків;
- фізичне насильство – 31 випадок;
- втручання у приватне життя – 13 випадків;
- розголошення чи погроза розголошення конфіденційної інформації – 9 випадків;
- напади на ЛГБТІК-центри чи активістів – 8 випадків;
- умисне знищення або пошкодження майна – 8 випадків;
- шантаж і вимагання – 6 випадків;
- гомофобні написи / заклики (мова ворожнечі) – 7 випадків;
- гомофобія / трансфобія в сім'ї – 4 випадки;
- погрози зброєю та/або її застосування – 3 випадки;
- розбій – 1 випадок⁴³⁸.

Порівняно з попереднім роком кількість фізичних нападів зросла, зокрема, через підвищення активності ЛГБТІК-організацій і водночас спроби гомофобних груп зірвати заходи.

Що стосується взаємодії з правоохоронними органами, то у 33 випадках постраждалі зверталися до поліції, подавали заяви або брали участь у слідчих діях. Проте

⁴³⁷ URL: <https://zmina.info/news/u-2024-roczni-czentr-nash-svit-zafiksuvav-75-vypadkiv-gomofobiyi-transfobiyi-ta-dyskryminacziyi-za-oznakamy-sogi/>

⁴³⁸ Там само.

у 11 випадках правоохоронці порушували права потерпілих. Найпоширенішими проблемами були ігнорування мотивів нетерпимості та кваліфікація злочинів як звичайних побутових правопорушень.

Порушення прав людини за ознаками СОГІ зафіксували у різних сферах. Зокрема, у Збройних силах України задокументували чотири випадки дискримінаційних дій, серед яких образи, погрози, застосування фізичного та сексуального насильства. У сфері трудових прав відбулося п'ять порушень, які включали доведення до звільнення, погіршення умов праці та випадки сексуальних домагань. В освітньому середовищі помітили два випадки упередженого ставлення: один пов'язаний із заниженням оцінок, інший – із втручанням у приватне життя. Також у доступі до товарів і послуг виявили сім випадків дискримінації, зокрема у сфері обслуговування⁴³⁹.

Злочини на ґрунті ненависті часто призводять до того, що безпосередня жертва нападу страждає від психологічного стресу, такого як депресія, занепокоєння і відчуття підвищеної вразливості, недостатня концентрація і довільне переосмислення інциденту. Порівняння між жертвами злочинів на ґрунті ненависті та іншими злочинами демонструють, що жертви злочинів на ґрунті ненависті значно частіше бояться, очікують, мають застереження, що знову стануть жертвами додаткових віктимізацій, і їм некомфортно відвідувати район, де вони стали жертвами. Жертви злочинів на ґрунті ненависті також частіше мають з проблеми зі здоров'ям, труднощами в подолання віктимізації. Деякі жертви злочинів на ґрунті ненависті частіше страждають від посттравматичного стресового розладу порівняно з іншими типами жертв.

Злочини на ґрунті ненависті можуть посилити страх у сім'ї жертви, а також призвести до негативних наслідків, описаних вище. Очевидно, що злочини на ґрунті ненависті можуть вплинути на мобільність членів цільових спільнот. Тобто люди обмежують своє повсякденне переміщення лише тими середовищем, в якому вони відчувають себе у безпеці.

⁴³⁹ URL: <https://zmina.info/news/u-2024-roczni-czentr-nash-svit-zafiksuvav-75-vypadkiv-gomofobiyi-transfobiyi-ta-dyskryminacziyi-za-oznakamy-sogi/>

Ці реакції можуть підірвати згуртованість спільноти та створити напругу у відносинах між поліцією та спільнотою. Злочини на ґрунті ненависті можуть призвести до відповідної реакції проти нападників з боку спільноти, до якої належить жертва, та створити ситуацію схожу на феодальну. Така подія ще більше підірве суспільну безпеку та стабільність спільноти.

Діяльність поліції, яка мінімізує злочини на ґрунті ненависті та/або ігнорує застереження жертви, може мати негативні наслідки. Деякі особи можуть знову почуватися жертвами офіційної відповіді щодо їх первинної віктимізації.

Поняття расизму та ксенофобії є важливим елементом міжнародних норм, що ґрунтуються на міжнародних конвенціях та договорах, а також на діяльності міжнародних організацій. Хоча походження обох термінів різне – расизм походить від французького *la race* (рід, родинна група), а ксенофобія – від давньогрецького *ksenós* – іноземець – та *phóbos* – страх – вони, по суті, є двома сторонами одного й того ж явища. У той час як расизм припускає перевагу одних груп над іншими, ксенофобія підкреслює відразу до іншості. Обидва поняття є взаємодоповнювальними, і як соціальні явища вони майже завжди виникають разом, підсилюючи один одного.

З соціологічної точки зору, расизм – це система норм і поглядів, заснованих на культурі, які, незалежно від прийнятих припущень і цілей, призводять до привілейованого становища в суспільстві одних груп над іншими. У літературі наголошується на прагненні привілейованих груп зберегти статус-кво щодо ксенофобських настроїв серед привілейованих груп, що виникає як наслідок відчуття загрози та бажання зберегти ієрархію в ситуації соціальних та економічних змін.

Для політологів та юристів расизм наразі є політичною та соціальною доктриною, яка, хоча й не набуває обґрунтування в природничих чи соціальних науках, стала значно популярною в 19-му та 20-му століттях. Завдяки утилітарним тенденціям расизм слугував для виправдання расової сегрегації, системи апартеїду, а також як лейтмотив у процесі деколонізації та розвитку певних регіональних рухів. Із цієї причини не існує єдиного, загальноприйнятого визначення, окрім твердження про перевагу одних соціальних груп

над іншими та соціальних вимог, які з цього випливають. У конвенціях та інших міжнародних документах існує тенденція приймати загальну категорію «расової дискримінації» без розрізнення раси та етнічного походження через відсутність наукової основи для першого та широких антропологічних дебатів щодо другого.

6.3. Міжнародний досвід протидії расизму та ксенофобії

Згідно з «Міжнародною конвенцією про ліквідацію всіх форм расової дискримінації» (1966 р.), «вираз «расова дискримінація» означає будь-яке розмежування, виключення, обмеження або перевагу на основі раси, кольору шкіри, походження, національного чи етнічного походження, яке має на меті або наслідком анулювання або порушення визнання, користування або здійснення на рівних засадах прав людини та основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній або будь-якій іншій сфері суспільного життя»⁴⁴⁰.

Незважаючи на багаторічні зусилля та розгалужену міжнародну систему, бракує статистичних даних та порівняльних досліджень, які б дозволили чітко визначити масштаби цього явища. Як зазначено у звіті Агентства ЄС з основних прав (FRA), лише деякі країни ведуть статистику, яка ґрунтується на різних визначеннях та методах збору даних, що перешкоджає порівнянню та агрегуванню результатів⁴⁴¹. Незважаючи на це, проведене дослідження дозволяє виявити дуже високу поширеність цього явища. В опитуванні EU-MIDIS, в якому взяли участь 23500 представників національних меншин або іммігрантів у країнах ЄС, чверть із них ідентифікували себе як жертви расистського злочину (нападу, погроз або серйозних домагань)⁴⁴². Слід наголосити,

⁴⁴⁰ Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_105#Text

⁴⁴¹ Report on Racism and Xenophobia in the Member States of the EU. FRA, 2007. URL: http://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/11-ar07p2_en.pdf.

⁴⁴² Злочини на ґрунті ненависті в Європейському Союзі. FRA, 2012. URL: http://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_factsheet_hatecrime_pl_final.pdf.

що така ситуація виникає в регіоні з найбільш розвиненою системою захисту прав людини, де значну роль виконують Суд Європейського Союзу та Європейський суд з прав людини, а також багато регіональних організацій, що займаються цим питанням. Бракує достовірних даних для Азії, Африки чи Південної Америки. У випадку Азії проблеми зі ставленням до меншин стають одними з головних для міжнародної політики. Нещодавно завершена громадянська війна на Шрі-Ланці, конфлікт у Східному Тиморі та Кашмірі, численні проблеми в Китаї та ворожість до іммігрантів (китайців та корейців на Філіппінах та в багатьох інших країнах Південно-Східної Азії, індонезійців, індійців та Шрі-Ланці, у країнах Перської затоки, а також питання статусу біженця в Непалі) формують тривожну картину, яка посилюється питанням кастової системи в Індії та преференціями, пов'язаними з народженням у Китаї чи Північній Кореї.

На міжнародній арені офіційні спроби боротьби з расизмом та ксенофобією розпочалися на міжурядовому рівні з пропозиції Японії під час Паризької мирної конференції 1919 року. Тоді було запропоновано проект поправки до статті 10 Лісабонського договору. Стаття 21 Статуту Ліги Націй спрямована на забезпечення рівності між державами та народами та на зобов'язання держав до недискримінації за ознакою раси чи національності (так звана Пропозиція про расову рівність)⁴⁴³. Незалежно від причин подання пропозиції, винесення питання рівності на всесвітню конференцію мало основне значення. Пропозиція, підтримана 11 з 16 делегатів з правом голосу від держав-учасниць, була, однак, відхилена головою зустрічі, президентом США Вудро Вільсоном, за сильної підтримки делегатів Великої Британії, які рішуче протестували проти запропонованої поправки.

Міжвоєнний період та агресивний націоналізм, що його супроводжував, не сприяли розробці системи запобігання та боротьби з расизмом та ксенофобією. Лише досвід Другої світової війни проклав шлях для нових рішень. Нова система сформувалася в результаті рішень, прийнятих

⁴⁴³ Shimazu N., Japan, Race and Equality: The Racial Equality Proposal of 1919, Oxford 2012, s. 115.

на регіональному рівні, які чітко враховували роль європейських організацій. Однак роль універсальної організації та системи, створеної в рамках Організації Об'єднаних Націй, не може бути применшена.

Статут Організації Об'єднаних Націй, основоположний акт Організації Об'єднаних Націй (ООН), вже у своїй преамбулі визначає причину створення організації як таку, що ґрунтується на необхідності відновлення віри в основні права людини, в гідність і цінність людської істоти, та рівні права жінок і чоловіків. У статті 1, пункті 3, держави-члени зобов'язуються «сприяти та заохочувати повагу до прав людини та основних свобод для всіх без винятку раси, статі, мови чи релігії»⁴⁴⁴.

Три роки по тому, 10 грудня 1948 року, Генеральна Асамблея прийняла Загальну декларацію прав людини. У статті 1 закріплено: «Усі люди народжуються вільними та рівними у своїй гідності та правах», а стаття 2 додає, що «кожна людина має право на всі права та свободи, проголошені в цій Декларації, без різниці раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних поглядів чи інших переконань».

Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), заснована в 1945 році, також чітко зазначає в першому пункті свого статуту, що організація прагне «сприяти миру та безпеці шляхом розвитку співробітництва між народами в освітніх, наукових та культурних питаннях для забезпечення загальної поваги до справедливості, закону, прав людини та основних свобод, які Статут Організації Об'єднаних Націй визнає для всіх людей, незважаючи на расу, стать, мову чи релігію»⁴⁴⁵. Масштаби та характер заходів, яких вжило ЮНЕСКО, спонукали його прийняти численні декларації, найважливішою з яких є Декларація про расизм та расові упередження, прийнята в листопаді 1978 року, яка визнала расизм таким, що суперечить етиці та моралі. Подібні позиції також зайняли інші спеціалізовані організації, серед яких Міжнародна організація праці в 1958 році, її Конвенція про дискримінацію в галузі праці.

⁴⁴⁴ Статут Організації Об'єднаних Націй. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text

⁴⁴⁵ Статут ЮНЕСКО. URL: [http://portal.unesco.org/en/ev.php URL_ID=15244&URL_DO=DO_TOPIC&](http://portal.unesco.org/en/ev.php_URL_ID=15244&URL_DO=DO_TOPIC&)

Винятково боротьбі з расизмом була присвячена Декларація Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (ДЕРД), прийнята 20 листопада 1963 року в результаті зростання антисемітських інцидентів у різних частинах світу. Вона засуджувала дискримінацію за ознакою раси, кольору шкіри чи етнічного походження як образу людської гідності та суперечила принципам Статуту Організації Об'єднаних Націй. Її прямим наслідком стала Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (МКЛРД), прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 21 березня 1965 р. У ній подано широке визначення расової дискримінації, яка, згідно зі статтею 1, «означає будь-яке розмежування, виключення, обмеження або перевагу на основі раси, кольору шкіри, походження, національного чи етнічного походження, що має на меті або наслідком анулювання або порушення визнання, здійснення або реалізації на рівних засадах прав людини та основних свобод у політичній, економічній, соціальній та культурній сферах або будь-якій іншій сфері суспільного життя»⁴⁴⁶. У наступних статтях сторони Конвенції засуджують расову сегрегацію та апартеїд, зобов'язуючись ліквідувати їх на своїй території та протидіяти їх повторному введенню. Для нагляду за здійсненням широкого спектру заходів щодо боротьби з расизмом та ксенофобією було створено Комітет з ліквідації расової дискримінації (КЛРД). Комітет отримав три процедури в рамках свого мандату для моніторингу правових, судових, адміністративних та інших дій, що вживаються державами-учасниками Конвенції для боротьби з расовою дискримінацією. Перша процедура передбачає зобов'язання підписантів подавати періодичні звіти до Конвенції; друга передбачає, що держави можуть подавати скарги проти інших держав; а третя дозволяє окремим особам або групам осіб, які вважають себе жертвами расової дискримінації, подавати скарги до Комітету з ліквідації расової дискримінації проти держави⁴⁴⁷.

⁴⁴⁶ Повний текст Конвенції та додаткова інформація з цієї теми. URL: <http://www2.ohchr.org/english/law/cerd.htm>.

⁴⁴⁷ Більше інформації на вебсайті Комітету. URL: <http://www2.ohchr.org/english/bodies/cerd/index.htm>.

Практичним проявом антирасистських зусиль стала Міжнародна конвенція про припинення злочину апартеїду та покарання за нього.

Хоча однозначно засуджувала расову сегрегацію, вона також охоплювала питання расових злочинів та геноциду. Кампанія, проведена у зв'язку з прийняттям цієї конвенції, стала одним із елементів мобілізації світової громадської думки та сприяла припиненню апартеїду в Південній Африці в результаті мирного процесу. ООН створила Місію спостерігачів у Південній Африці (ЮНОМСА) для підтримки Національної мирної угоди (НМУ) між різними політичними партіями. Головною метою НМУ було припинення бойових дій та насильства для забезпечення мирного демократичного переходу. Місія також відповідала за моніторинг виборів на всіх рівнях. Незважаючи на невеликий розмір, ЮНОМСА брала участь у переговорах між сторонами, успішно виступаючи посередником та медіатором. 25 квітня 1994 року в Південній Африці відбулися вільні та демократичні вибори, що поклало край ері апартеїду. Інші зусилля, зокрема пов'язані з ізраїльсько-палестинським конфліктом, були не такими ефективними. Дії Ізраїлю проти палестинського народу були засуджені в низці резолюцій Генеральної Асамблеї та Ради Безпеки ООН, зокрема тих, що стосуються расової дискримінації, наприклад, Резолюції 2535, 2546, 2792, і особливо Резолюція 3379 від 1975 року (скасована під тиском Сполучених Штатів у 1991 році в Резолюції 4686, яка була умовою участі Ізраїлю в Мадридській мирній конференції)⁴⁴⁸. Дух цієї резолюції, незважаючи на скасування самої резолюції, відчувається й сьогодні, наприклад, у резолюціях Дурбанської конференції (2001). Проблема дискримінації за походженням та расою особливо очевидна стосовно Палестинської адміністрації. Інші заходи ООН були спрямовані на сприяння боротьбі з расизмом і ксенофобією та стимулювання їх обговорення. До них належали, крім іншого, три послідовні десятиліття боротьби з расизмом і расовою дискримінацією, проголошені з 1973 року (третє, після дворічної перерви, у 1994 році).

⁴⁴⁸ Усі резолюції Генеральної Асамблеї ООН доступні за адресою: <http://www.un.org/documents/resga.htm>, резолюції Ради безпеки ООН: <http://www.un.org/en/sc/documents/resolutions/index.shtml>.

Свою роль також виконали всесвітні конференції з боротьби з расизмом і расовою дискримінацією в Женеві (1978, 1983) та Всесвітня конференція з боротьби з расизмом, расовою дискримінацією, ксенофобією та пов'язаною з ними нетерпимістю в Дурбані (2001, 2009). Слід підкреслити, що самі конференції є лише кульмінацією процесу консультацій та обговорень, який проводиться в регіонах і на різних рівнях (міжурядовому, міжвідомчому, на форумах спеціалізованих організацій, а також між неурядовими та неформальними організаціями)⁴⁴⁹. Конференції також є полем для активних дипломатичних зусиль і викликають значні емоції. Критика Ізраїлю під час конференції у Дурбані (2001) та Женеві (2009) призвели до бойкоту наступної конференції з питань расової дискримінації та расизму, запланованої на 2011 рік у Нью-Йорку (так званої Дурбан III), 14 країнами (включаючи Ізраїль, США, Велику Британію та Польщу).

Окрім діяльності на урядовому рівні, ООН також реалізує численні програми, присвячені боротьбі з расизмом та ксенофобією, а також розвитку толерантності. Серед найвідоміших проектів – фінансований ЮНЕСКО – «Стежка рабства», який працює над розумінням механізмів та історії, а також сучасних вимірів рабства. Він став основою для загального визнання проблеми під час Дурбанської конференції. Впроваджується з 1994 року.

Міжнародна коаліція міст проти расизму – заснована на регіональних мережах, коаліція міст, які обмінюються передовим досвідом та ідеями щодо боротьби з расизмом та ксенофобією. Проект реалізується з 2004 року.

Просування толерантності впроваджується, зокрема, в постконфліктних регіонах, з акцентом на шкільній освіті з питань толерантності та доповненням навчальних програм змістом, пов'язаним з боротьбою з расовою дискримінацією та нетерпимістю. Проект був створений у зв'язку з Міжнародним роком толерантності ООН у 1995 році.

Закінчення Другої світової війни та тиск громадської думки, пов'язаний з процесом деколонізації та створенням

⁴⁴⁹ Офіційний вебсайт Дурбанської конференції. URL: <http://www.un.org/WCAR/index.html>.

нового повоєнного порядку, призвели до швидкого розвитку системи протидії та боротьби з расизмом та ксенофобією в Європі. Розвиток системи мав свою динаміку, зумовлену політичними факторами, особливо в початковий період, унаслідок біполярного суперництва та холодної війни. Західноєвропейські країни створили Раду Європи в 1949 році, яка через рік прийняла основоположну Конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод, також відому як Європейська конвенція з прав людини (ЄКПЛ). Стаття 14 чітко забороняє дискримінацію, визнаючи, що «користування правами та свободами, викладеними в цій Конвенції, забезпечується без дискримінації за будь-якою ознакою, такою як стать, раса, колір шкіри, мова, релігія, політичні чи інші переконання, національне чи соціальне походження, належність до національної меншини, майнове становище, народження чи будь-який інший статус».

Згідно з початковою версією ЄКПЛ, система протидії дискримінації та захисту прав людини ґрунтувалася на трьох інституціях:

- Європейській комісії з прав людини (ЄКПЛ);
- Європейському суді з прав людини (ЄСПЛ);
- Комітеті міністрів Ради Європи (КМРЕ).

Спочатку ЄСПЛ мав на меті провести попередній розгляд справ та вжити заходів для досягнення мирного врегулювання. Якщо компроміс не був досягнутий, справи мали бути передані до двох інших органів. Через спрощення процедури та значне збільшення кількості членів Ради Європи, на яких поширюється дія конвенції, ЄСПЛ припинив свою діяльність у 1998 році, після чого завершив лише розгляд раніше прийнятих справ.

Суть новаторства системи, запровадженої Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод, полягала і залишається в процедурі, яка дозволяє будь-якій особі, яка вважає, що її права були порушені, подати до суду на державу-учасницю конвенції. Після спрощення системи ця процедура повністю реалізується Європейським судом з прав людини, функціонування якого контролюється Комітетом міністрів Ради Європи. У функціонуванні самого Суду особливо роль виконують його рішення, які створюють точні рамки

та вказують процедури розгляду реальних справ, і водночас, спираючись на судову практику, є прикладом для європейських судових та правових систем. З технічної точки зору, важливо зазначити, що Суд є наглядовим органом Конвенції, а не безпосередньо Ради Європи, на відміну від Парламентської Асамблеї, Комітету міністрів чи Генерального секретаря.

Завдяки внесенню доповнення до ЄКПЛ у Протоколі № 12, яке забороняє дискримінацію також щодо національного законодавства, незалежно від того, чи права, закріплені в ньому, включені до ЄКПЛ, Європейський суд з прав людини номінально отримав право розглядати широкий спектр правових справ. Дебати щодо положень Протоколу призвели до ситуації, коли велика група держав, що підписали Конвенцію, відмовилася її ратифікувати. Однак після ратифікації 17 державами Протокол № 12 набув чинності у квітні 2005 року, а у 2009 році Суд виніс своє перше рішення у справі, пов'язаній з цим протоколом до Конвенції.

Справа *«Сейдича та Фінчі проти Боснії та Герцеговини»* продемонструвала ефективність та важливість нового протоколу та самого Суду. Вона стосувалася виборчого законодавства, яке через попередній конфлікт вимагало від кандидатів декларувати свою приналежність до сербської, боснійської або хорватської громади. Через своє ромське та єврейське походження Сейдич і Фінчі відмовилися декларувати свою приналежність у цих рамках, відтак були позбавлені можливості балотуватися на президентських виборах. У своєму рішенні Суд постановив, що дискримінація особи за етнічним походженням особи є формою расової дискримінації і не може бути виправдана навіть у такій делікатній справі, як мирна угода⁴⁵⁰. Аналогічно інші приклади судової практики стали обов'язковими, вказуючи на належний спосіб формулювання та впровадження закону та функціонування державних інституцій без дискримінації та расизму.

З точки зору визначення, питання расової дискримінації детально описано Європейською комісією проти расизму

⁴⁵⁰ ECtHR, *Sejdić and Finci v. Bosnia and Herzegovina* (Nos. 27996/06 and 34836/06), 22 grudnia 2009 r. System wyborczy Bośni i Hercegowiny uległ zmianie w 2011 roku w linii zgodnej z opinią Trybunału.

та нетерпимості (ЄКРН), створеною в 1993 році. Цей спеціалізований, незалежний моніторинговий орган Ради Європи, який займається питаннями боротьби з расизмом, дискримінацією, ксенофобією, антисемітизмом та нетерпимістю, створив широкий каталог расової дискримінації, включаючи дискримінацію за ознакою «раси, кольору шкіри, мови, релігії, національності або національного чи етнічного походження»⁴⁵¹. Цей каталог посиляється на Міжнародну конвенцію ООН про ліквідацію всіх форм расової дискримінації. ЄКРН, яка контролює дотримання та законність дій у зв'язку з Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод, також визнала, що підставою для ідентифікації особи як члена етнічної, національної чи расової групи незалежно від інших міркувань, є її самоідентифікація. Це рішення запобігає дискримінації груп, які не визнаються державами, та призводить до індивідуалістичного підходу до ідентифікації.

Досягнення Ради Європи у сфері захисту прав людини, зокрема протидії дискримінації та боротьби з расизмом і ксенофобією, отримали визнання та стали причиною для унікальної угоди між двома автономними міжурядовими організаціями, Радою Європи та Європейським Союзом, після створення останнім Європейського центру моніторингу расизму та ксенофобії (EUMC) зі штаб-квартирою у Відні у 1997 році. Десять років по тому EUMC, разом зі створеною ним мережею моніторингу Raxen, був включений до новоствореного Європейського агентства з основних прав (FRA).

Це призвело до часткового включення досягнень Ради Європи у цій галузі до правової системи Європейського Союзу. Хоча створення самого FRA супроводжувалося несприятливими коментарями з боку високих представників Ради Європи, на практиці вона часто використовує його досягнення. Хоча законодавство Європейського Союзу прямо не згадує мову, колір шкіри, етнічне чи національне походження як об'єкти захисту від дискримінації, їх визнають захищеними елементами національної ідентичності. Варто зазначити,

⁴⁵¹ ECRI General Policy Recommendation No. 7 on National Legislation to Combat Racism and Racial Discrimination, CRI(2003)8, przyjęte 13 grudnia 2002, paragrafy 1(b) and (c).

однак, що документи та рішення органів Ради Європи стосуються питання дискримінації, особливо в контексті національності, у більш широкому сенсі, тоді як у Європейському Союзі ця тема більш вузько зосереджена на питаннях, пов'язаних зі свободою пересування.

Новостворене Європейське агентство з основоположних прав відповідає за збір матеріалів, моніторинг, підготовку аналізів та надання експертної підтримки іншим інституціям ЄС у сфері основоположних прав відповідно до Європейської хартії основоположних прав від 7 грудня 2000 року та юридично закріпленої після внесення змін у Лісабонському договорі, підписаному 13 грудня 2007 року. До його завдань також входить підтримка контактів з іншими міжнародними організаціями у відповідній сфері. Незважаючи на невеликий бюджет, висновки, сформульовані FRA, мають широкий резонанс і використовуються на практиці органами ЄС⁴⁵².

У правовій системі Європейського Союзу в контексті питання, яке обговорюємо, особливе значення мають рішення, прийняті в червні 2000 року у формі директиви, що забороняє дискримінацію за ознакою раси чи етнічного походження у сферах зайнятості, соціального захисту, освіти, товарів та послуг. На думку багатьох експертів, ця директива започаткувала появу нового «соціального права» замість «трудового права», розширила фундаментальні сфери інтересів Європейської Комісії. В Європейському Союзі вперше була прийнята директива, що стосується дискримінації в широкому сенсі, яка змінила чинне раніше прагматичне правило та обмежила діяльність Союзу сферами ринку та зайнятості.

Конкретна міжнародна ситуація та регіональні проблеми призвели до своєрідної еволюції системи протидії дискримінації та боротьби з расизмом в Америці. Хоча перші положення щодо прав людини в Західній півкулі датуються 1826 роком, коли Панамський конгрес підписав Договір про Союз, Лігу та Постійну конференцію, який містив положення про спільну боротьбу з рабством у статті 27, опір Сполучених Штатів суттєво вплинув не лише на виконання

⁴⁵² Вебсайт FRA. URL: <http://fra.europa.eu/en/about-fra/how-we-do-it/how-our-work-is-used>

цих положень, а й на розвиток співпраці, хоча й повністю не поклав їй край.

Ще в 1902 році Друга Конвенція американських держав прийняла документ глобального значення – Конвенцію про права іноземців. Наступні конференції розширили її положення, збільшили перелік прав та захист у таких сферах, як зайнятість, умови праці, рівень життя та принципи політичного притулку. Воєнний клімат та антагонізм, який зроставав, також призвели до прийняття у 1938 році резолюції «Про захист від переслідувань за расовою та релігійною ознакою», а в результаті Другої світової війни у 1945 році – резолюції «Про засудження переслідувань євреїв».

У 1948 році в Боготі було прийнято Статут Організації американських держав, який у статті 5-ій (нині стаття 13) містив формулу недискримінації, порівняну зі статтею 1 Статуту Організації Об'єднаних Націй. У ньому було зазначено, що «американські держави визнають основні права особи без розрізнення раси, національності, релігії чи статі», додатково визнають у статті 13 (нині стаття 17) обов'язок держави поважати права особистості та принципи загальнолюдської моралі. Обмежена кількість положень була доповнена Резолюцією XXX, прийнятою на тій самій конференції Американською конвенцією про права та обов'язки людини. Цей документ, у контексті боротьби з расизмом та ксенофобією, детально визначав та описував права особистості, особливо щодо державного апарату. У преамбулі до конвенції зазначено, що «всі люди вільні та рівні у своїй гідності та правах, і будучи наділеними за природою, розумом і совістю, повинні ставитися один до одного як до братів». На практиці в Міжамериканському суді з прав людини та Міжамериканській комісії з прав людини загальноприйнятою практикою стало визнавати його законом, який повністю є обов'язковим для всіх членів ОАД, і навіть поширювати його застосування в країнах, які його не ратифікували (такі як Куба чи Сполучені Штати).

Через внутрішні проблеми та конфлікти, включаючи пропаганду та політичне зловживання питаннями, пов'язаними з дискримінацією, період холодної війни ознаменувався

ускладненням розвитку регіональної системи захисту від етнічної та расової дискримінації в рамках ОАД. Значною такою була інтенсивність порушень інших прав людини, включаючи питання, пов'язані з державним насильством, катуваннями тощо. Однак це не означає, що питання дискримінації за походженням або етнічною чи расовою приналежністю перестали бути проблемою, про що свідчать, наприклад, думки експертів щодо джерел так званої футбольної війни між Сальвадором і Гондурасом, які підкреслюють важливість міграції та ставлення до іммігрантів.

Наразі питання расизму та боротьби з ксенофобією не входять до пріоритетів ОАД. На відміну від катувань чи особистої свободи, вони не були предметом окремих регулювань, і будь-які питання, пов'язані з ними, є елементами ширших конвенцій. Попри те, триває робота з підготовки преамбули до Міжамериканських юридично зобов'язуючих документів проти расизму та расової дискримінації та проти всіх форм дискримінації та нетерпимості. Робоча група, створена у 2005 році, схоже, наближається до остаточних висновків, запропонувавши спільну позицію щодо більшості раніше розбіжних та суперечливих питань на своєму засіданні у січні 2013 року.

Боротьба з расизмом та ксенофобією досі перебуває на стадії розвитку. Хоча ООН та деякі регіональні організації розробили правові норми та встановили гарантії для забезпечення їх впровадження (особливо в Європі), на практиці більшість населення світу виключені з юрисдикції цих установ. Надмірна експлуатація цієї теми в політичних дебатах між партіями холодної війни та її часто інструментальне трактування країнами, які є не приєднаними, призвели до ситуації, коли практичне впровадження гарантій (особливо зовнішніх щодо держави) стикається з величезними труднощами. Це надає роботі незалежних установ, включаючи неурядові організації, ще більшої цінності. Вони формують підтримку та підвищують обізнаність про важливість боротьби з дискримінацією та ксенофобією в усьому світі.

Питання для самоконтролю

1. Що таке злочини на ґрунті ненависті та якої шкоди вони завдають особистим свободам громадян та громадській безпеці?
2. З яких ключових елементів складаються злочини на ґрунті ненависті?
3. Чи можуть злочини на ґрунті ненависті стати важливим індикатором розколу суспільства та раннім попередженням початку соціального або етнічного конфлікту?
4. Які Ви можете виділити ознаки злочинів на ґрунті ненависті?
5. З якими перешкодами під час моніторингу та обліку злочинів на ґрунті ненависті стикаються працівники правоохоронних?
6. Чи достатньо прозорими та логічно обґрунтованими є правила та процедури порядку обліку злочинів на ґрунті ненависті, якими керуються правоохоронні органи?
7. У зв'язку з чим проблема злочинів на ґрунті ненависті в деяких країнах сьогодні є пріоритетною?
8. Які Ви знаєте методи, що дозволяють правоохоронцям ефективніше реагувати (попереджати) та розслідувати злочини на ґрунті ненависті?
9. Які нормативно-правові акти регламентують діяльність поліції щодо профілактики та розслідування злочинів на ґрунті ненависті в Україні?
10. В чому пролягають напрацювання у боротьбі зі злочинами на ґрунті ненависті? Розкрийте світовий та вітчизняний досвід?

Тестові завдання

1. **Страх перед чужинцями, суспільна проекція інстинкту самозбереження певної національно-економічної формації – це**
 - а) ейджизм;
 - б) сексизм;
 - в) шовінізм;
 - г) ксенофобія.
2. **Який принцип передбачає наявність таких ознак, як: забезпечення рівності прав і свобод осіб та/або груп осіб; забезпечення рівності перед законом осіб та/або груп осіб; повагу до гідності кожної людини?**
 - а) принцип гендерної рівності;
 - б) принцип неупередженості;
 - в) принцип недискримінації;
 - г) принцип сталого розвитку.

3. Як називається небажана для особи та/або групи осіб поведінка, метою або наслідком якої є приниження їх людської гідності за певними ознаками або створення стосовно такої особи чи групи осіб напруженої, ворожої, образливої або зневажливої атмосфери?

- а) боулінг;
- б) мобінг;
- в) утиск;
- г) розумне пристосування.

4. Вказівки, інструкції або заклики, які можуть поширюватися публічно, тобто в присутності інших людей, або адресуватися лише конкретним людям, які, як передбачається, мають їх виконувати, – це?

- а) підбурювання до мобінгу;
- б) підбурювання до ксенофобії;
- в) підбурювання до дискримінації;
- г) підбурювання до расизму.

5. Яке суспільне явище передбачає перекладення певних вторинних, дрібних функціональних обов'язків (але не основних) на іншого працівника?

- а) підбурювання до ксенофобії;
- б) розумне пристосування;
- в) підбурювання до расизму;
- г) етнічний профайлінг.

6. Що з переліченого належить до ознак злочину на ґрунті ненависті?

- а) поведінка нападника;
- б) змішані мотиви;
- в) характер насильства;
- г) все перелічене належить до ознак злочину на ґрунті ненависті.

7. Що з переліченого не належить до ознак злочину на ґрунті ненависті?

- а) поведінка нападника;
- б) змішані мотиви;
- в) характер насильства;
- г) гендерні стереотипи.

8. Які явища сьогодні розглядають як джерела загрози демократії, прав і свобод людини?

- а) ксенофобія;
- б) нетерпимість;

- в) утиск;
- г) розумне пристосування.

9. Що з переліченого належить до основних проявів ксенофобії (нетерпимості)?

- а) расизм;
- б) етнофобія;
- в) утиск;
- г) розумне пристосування.

10. Серед різновидів етнофобії виділяють:

- а) шовінізм;
- б) фашизм;
- в) антисемітизм;
- г) все перелічене.

Автори

БУЛАЧЕК Володимир Романович –
кандидат юридичних наук, доцент

ГОРЯЧЕНКО Руслан Іванович –
доктор філософії

ЄВХУТИЧ Ірина Миколаївна –
кандидатка юридичних наук, доцентка

ЗАХАРЕНКО Володимир Васильович

КОВАЛЕНКО Вікторія Володимирівна

МАЛІГОНОВА Юлія Володимирівна

ОНИШКО Оксана Богданівна –
кандидатка юридичних наук, доцентка

ПАСІЧНИК Богдан Миколайович

ПАЩЕНКО Олена Юріївна

ПОЦЮРКО Олег Юрійович –
кандидат філософських наук, доцент

РОМАНЦОВА Світлана Василівна –
кандидатка юридичних наук, доцентка

ФІЛІН Вадим Олегович

ШВЕЦЬ Дмитро Володимирович –
доктор юридичних наук, професор

ШЕВЦІВ Михайло Богданович –
кандидат юридичних наук, доцент

Дотримання принципів
гендерної рівності
та недискримінації
в діяльності
Національної поліції

Навчально-методичний посібник

За ред. І. М. Євхутич

Редагування *Андріана Кузьмич-Походенко*

Макетування *Галина Шушняк*

Друк *Назар Ганущак*

Підписано до друку 27.11.25

Формат 60×84/16. Умовн. друк. арк. 20,93.

Тираж 100. Зам № 85-25.

Львівський державний університет внутрішніх справ

Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.

Д 55 **Дотримання принципів гендерної рівності та невідокримінації в діяльності Національної поліції : навчально-методичний посібник / кол. авт. ; за ред. І. М. Євхутіч. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2025. 360 с.**

ISBN 978-617-511-__-__

Висвітлено сучасні підходи до реалізації державної політики у сфері гендерної рівності, проаналізовано нормативно-правову базу, міжнародні стандарти та механізми їх запровадження в діяльність Національної поліції України.

Посібник підготовлено з метою формування у працівників поліції та представників інших правоохоронних органів ґрунтовних знань і практичних навичок щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, запобігання проявам дискримінації, упередженості та гендерно зумовленого насильства в професійній діяльності.

Для здобувачів вищої освіти закладів освіти відомчого підпорядкування і юридичних закладів вищої освіти Міністерства освіти і науки України, а також працівників органів Національної поліції.

The modern approaches to implementing state policy in the field of gender equality are highlighted, and the regulatory and legal framework, international standards, and mechanisms for their implementation in the activities of the National Police of Ukraine are analysed. This manual has been prepared to provide police officers and representatives of other law enforcement agencies with comprehensive knowledge and practical skills in ensuring equal rights and opportunities for women and men, as well as in preventing discrimination, bias, and gender-based violence in professional activities. It is intended for higher education applicants of educational institutions under departmental subordination and law higher education institutions of the Ministry of Education and Science of Ukraine, as well as for employees of the National Police.

УДК 351.74:305-055.1/.3] (075.8)